

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Навчально-науковий інститут історії, політології та права

Кафедра історії та археології

Н.О. РИЖЕВА, К.В. ГОРБЕНКО, В.В. КУЗОВКОВ, Д.В. ФІЛАТОВ

**ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
(ДОБА ПЕРВІСНОСТІ)**

***НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ***

Миколаїв 2018

УДК 94 (100) ".../ 05"
ББК 63. 3 (0) ЗЯ73
Р 32

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол № від 2018 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ДОБРОЛЮБСЬКА Ю. А. – доктор філософських наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Одеського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

СИМОНЕНКО О. В. – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інститут археології НАН України.

Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В., Філатов Д.В.

Р 32 Історія Стародавнього світу (доба первісності): Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.О. Рижева, К.В. Горбенко, В.В. Кузовков, Д.В. Філатов. – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – 185 с.

ISBN

Навчально-методичний посібник побудований за стандартами кредитно-трансферної системи навчання. Хронологічні межі посібника охоплюють початковий етап всесвітньої історії від появи перших предків людини, становлення та розвитку суспільства до виникнення перших цивілізацій стародавнього Сходу.

Структурно посібник складається зі вступу, дев'ятнадцяти тем, ключових понять, тематики семінарських занять, питань для закріплення навчального матеріалу, тем реферативних робіт, питань підсумкового контролю, хронологічної таблиці, термінологічного словника, бібліографії, додатків (карти та ілюстрації). Окремо надаються методичні вказівки для підготовки до семінарських занять, роботи з науковою літературою та написання рефератів.

Для студентів спеціальностей 014 Середня освіта (історія) та 032 Історія та археологія вищих закладів освіти, викладачів, вчителів історії загальноосвітніх шкіл та всіх хто цікавиться історією.

УДК 94 (100) ".../ 05"
ББК 63. 3 (0) 3

ISBN

© Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В., Філатов Д.В., 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1 ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ЗАДАЧІ КУРСУ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ». ДЖЕРЕЛА, ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ	10
Тема 2 ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА. ДОБА ПРАОБЩИНИ	21
Тема 3 ЗАВЕРШЕННЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ. СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ СУЧАСНОГО ФІЗИЧНОГО ТИПУ. ВИНИКНЕННЯ РАС	33
Тема 4 РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБУ РАННЬОЇ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ	46
Тема 5 РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБУ ПІЗНЬОЇ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ	60
Тема 6 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБУ ПОЛІТОГЕНЕЗУ	75
Тема 7 РОЗПАД ПОТЕСТАРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА. ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ	85
Методичні рекомендації до семінарських занять	96
Методичні рекомендації до виконання реферативних робіт	98
Методичні рекомендації для роботи з науковою літературою	103
Завдання для модульних контрольних робіт	105
Контрольно-тестові завдання	106
Контрольні питання	109
Термінологічний словник	111
Хронологія	123
Персоналії	127
Іменний покажчик	135
Бібліографія	138
Довідникові матеріали	140

ВСТУП

Історія Первісного суспільства є складовою частиною всесвітньої історії. Вона висвітлює початковий етап становлення й розвитку людини і суспільства, який завершується виникненням стародавніх цивілізацій Сходу та Європи. Це найбільший період всесвітньої історії (майже в 600 разів перевищує всі наступні періоди історичного розвитку разом узяті). Історія первісного суспільства визначається загальними історичними законами розвитку, що виявляються у єдиній типологічній соціальній єдності.

Курс складається із вивчення основних періодів історії первісного суспільства (антропосоціогенез, доба праобщини, доба первісної общини та період політогенезу).

В основі джерельної бази історії первісного суспільства знаходяться різноманітні матеріали та дослідження таких наук, як археологія, антропологія, етнологія, етнографія, біологія, геологія, палеозоологія, палеоботаніка, мовознавство, мистецтвознавство та ін.

В основу концепції історії первісного суспільства покладено історичні та природні передумови виникнення суспільства.

Об'єктами дослідження первісної історії є:

- Поява і становлення фізичного типу людини;
- Виникнення й розвиток виробництва;
- Формування суспільства та його структур;
- Поява приватної власності, політичної влади та держави.

Історія давніх цивілізацій Сходу визначається закономірностями виникнення і формування перших в історії людства цивілізацій. Вивчення дисципліни спирається на методологічні принципи, які визначають науковий підхід до історико-аналітичного визначення первісного суспільства й Стародавніх цивілізацій Сходу та застосування методів порівняльного аналізу історичного розвитку, що дає змогу визначати як загальні риси історичних процесів, так і їх особливості.

Основними завданнями вивчення дисципліни “Історія стародавнього світу: історія первісності та стародавнього Сходу” є історичні передумови виникнення людини, суспільства та перших цивілізацій. Характерні риси та особливості основних етапів розвитку первісного суспільства та перших цивілізацій. В основу концепції історії Стародавнього Світу покладені історико-природні передумови виникнення суспільства та перших у світі цивілізацій, що передували елліністичній і християнській.

Одночасно в процесі вивчення дисципліни звертається увага як на загальні риси формування давньо-східних суспільств, так і на особливості кожної країни. В числі тих рис слід відмітити відсутність рабовласницького ладу у тій класичній формі, яка існувала в Стародавній Греції і Римі, хоча ознаки патріархального рабства там мали місце.

Мета курсу: розкриття основних етапів становлення та розвитку людини, як біологічної, соціальної та духовної істоти. Висвітлення основних віх історичного розвитку первісного суспільства та стародавніх цивілізацій Сходу. Аналіз їх економічних, соціальних, політичних та культурних особливостей. Виховання у студентів почуття поваги до різних етнокультурних спільнот.

Завдання курсу: історичні передумови виникнення людини, суспільства та перших цивілізацій. Характерні риси та особливості основних етапів розвитку первісного суспільства та ранніх цивілізацій. В основу концепції історії Стародавнього Світу покладені історико-природні передумови виникнення суспільства та перших у світі цивілізацій, що передували елліністичній і християнській.

Одночасно в процесі вивчення дисципліни звертається увага як на загальні риси формування давньо-східних суспільств, так і на особливості кожної країни. В числі тих рис слід відмітити відсутність рабовласницького ладу у тій класичній формі, яка існувала в Стародавній Греції і Римі, хоча ознаки патріархального рабства там мали місце.

Міждисциплінарні зв'язки: археологія, етнологія, антропологія, геологія, археозоологія, археоботаніка, культурологія, релігієзнавство, соціологія, політологія

Програма навчальної дисципліни складається з наступних **змістовних модулів:**

1. Предмет, джерела, хронологія та періодизація історії стародавнього світу. Антропосоціогенез, доба праобщини.
2. Первісна община та політогенез.
3. Родюча дуга в IX – I пол. III тис. до н.е., цивілізації Месопотамії та Єгипту.
4. Цивілізації Малої Азії, Близького Сходу, Ірану, Індії та Китаю.

Самостійна робота студентів має дві складові: самостійна підготовка до аудиторних занять і модульного контролю та науково-дослідна робота (повідомлення, реферати, рецензії, тощо).

Поряд із традиційними видами аудиторних занять планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, у процесі якої проводиться колективне або індивідуальне консультування студентів та модульний контроль. Кожен із модулів має свою форму контролю у вигляді індивідуальних завдань.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу окремого модуля. Підсумкова (екзаменаційна) оцінка виставляється за рейтинговими показниками (з можливістю її покращення під час семестрового екзамену).

Тематика індивідуальних завдань, зразки контрольних карток, перелік питань та завдань дозволяють студенту самостійно планувати терміни та обсяги змістової складової навчальної діяльності, прогнозувати її результативність.

Основними формами перевірки і контролю знань та умінь студентів-істориків є написання рефератів, виконання контрольних робіт та тестових завдань, самостійна робота з історичними картами та джерелами, робота із різними словниками, довідниками, науковими працями та статтями відомих дослідників.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові термінами та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опанувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі. Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень. Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого. Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Володіти **спеціальними знаннями з хронології** та історико-географічної інтерпретації колонізації, деколонізації, сучасності, постмодернізму та глобалізації.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обґрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

- розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.
- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них України, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;
- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусій;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

пояснювально-ілюстративний метод – студенти отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури, через екранний посібник в "готовому" вигляді.

Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації.

репродуктивний метод – застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність студентів носить алгоритмічний характер, тобто дія виконується на основі інструкцій, приписів, правил в аналогічних, подібних з показаним зразком ситуаціях.

метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, педагог, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання. Студенти як би стають свідками й співучасниками наукового пошуку.

частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом педагога, або на основі евристичних програм і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється педагогом або самими студентами на основі роботи над програмами (у тому числі й комп'ютерними) і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується як спосіб активізації мислення, порушення інтересу до пізнання на семінарах і колоквиумах.

дослідницький метод – після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань і короткого усного або письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження й вимірювання й виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільше повно.

Широко використовуються методи відео й комп'ютерної комунікації.

Методи: Історико-археологічний пошук, порівняльний, морфологічний аналіз, метод історичної систематизації та типології. Принципи історизму та об'єктивності, комплексний підхід до вивчення археологічних та історичних джерел.

Крім лекційних занять, планується проведення семінарів.

На семінарські заняття винесені найсуттєвіші теми кожного з розділів. При підготовці до семінарських занять студентам рекомендується план заняття та список рекомендованої літератури. До всіх семінарських занять (за бажанням студентів) проводяться групові чи індивідуальні консультації.

Форма підсумкового контролю. Вивчення курсу завершується іспитом. Оцінювання результатів навчальної діяльності студентів здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей студентів і передбачає диференційований підхід в його організації.

Оцінюватися може виконання студентами будь-яких навчальних завдань, під час роботи над якими студенти демонструють власне історичне мислення: розгорнуті і стислі усні відповіді, письмові роботи, доповіді, реферати, виступи в дискусіях тощо.

При цьому враховується:

- розуміння студентами взаємозв'язків між історичними подіями міжнародного життя, уміння порівнювати, пояснювати, аналізувати та критично оцінювати історичні факти;
- самостійність мислення;
- правильність і достатність добору історичних фактів для розв'язування поставлених викладачем завдань;
- чіткість і завершеність викладу;
- мовна грамотність.

Види домашніх завдань:

- Конспект підготовки до основних та додаткових питань семінарських занять.
- Конспект аналізу джерел.
- Конспект рецензії наукової статті та монографії.
- Виконання індивідуальних завдань.

- Розв’язання тестових завдань.
- Виконання творчих завдань (друкований вигляд).
- Виконання рефератів.
- Виконання творчих завдань (електронний варіант).
- Заповнювання контурних карт.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЮ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проектів, колоквиуми, творчі роботи

Форма підсумкового контролю – іспит на основі суми балів набраних за кожний модуль. Кожний модуль включає бал оцінки поточної роботи студента на семінарських заняттях. Рейтинговий бал за семінарські заняття встановлюється, як середнє арифметичне з усіх позитивних і негативних оцінок, виставлених по 5-ти бальній шкалі, отриманих на усіх семінарських заняттях даного модуля.

Виконання контрольних завдань (тестів) здійснюється за допомогою роздрукованих завдань, або в режимі комп’ютерної діагностики. Оцінювання контрольних завдань (тестів) проводиться за власною методикою з приведенням підсумку до встановленої в рейтинговій шкалі балів. Заходи з модульного контролю проводяться по завершенню вивчення навчального матеріалу даного модуля:

- Тести модульного контролю – 0,5 балів за одне правильне питання (10 питань).
- Контрольні завдання модульного контролю – 25 балів за одне питання (5 питань).

Заходи з підсумкового контролю проводяться по завершенню вивчення всього навчального матеріалу:

Реферати підготовлені за заданою тематикою обговорюються та захищаються під час семінарських занять (10 балів за реферат). Опорні конспекти захищаються під час останніх семінарських занять (10 балів). Контурна карта здається викладачеві (10 балів).

За пропуски навчальних занять (лекцій та семінарів) нараховуються штрафні бали (10 бал за кожен пропуск), які віднімаються від сумарного рейтингового балу при виведенні підсумкової оцінки. При згоді студента, до відомості обліку успішності може бути проставлена екзаменаційна оцінка на підставі поточного рейтингового балу. Студент може підвищувати оцінку “задовільно” або “добре”, яку він отримав за результатами поточного контролю, складанням семестрового екзамену.

Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія стародавньої світу» здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань. Об’єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю.

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (іспиту) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв’язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

А) при усних відповідях:

- повнота розкриття питання;
- логіка викладення, культура мови;
- впевненість, емоційність та аргументованість;
- використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);

аналітичні міркування, уміння робити порівняння, висновки.

Б) при виконанні письмових завдань:

- повнота розкриття питання;
- цілісність, систематичність, логічна послідовність, уміння формулювати висновки;
- акуратність оформлення письмової роботи;
- підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Достатній рівень (дуже добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

Низький рівень (достатньо). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

ТЕМА 1
ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ЗАДАЧІ
КУРСУ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ».
ДЖЕРЕЛА, ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Визначення науки. Мета, об'єкт та предмет вивчення первісної історії. Становлення та розвиток знань про первісних людей. Термінологія. Галузева специфіка.

Джерела первісної історії: археологічні, етнологічні, антропологічні, писемні, природничо-наукові методи, геологія, палеокліматологія, палеоботаніка, палеозоологія, археопетрографія.

Хронологія та періодизації первісної історії (геологічна, археологічна, антропологічна, історична та інші); історична періодизація С. П. Толстова, схема первісної історії Г. Чайлда; схема К. Поланьї. Відносна та абсолютна хронології.

Ключові поняття: джерела, періодизація, історіографія, хронологія, предмет, об'єкт, історія, первісність, антропологія, археологія, етнологія, геологія, палеокліматологія, палеоботаніка, палеозоологія, археопетрографія, глотохронологія, топоніміка, природно-наукові методи, реципрокація, ре дистрибуція, праісторія.

Історія первісного суспільства, як складова частина всесвітньої історії, розкриває початковий етап існування людини та суспільства: від появи людини до утворення перших стародавніх цивілізацій. Без вивчення історії первісності неможливе об'єктивне відтворення загального історичного процесу, оскільки вона дає можливість зрозуміти проблеми, пов'язані з часом та місцем походження людини, розвитком мови та мислення, релігії та мистецтва, появою рас, розселенням людини на земній кулі, виникненням та розвитком первісної суспільної організації, головних подій, що призводили до змін у структурі первісного суспільства та створенні перших державних об'єднань тощо.

Первісна історія розглядається як специфічний розділ єдиної історичної науки. Специфічність первісної історії у тому, що вона майже не має у своєму розпорядженні писемних джерел. Її реконструкції – це результат синтезу етнології, археології, палеоантропології та даних інших наук. Взаємозбагачення та синтез наук відкриває можливості для поглибленого та структурованого розуміння питань первісної історії. Наука про первісне суспільство як цілісне зведення знань про перший дуже тривалий етап людської історії ще до цих пір не знайшла свого остаточного термінологічного визначення.

Так термін «первісна історія» у сучасній американській та англійській науці розглядається як розділ соціальної або культурної антропології. В XIX столітті виникає термін «доісторичний період», що й до нашого часу вживається для протиставлення дописемної та писемної історії.

У західній літературі дуже часто використовуються терміни праісторія (епоха палеоліту), протоісторія (від мезоліту до епохи металів) та історія (поява держави та писемності).

Розвиток історії первісного суспільства як науки можна поділити на цілий ряд періодів. Писемна традиція з етнологічними спостереженнями над іншими народами починається з Стародавнього Єгипту. Єгипетські тексти наповнені свідченнями про західних, східних і південних сусідів єгиптян; вони доносять до нас їх антропологічні й етнологічні риси.

Зацікавленість до питань первісної історії виявили античні автори. Стародавні історики включали до своїх робіт описи конкретних деталей побуту, законів, моралі інших народів. Такими є твори Геродота (V ст. до н.е.) про скіфів, сарматів, народів Середньої Азії, єгиптян, персів, вавилонян тощо; Ксенофонта (кінець V – перша половина IV ст. до н.е.) про малоазійські народи; Страбона (рубіж нової ери) про народи південної Європи і

Кавказу; Гая Юлія Цезаря (I ст. до н.е.) і Корнелія Тацита (I ст. н.е.) про побут і звичаї германців.

Інтерес до вивчення первісного суспільства пробуджується в період середньовіччя. Різкий перелом настав на рубежі XV – XVI ст. Новий час всесвітньої історії розпочав еру повного відкриття ойкумени. Мандрівники відкрили для світової науки сотні нових племен та народів. Після відкриття Америки почалося освоєння та вивчення її внутрішніх районів, розширилися уявлення про прибережні райони Африки та Азії. Почали накопичуватися та записуватися спостереження мореплавців-колонізаторів, багато з яких виявилися талановитими й освіченими людьми. У першу чергу вони фіксували відмінне у чужій культурі: житло, одяг, знаряддя праці, форми господарювання, незвичайні традиції й обряди, особливо пов'язані з релігійними та магічними уявленнями. Серед іншого зверталася увага на суспільний устрій, відсутність державної влади й апарату управління, приватної власності.

Одну з перших спроб систематизувати етнографічні дані про первісні народи у творі «Опити» зробив французький філософ Мішель де Монтень (1533 – 1592 рр.). На початку XVIII ст. англійський філософ матеріаліст Джон Толанд (1670 – 1722 рр.) у «Творах к Серені» запропонував певні ідеї щодо співставлення сучасних та стародавніх народів. Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.) висловив думки про причини соціальної нерівності.

У XIX ст. набирає розвитку новий напрямок «еволюціонізму», який розглядав історію людства як прогрес від примітивного до цивілізованого. Цей напрямок отримав широке розповсюдження в Європі та Північній Америці. Початок досліджень питань антропогенезу безумовно пов'язаний з іменами Чарльза Дарвіна (1809 – 1892 рр.) та його учнів Томаса Гері Гекслі (1825 – 1895 рр.) та Ернеста Геккеля (1834 – 1919 рр.). У 1871 р. Дарвін випускає працю, що присвячує питанням антропогенезу «Походження людини та статевий відбір».

Т. Г. Гекслі на основі порівняльно-анатомічних досліджень висунув твердження про морфологічну схожість вищих чоловікоподібних мавп та людини.

Однією з центральних проблем вивчення історії людських суспільств стає формування систематизованих уявлень щодо спрямування і динаміки історичного процесу, факторів, що визначають історичні зміни, та критеріїв оцінки їх значимості.

Найбільш цілісну і систематизовану наукову картину історичного розвитку пропонує формаційний підхід до вивчення історії. Його поява пов'язана з теорією суспільно-економічних формацій К. Маркса (1818 – 1883 рр.) і Ф. Енгельса (1820 – 1895 рр.).

У роботі «Походження сім'ї, приватної власності та держави» 1884 р. Ф. Енгельс розкрив закони та основні етапи розвитку первіснообщинного ладу та причини його неминучої загибелі. Він показав виникнення і розвиток сім'ї, приватної власності, класів і держави, тобто тих сил, що підірвали це первісне суспільство зсередини і привели до утворення класового суспільства.

Історично сформувалися два основних підходи до осмислення еволюційного розвитку людства. Лінійно-поетапний (стадіальний) підхід трактує історію людства як сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від однієї стадії до іншої, тобто передбачає лінійний розвиток в історії суспільства. Головна увага приділяється вивченню історичних процесів у часі, на основі внутрішніх ендегенних механізмів розвитку. Циклічна модель історичного розвитку або історичного кругообігу акцентує увагу на просторовому аналізі історії, своєрідності просторово-тимчасових культур-цивілізацій, заперечує єдність, послідовність і закономірність розвитку людства.

У контексті стадіальної парадигми найвпливовішими були еволюційно-прогресистське (позитивістсько-еволюційне і неоеволюційне) і формаційне вчення. Спільною тезою є поділ історії людства на такі стадії як первісність (дикунство і

варварство) та цивілізацію. Автором цих термінів є відомий шотландський вчений А. Фергюссон (1723 – 1816 рр.).

У другій чверті XIX ст. археологи Х. Томсен і Й. Ворсо розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний (періоди палеоліту, мезоліту і неоліту), бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи збіг суспільного та технологічного розвитку.

Рубіж XIX – XX ст. характеризується інтенсифікацією дослідницької роботи з усього комплексу природничих дисциплін, на основі яких проводиться палеогеографічна реконструкція, розширяється база фактів, спираючись на які поглиблюється аналіз минулого людства.

На початок XX ст. зібрано і критично проаналізовано дані з археології палеоліту і мезоліту в праці іспанського археолога Г. Обермайера «Доісторична людина» (1907 р.).

У першій половині XX ст. у різних країнах виходять книги, в яких подається систематична інформація про первісних людей; археологію кам'яного віку та віку ранніх металів Європи. Серед російськомовних виділяється доробок П. П. Єфіменка «Первісне суспільство» (1938 р.), в якому автор досить широко залучає різноманітний етнологічний матеріал.

У першій половині XX ст. робиться спроба філософського осмислення процесу становлення людського суспільства, пропонується розглядати виділення людини із тваринного світу як стрибок, перерву поступовості, утворення нової якості на базі попередніх кількісних змін. Другий стрибок відповідно до цієї концепції мав місце під час завершення процесу становлення людини і суспільства. Ця концепція була доведена до рівня наукової конкретизації російським антропологом Я. Я. Рогинським.

У кінці 1930-х рр. концепцію неолітичної революції сформулював видатний англійський археолог Г. Чайлд. Неолітична революція розглядалася ним як перший значний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства. Ця концепція має практично повсюдне поширення і до сьогоднішнього дня зберігає значення діючої системи поглядів, більше того, вона отримала численні підтвердження у наступних дослідженнях.

Значні за об'ємом дослідження історії первісного суспільства розпочалися в 20-х рр. XX ст. у СРСР. Офіційна наука зосереджувалося на популяризації поглядів класиків марксизму, в першу чергу, ідей «первісного комунізму». До найбільш відомих радянських вчених відносяться Е. Ю. Кричевський, С. П. Толстов, П. Й. Бориськовський та інші.

У період після Другої світової війни відомими стали роботи радянських істориків В. П. Алексєєва, Ю. І. Семенова, А. І. Першиця, В. Н. Станко.

Друга половина XX ст. охарактеризувалася початком процесу, який змінив уявлення вчених про походження людини і становлення первісного суспільства. Саме в цей час відбулися видатні відкриття ранніх предків людини у Африці, Східній Азії, Китаї. Найбільше число нових знахідок походить із Східної Африки: Танзанії, Кенії, Ефіопії. Видатну роль у накопиченні матеріалів зіграла сім'я Лікі: Луїс, Мері та їх син Річард. У ході розкопок зафіксовано і найдавніші сліди людської діяльності – залишки конструкцій (первісних жител), кам'яна олдувайська індустрія. Усе це на думку більшості вчених, розширило хронологічні межі людської історії на 1-2 млн. рр.

Джерела первісної історії

Дослідження історії первісного суспільства спирається на широке коло джерел природознавчих та історичних наук. На їх основі вчені досліджують питання хронології та періодизації, антропогенезу, соціогенезу, розвитку культури, господарчої діяльності людини тощо.

Більшість дослідників визначають поняття «історичні джерела» як матеріальні об'єкти, створені людською діяльністю, з яких історик здобуває інформацію про процес соціального розвитку суспільства. Історичне джерело – це носій інформації необхідний для реконструкції минулого.

Отже, історичне джерело – носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи та людини, відображає той чи інший бік людської діяльності.

Основною функцією історичного джерела є його здатність відображати історичні події, явища та процеси. Важливе значення у процесі дослідження історичних джерел мають об'єктивні та суб'єктивні чинники. Кожне джерело суб'єктивне, оскільки є продуктом діяльності людини. Об'єктивність джерела полягає у здатності відображати історичну дійсність.

Джерельна інформація, за визначенням М. Варшавчика, – це сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, що забезпечують його цілісність і здатність слугувати основою для отримання наукового фактичного знання.

Отже, інформація в історичному джерелі поділяється на два типи:

- Отримана (інформація, яка отримана та використана дослідником у процесі діяльності).

- Потенційна (інформація, яка міститься в самому об'єкті).

Первісна історія в основному базується на матеріальних джерелах. Матеріальні джерела мають подвійну природу:

- Первісне, цільове призначення (для чого зроблено).

- Дають інформацію про соціальний розвиток суспільства, в якому створені.

Щодо особливостей джерел з первісної історії, то варто зазначити, що первісне суспільство найтіснішим чином пов'язане з природним середовищем: історичний процес у первісну добу контрастував із природними процесами значно менше ніж потім, після розвитку достатньо високого технічного потенціалу цивілізації.

Ні одне з видів джерел не може відтворити повної картини життя первісного суспільства, тому його дослідження базується лише на комплексному, всебічному опрацюванні усіх видів джерел, їх комбінуванні та взаємному доповненні.

Класифікація джерел

Археологічні джерела

Археологія – (від грец. *archaios* – древній та *logos* – наука, вчення) – наука, яка вивчає історію людства на основі аналізу решток матеріальної культури.

Саме археологія постачає історію первісного суспільства прямими фактами, що мають більш-менш чітку хронологічну визначеність, яка спирається на методи абсолютного датування чи, за їх відсутності, на порівняльно-типологічний метод.

Сукупність археологічних джерел (знаряддя праці, поселення, житла, вогнища, витвори мистецтва), доповнюється фауністичними залишками. Вони містять інформацію про господарську орієнтацію мешканців поселень та стають вихідною базою даних в інтерпретаційній археології.

Археологічний матеріал безсумнівно дозволяє здійснити ряд наукових процедур та навести достатньо визначені висновки, в чому і полягає його історичне значення. Він дає змогу прослідкувати динаміку зовнішніх форм культури на основі типологічного порівняння й стратиграфічного залягання, відділяючи ранні форми від пізніх та встановлюючи хронологічну послідовність їх змін.

Слід зазначити, що археологічний матеріал має певну обмеженість в інформативності:

- багатозначність положення будь-якого предмета матеріальної культури в системі культури суспільства в цілому;

- принципова вибірковість археологічних залишків за відношенням до системи культури, що нормально функціонує;

- руйнування в ході часу.

Проте, навіть з урахуванням наведених обмежень, археологічний матеріал дуже інформативний і його роль в реконструкції історичних процесів первісності величезна.

Етнологічні джерела

Багато факторів формування суспільних відносин та соціальної структури в первісних колективах відомі лише за етнографічними описами.

Етнологія як наука концентрує увагу на розробці проблем етно - і націогенезу, етнічної історії, міжнаціональних стосунків, етнонаціональних процесів, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва.

У контексті етнологічної науки первісні суспільства можна поділити на два типи:

- **Аполітейні суспільства** (від грец. apo – до і polytheon – цивілізаційний) – первісні суспільства що виникли до появи цивілізацій.

- **Синполітейні суспільства** (від грец. syn – існуючий одночасно і polytheon) – первісні суспільства, що продовжили існувати з цивілізаціями.

Вивчаючи синполітейні суспільства, етнологи мають можливість спостерігати явища, що існували в основних рисах у первісний час.

В етнології існують певні методи для отримання та аналізу інформації. Основний метод – це спостереження за синполітейними суспільствами. Він спрямований на те, щоб із найбільшою повнотою та ретельністю адекватно описати предмет дослідження, а саме культуру та побут, соціальні інститути та структуру суспільства того чи іншого народу.

Однак, треба звернути увагу, що синполітейні суспільства зазнали впливу політичних суспільств, а також у порівнянні з аполітейними пройшли шлях у культурному розвитку, позначений як прогресом, так і регресом із домішками міграцій, ізоляцій та контактів.

Антропологічні джерела

Антропологія (від грец. anthropos – людина та logos – наука, вчення) – наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток, близько стоїть до суспільних наук; наука про походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини.

За предметом дослідження з цієї науки виділяють історичну антропологію, ціллю якої є вилучення історичної інформації з усіх форм антропологічного дослідження й інтерпретація цієї інформації для потреб історії.

Важливе місце у дослідженнях первісної історії відводиться палеоантропології – підрозділу антропології, який вивчає рештки стародавніх людей. Палеоантропологія працює з груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а групи, споріднені біологічно (популяції). Морфологічні та фізіологічні особливості окремих людей вирізняються різноманіттям, яке на груповому рівні нівелюється й зводиться до локально-типологічних комплексів.

Отже, антропологічні джерела розглядають питання походження людини, становлення прямоходіння, розвитку руки і мозку. Отримується інформація також і про процес зародження та розвитку трудової діяльності, особливості психіки первісної людини, рівень здатності первісних людей до праці, мислення і мови. Ці дані крім того є важливим джерелом для вирішення проблем формування людського суспільства, взаємостосунків між членами первісних колективів, формування ідеологічних уявлень.

Допоміжною ланкою вивчення первісної історії є питання, що розглядають гуманітарні та природничі науки.

Мовознавство. Одним із основних напрямків мовознавства є розробка етногенезу та етнічної історії народів. У цьому контексті широко використовується метод американського дослідника Моріса Сведеша – метод абсолютного датування етапів розвитку мов – **глотохронологія**. Суть методу полягає у дослідженні темпів змін лексичного складу мов, що дає змогу простежити процеси взаємозв'язків між різними народами на різних етапах.

Окрему групу джерел первісності складають писемні джерела. Однак, у них знайшла відображення лише історія та культура синполітейних суспільств.

Життєдіяльність первісної людини широко пов'язана з навколишнім середовищем. Тому вчені поділяють навколишнє середовище на дві частини:

- Середовище, що вплинуло на життєдіяльність людей (клімат, рельєф).
- Середовище, що частково змінилося у процесі трудової діяльності людей (флора, фауна).

Четвертинна геологія та палеогеографія надзвичайно важливі для реконструкцій історії первісного суспільства, адже дають інформацію про природне середовище існування первісного суспільства та геологічно-географічні процеси, що так чи інакше вплинули на життя первісних людей.

Палеозоологія – напрям зоології та палеонтології, що вивчає залишки давніх тварин.

Кістяні залишки, надзвичайно важливі в реконструкції характеру мисливства, рибальства та збиральництва. Кістки домашніх тварин є єдиним прямим джерелом у процесі розробки проблеми доместикації тварин та давнього тваринництва.

Палеоботаніка – напрям ботаніки та палеонтології, що вивчає викопні рослини та їх рештки. Вона забезпечує історію первісного суспільства важливими свідченнями про склад культурної флори багатьох районів світу з первинним землеробством; робить значний внесок для розуміння ареалів появи вторинного землеробства – введення рослин у культуру під впливом імпульсів ззовні, дифузії та міграції культурної флори.

Хронологія та періодизація історії первісного суспільства

Одним із головних завдань історичної науки є вивчення закономірностей розвитку людського суспільства та поділ процесів еволюції матеріальної, соціальної та духовної культури.

Історичу необхідно простежити послідовність перебігу подій у часі, тобто встановити хронологічне співвідношення матеріальних об'єктів і явищ.

Історична хронологія поділяється на два типи:

- Відносна (релятивна).
- Абсолютна.

За допомогою відносної хронології історик визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об'єктів та явищ у часі, тоді як завдяки абсолютній – установлює конкретні дати їхнього існування щодо сучасного літочислення. Відносна хронологія історії первісного суспільства розроблена більш-менш досконало і спирається на науково обґрунтовані докази. «Абсолютним» датуванням об'єктів і подій первісності історики користуються здебільшого лише умовно, тому що встановити конкретно, коли саме відбулися ті чи інші події у стародавні часи навіть за допомогою найдосконаліших сучасних методів у переважній більшості випадків практично неможливо.

Наукова періодизація є одним із найбільш суттєвих методологічних питань дослідження світового та вітчизняного історичного процесу. При цьому потреба у розробці періодизації актуалізується як під час соціокультурних та наукових криз у науці, коли знецінюються її методологічні засади, так і тоді, коли розширюється джерельна база науки, з'являється можливість неупередженого висвітлення усталених положень та позицій.

Під періодизацією розуміємо логічне розмежування досліджуваного періоду у відповідності до якісної характеристики окремих його етапів. Така структуризація має відображати загальні та специфічні закономірності розвитку громадського життя за змістом, а також істотні тенденції основних методів і форм генези проблеми, визначальних етапів її розвитку.

Треба зазначити, що загальноновизнаної періодизації історії первісного суспільства немає. Паралельно існують декілька спеціальних і загальна періодизації первісності.

Геологічна періодизація

У зв'язку з дослідженням ранніх етапів антропогенезу істотне значення набуває палеокліматична періодизація. У міру виникнення гіпотез про все більш раннє виникнення предків людини і самої людини фізичним антропологам і палеонтологам доводиться звертатися до другого відділу третинної епохи – неогену.

Палеокліматична періодизація неогену включає ранню (міоцен) і пізню (пліоцен) епохи. Деякі автори переносять виникнення предків людини все далі в минуле, аж до міоценового і навіть більш раннього часу.

За неогеном слідує четвертинний період, що поділяється на три епохи: передльодовикову (еоплейстоцен), льодовикову (плейстоцен) та післяльодовикову (голоцен). Насування та відступ льодовиків мало нестабільний, хвильовий характер, коли похолодання на якийсь час поступалося короткочасному потеплінню і навпаки.

Класична схема льодовикових епох розроблена на матеріалах давніх зледенінь в Альпійських горах. Основні періоди зледенінь отримали назву від назв альпійських річок. Звичайно, науковці нараховують п'ять (або чотири) наступів і відступів льодовиків та відповідно п'ять (або чотири) льодовикових періодів: дунай (еоплейстоцен), гюнц, міндель, рисс, вюрм та чотири (або три) міжльодовикових етапів: дунай-гюнц (еоплейстоцен), гюнц-міндель, міндель-рисс, рисс-вюрм.

Геологічна періодизація дає можливість прослідкувати послідовність розвитку матеріальної культури, що зберігається у відповідних геологічних нашаруваннях, а також забезпечити хронологічне обґрунтування етапів розвитку та удосконалення техніки первісного виробництва. З точки зору археологічної періодизації плейстоцен відповідає палеоліту, а голоцен – мезоліту і неоліту.

Археологічна періодизація

Археологічні джерела винесені на перший план тому, що саме вони забезпечують первісну історію фактами, що мають більш-менш сталу хронологічну прив'язку. Археологічна періодизація основана на соціальних факторах:

- зміни у характері матеріалу (знаряддя праці, предмети побуту).
- зміни в техніці та технології їх обробки.

Головна мета археології полягає в розшифруванні інформації, закладеної у матеріальних залишках, та переведенні її в історичну. Цей процес розпочався з найзагальнішого впорядкування археологічних джерел, і першим результатом цього стало створення археологічної періодизації.

Така періодизація ґрунтується на матеріальних критеріях та відбиває процес освоєння людиною навколишнього середовища. За послідовністю використання матеріалів для виготовлення знарядь праці — головного інструмента життєдіяльності людей — виділяють *кам'яний, бронзовий та залізний* віки, а кожен із них додатково поділено на періоди відповідно до специфіки технології виробництва: *кам'яний вік на давній (палеоліт), середній (мезоліт) та новий (неоліт)*, між кам'яним віком та бронзовим уміщують *мідно-кам'яний вік (енеоліт)* тощо.

Отже, археологічна періодизація, ґрунтуючись на матеріалах і технології виготовлення знарядь праці, є емпіричною, тобто такою, що спирається на конкретні матеріальні залишки. Зазначимо, що поділ на віки відбиває головні тенденції у використанні матеріалів та значення їх у людській життєдіяльності, оскільки первісні люди поряд з указаними використовували й інші природні (дерево, кістка, ріг), а пізніше й штучні матеріали (кераміка, метал), та у всесвітньому масштабі. Локальне ж різнобарв'я матеріальних залишків потребувало створення регіональних періодизацій та схем, синхронізувати які можна лише приблизно – через різні темпи розвитку суспільств окремих регіонів. Загалом найбільший за протяжністю період – палеоліт – ділять на *ранній, середній та пізній*. У свою чергу, ранній палеоліт орієнтовно ділять на чотири

періоди: *олдувай*; *ранній ашель*, або *аббевіль* (раніше його іменували шелль); *середній* та *пізній ашел*.

Антропологічна періодизація

Розроблена на суто природничих засадах антропологічна систематика дає можливість історично простежити етапи еволюції людини та її предків, встановити принципову межу, яка відокремлює людину від тварини, розглянути суттєві питання послідовного становлення прямоходіння, формування руки, розвитку мозку, виникнення мислення і мови. Антропологісти поділяють епохи за змінами фізичного (морфологічного) типу людини в такому порядку: найдавніша людина

- (Homo erectus, архантроп).
- Стародавня людина (Homo sapiens neanderthalensis, палеоантроп).
- Сучасна людина (Homo sapiens sapiens, неоліт).

Найбільші суперечки дослідників викликає місце у періодизації так званої людини умілої або габіліса, у якому окремі дослідники бачать ще протолюдину, інші – вже людину.

Заслуга створення першої розгорнутої періодизації первісної історії належить Льюїсу Моргану. В 1877 р. Морган запропонував періодизацію, за якою історію людства поділялася на три періоди:

- Дикість.
- Варварство.
- Цивілізація (або класове суспільство).

Перші два періоди – дикість і варварство – відносяться, за Морганом, до первіснообщинного ладу. Кожен період поділяється на нижчу, середню і вищу ступені відповідно до рівня матеріального виробництва. Період дикості відноситься до часу, коли люди жили виключно полюванням і збиранням. Період варварства характеризується появою скотарства і землеробства.

Більшість учених в основу періодизації кладуть розвиток форм суспільної організації первісних людей.

С. П. Толстов у 1946 р. запропонував розділити первісне суспільство на такі періоди:

- Первісне стадо (епоха становлення первісного суспільства).
- Первісна община (розквіт первісного суспільства).
- Військова демократія (занепад первісного суспільства та зародження політичного суспільства).

В основу цього поділу він поклав етапи розвитку продуктивних сил.

Англійський археолог Гордон Чайлд поділив історію первісного суспільства на три докорінних «поворотів»:

- Революція знарядь праці.
- Аграрна (неолітична революція).
- Міська революція.

Сучасна робоча схема періодизації первісної історії виглядає наступним чином:

- Епоха праобщини.
- Епоха первісної общини (рання та пізня).
- Епоха політогенезу.

Історична періодизація первісності розроблялася і розробляється багатьма зарубіжними дослідниками. Найбільш поширеним є поділ на егалітарні, ранжовані та стратифіковані (ієрархічні) суспільства. Егалітарні та ранжовані суспільства існували в епоху первісної общини, стратифіковані – в епоху класоутворення. При цьому прихильники цих схем вважають, що в ранжованих суспільствах існує тільки соціальна нерівність, а у стратифікованих – також і майнова нерівність. Суттєва і приваблива риса усіх цих схем – визнання у них первісного колективізму. Ця схема запропонована Карлом

Поланї та ґрунтується на вивченї етапів ускладнення соціальної організації первісних суспільств та розподілу виробленого продукту (реципрокація та редистрибуція).

Отже, з розвитком сучасної науки, розширенням джерельної бази, синтезу різних наук відкривається можливість поглибленого та структурованого розуміння історії первісного суспільства.

Література

1. Алексеев В.П. Становление человечества. / В.П. Алексеев. – Москва, 1984.
2. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – Москва: Высш. шк., 2004. – 351 с.
3. Археологія України. Курс лекцій / Под ред. д.і.н., проф., Л.Л.Залізняка. – К., «Либідь», 2005. – 504 с.
4. Бродянский Д.Л. Человек. Культура. Общество: От рождения до порога цивилизации / Вводный курс лекций / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1995. – 192 с.
5. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999 – 228 с.
6. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – / П. П. Толочко, С. Д Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.: іл.
- 7.Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. – / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
8. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. / под ред. Ю.В. Бромлея. – Москва: Наука, 1983. – 432 с.
9. Киндер Г., Хильгеман В. Всемирная история: Пер. с нем. / Худож. Харальд и Рут Букор; Науч. ред. пер.:А.И. Слюсаренко, А.Ф.Иванов. / Г. Киндер, В. Хильгеман. – Москва : Рыбари, 2003. – 638 с.
10. Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие. / Г.Е. Марков. – Москва : Издательство исторического факультета Московского университета, 2009. – 210 с.
11. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. / Ю.И. Семенов. – Москва: Мысль, 1989. – 318 с., ил.: карт.
12. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К., 1999. – 240 с.
13. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди; Україна мільйон років тому. / В.М. Степанчук. – К.: Наш час, 2008. – 192 с.

План семінарського заняття

1. Історія первісного суспільства як наука й навчальна дисципліна.
2. Основні джерела та їх класифікація.
3. Історіографія первісної історії.
4. Відносна та абсолютна хронологія первісної історії.
5. Основні види періодизації (геологічна, археологічна, антропологічна, історична, тощо).

У процесі підготовки до семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: об'єкт вивчення, предмет і значення первісної історії. Джерела первісної історії: археологічні – матеріальні предмети людської діяльності; етнологічні – апополітейні та синполітейні первісні суспільства; антропологічні – проблема походження людини як біологічної істоти; писемні – опис синполітейних суспільств стародавніми цивілізаціями; мовознавство, глотохронологія, одонтологія, глотохронологія; топоніміка, геологія, палеокліматологія, палеоботаніка, палеозоологія, археопетрографія. Відносна та абсолютна хронології. Основні види періодизації первісної історії: геологічна –

четвертинний період кайнозойської ери – антропоген: еоплейстоцен, плейстоцен, голоцен, гляціали та інтергляціали; археологічна – палеоліт, мезоліт, неоліт, халколіт, доба бронзи, доба раннього заліза; антропологічна – доба архантропів, доба палеоантропів, доба неоантропів; історична – первісне стадо (праобщина), первісна община, епоха політогенезу; періодизація С. П. Толстова – епоха становлення первісного суспільства, епоха розквіту первісного суспільства, епоха занепаду первісного суспільства; схема первісної історії Г. Чайлда – революція знарядь праці, аграрна та міська революції. Сучасна схема періодизації первісної історії.

Список основної та додаткової літератури

1. Асанов Л.Н. Тайны пещерных людей. (Загадки истории). / Л.Н. Асанов. – Москва: Вече, 2006. – 320 с.
2. Бадак А.Н., Войнич И.Е. Всемирная история. Том 1. Каменный век / А.Н Бадак, И.Е. Войнич. – Минск, 2002. – 450 с.
3. Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство. / С.С Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких. – К., Наукова думка, 1997.
4. Колумбы каменного века. Как заселялась наша планета. / А.А. Зубов. – Москва: АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2012. – 288 с.: 16 л. цв. ил.
5. История древнего мира / под ред. Дьяконова И.М. – Москва, 1982–1983. – Т.1–3.
6. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл. – Москва, 2005.
7. Мейер Р. Предыстория человечества. / Р. Мейер – Москва: АСТ: Астрель, 2006. – XVI, 301 с.ил.
8. Робертс Дж.М. Доисторическое время и первые цивилизации. Иллюстрированная история мира в 10 томах. Т. 1 / Дж. Робертс. – Москва: БММ АО, 1998.
9. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. / Ю. И Семенов. – Москва, 1974.

Довідники

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Пер. с англ. / У. Брей, Д.Трампа. – Москва: Прогресс, 1990. – 368 с.
2. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В.Д. Гладкий. – Москва, 2001.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Дайте визначення та охарактеризуйте сутність первісної історії як науки.
2. Розкрийте предмет та об'єкти первісної історії.
3. Охарактеризуйте основні джерела первісної історії.
4. Проаналізуйте антропологічні джерела.
5. Проаналізуйте археологічні джерела.
6. Проаналізуйте історичні джерела.
7. Порівняйте інформативність джерел первісної історії.
8. Проаналізуйте сучасний стан історіографії первісної історії.
9. Охарактеризуйте зміст геологічної періодизації.
10. Охарактеризуйте зміст археологічної періодизації.
11. Охарактеризуйте зміст антропологічної періодизації.
12. Охарактеризуйте зміст етнологічної періодизації.
13. Охарактеризуйте періодизацію первісної історії Г.Чайлда.
14. Охарактеризуйте періодизацію первісної історії К. Поланьї.
15. Охарактеризуйте періодизацію первісної історії С. Толстова.
16. Порівняйте основні періодизації первісної історії.

Завдання для поточного контролю

1. Основні джерела історії первісного суспільства	9. Історична періодизація С.П. Толстова
2. Археологічна періодизація	10. Геологічна періодизація первісної історії
3. Визначте суть понять – відносна та абсолютна хронологія	11. Дайте визначення поняттю – культура
4. Схема первісної історії Г. Чайлда	12. Дайте визначення поняттю – цивілізація
5. Антропологічна періодизація	13. Історіографії історії первісності
6. Первісні суспільства, що існували до появи цивілізацій а) протополітейні; б) синполітейні; в) дополітейні; г) апополітейні.	14. Проаналізуйте історичні та археологічні джерела історії первісності
7. Первісні суспільства, що продовжували співіснувати з цивілізаціями а) протополітейні б) апополітейні в) дополітейні г) синполітейні	15. Антропологічні джерела історії первісності
8. Схема Карла Поланьї	16. Етнологічні джерела історії первісності

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з історії первісного суспільства.
2. Історіографія історії первісного суспільства.
3. Сучасний стан історіографії первісної історії.
4. Зміст геологічної періодизації.
5. Зміст археологічної періодизації.
6. Зміст антропологічної періодизації.
7. Зміст етнологічної періодизації.
8. Періодизація первісної історії Г. Чайлда.
9. Періодизація первісної історії К. Поланьї.
10. Періодизація первісної історії С. Толстова.

ТЕМА 2

ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА. ДОБА ПРАОБЩИНИ. ДОБА ПРАОБЩИНИ. ЗАВЕРШЕННЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ. СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ СУЧАСНОГО ФІЗИЧНОГО ТИПУ

Місце людини у Всесвіті. Основні підходи до проблеми походження людини – філософський, антропологічний, релігійний.

Вчення В. І. Вернадського та Ч. Дарвіна. Теорії Ф. Енгельса, А. Кізса, Г. Парсонса, Г.М. Матюшина та інші.

Ранні етапи антропогенезу. Проблема пошуку першопредка та праатьківщини людини. «Людина вміла». Архантропи. Галькова індустрія. Розвиток мозку в пращурів сучасної людини. Палеоантропи. Неандертальці. Основні технології обробки камення. Типологія знарядь праці.

Джерела вивчення соціогенезу та його реконструкції. Періодизація доби соціогенезу. Структура та розміри праобщини. Виникнення соціальних зв'язків та їх наслідки. Роль збиральництва і полювання в розвитку соціальних зв'язків. Роль сімейно-шлюбних відносин в процесі розвитку праобщини. Суть понять шлюб та сім'я. Проміскуїтет. Парна сім'я. Структура сім'ї.

Витоки світоглядних уявлень та образотворчого мистецтва.

Місце появи сапієнтної групи гомінід. Основні гіпотези походження неоантропів. Основні центри сапієнтації. Фізичний тип неоантропів. Виникнення рас. Основні відмінності між європеоїдами, монголоїдами та негроїдами.

Розселення неоантропів. Заселення людиною Америки та Австралії. Завершення процесу формування первісної общини. Виникнення родової організації. Виникнення первісної общини. Сімейно-шлюбні відносини. Екзогамія та теорії її появи. Технологічний розвиток обробки каменя. Поява нових знарядь праці. Ідеологічні уявлення та мистецтво.

Основні теорії виникнення мови. Одиниця мовної діяльності. Одиниця мислення. Вербоді. Основні джерела відтворення процесу виникнення і ранніх виявів ідеологічних уявлень. Поховання – основні форми та типи, характер та склад. Поховання тварин. Основні культу людини. Основні джерела відтворення процесу виникнення і ранніх виявів мистецтва. «Натуральний макет». Розписи печер.

Ключові поняття: хронологія, предмет, об'єкт, періодизація, історичні та археологічні джерела, історіографія, природно-кліматичні умови, первісність, антропогенез, соціогенез, архантропи, палеоантропи, знаряддя праці, чопер, чопінг, праобщина, шлюб, родина, неоантропи, адаптація, раси, расогенез, культура, сімейно-шлюбні відносини, екзогамія, ендогогамія, мова, поховання, культу, нуклеус, ідеологічні уявлення, релігія, мистецтво.

Проблема місця людини у Всесвіті загалом розроблялася у різних напрямках. Перший із них полягав у спробі подати природну роль людини, оцінити наслідки її діяльності на Землі, зокрема і у всесвіті загалом. Так, відомий французький антрополог та зоолог А. де Катрфаж (1810 - 1892) виділив чотири царства природи – мінералів, рослин, тварин і людини; американський палеонтолог Д.Д. Дана (1813 - 1895) писав про психозойську еру; російський геолог О. П. Павлов (1854 – 1929) запропонував для четвертинного періоду назву «антропоген»; видатний український вчений В. І. Вернадський (1863 - 1945) показав величезні масштаби людської діяльності у зміні обличчя нашої планети, передбачив космічну роль людства, запропонував для позначення планетного масштабу діяльності людства поняття ноосфери – сфери розуму, що охоплює усі аспекти людської діяльності та її результатів у масштабі планети.

Рушійні сили антропогенезу

Важливим моментом визначення людини у Всесвіті є з'ясування джерел та рушійних сил, що згодом призвели до виникнення людства.

Проблема походження людини є теоретичною, тобто розв'язується логічними засобами з урахуванням різних чинників. Загалом вона полягає в розкритті механізму формування соціального на ґрунті біологічного, у встановленні причин, що сприяли подоланню суто біологічних закономірностей існування тваринного світу та виникненню соціальних, результатом чого й стала поява людини і суспільство.

У середині XVIII ст. Карл Лінней систематизував тваринний світ та відніс людину разом із мавпами до одного загону приматів. Це стало першим кроком на шляху вирішення проблеми походження людини.

У XIX ст. наукове осмислення проблеми антропогенезу пов'язано з ім'ям визначного англійського вченого Ч. Дарвіна (1809 – 1882 рр.). Порівнюючи викопні залишки тварин та рослин, він довів, що життя на Землі не завжди виглядало так, як у сучасну добу. Воно розвивалося від простих форм до складних. Ця ідея знайшла відображення в основній праці Дарвіна – «Походження видів шляхом природного добору» (1859 р.). Його теорія називається еволюційною. Одним з недоліків теорії Дарвіна є наголос на велику роль у процесі становлення людини статевого відбору. Важко пояснити зростання обсягу мозку, удосконалення руки чи поступове зникнення на тілі пралюдини волосся лише тим, що жінки віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями. Теорія статевого відбору не пояснює прогресивного розвитку мови у наших предків.

На сучасному етапі розвитку науки визнано, що головною рисою суспільства є культура як своєрідна система адаптації до навколишнього середовища, як система поведінки. Соціальна діяльність відрізняється від природної тим, що її спрямовано на створення речей, яких у природі в готовому вигляді не існує. Тому соціальна діяльність завжди передбачає перетворення природних речей, тобто творчість як таку. Залишаючись біологічною істотою, людина підкорює соціальним мотивам біологічні інстинкти – статевий, харчовий та інстинкт самозбереження, тобто живе за певними правилами, що диктує їй колектив. Цим вона відрізняється від тварини, життя якої повністю залежить від біологічних інстинктів.

Отже, виникнення суспільства – це насамперед поява колективу індивідів, об'єднаних соціально-економічними зв'язками.

Ф. Енгельс у статті «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1876 р.) запропонував трудову теорію антропогенезу. Він стверджував, що людина сформувалася у процесі колективної праці, її безпосередні пращури, як і всі примати, були суспільними тваринами. Колективні пошуки й розподіл їжі, полювання, захист від хижаків в умовах ускладнення знарядь і методів полювання згуртували первісний колектив, сприяли встановленню між його членами виробничих зв'язків. Виникла необхідність обміну інформацією, передавання виробничого досвіду наступним поколінням. Отже, мова – продукт колективної трудової діяльності пралюдей.

Крім соціальних Ф. Енгельс виділяв біологічні аспекти антропогенезу, зокрема підкреслював велику роль переходу пращурів людини на м'ясний раціон. М'ясна їжа більше ніж рослинна відповідала біохімії людського організму, сприяла олюднюючій трансформації тіла та мозку мавпи. Висока калорійність м'яса звільнила людей від цілодобових пошуків їжі. Полювання вимагало більшого інтелектуального напруження, ніж пошуки рослинної їжі. Недаремно психіка хижих ссавців складніша за психіку травоядних. Прямоходіння звільнило руку для трудової діяльності. Остання зумовлювала прогресивний розвиток людського мозку.

До групи соціальних концепцій можна віднести також і культурологічну теорію, яка отримала широке визнання перш за все серед американських дослідників. На їх думку, основою соціогенезу є культура загалом і духовна культура зокрема. Саме культура, а не морфологічна структура організму, визначає поведінку людини.

Сучасний рівень наукових знань дає змогу розмежувати три головні моменти давньої історії Землі й суспільства та, відповідно, виділити три періоди: період складання передумов виникнення людини; період формування людини й суспільства (антропосоціогенез), період появи людини та суспільства у завершеному вигляді. Кожний із періодів характеризується системою певних чинників, що й визначають їх сутність: перший – появою та еволюцією істот найвищого рівня розвитку тваринного світу, де панують біологічні закономірності існування; другий – появою та розвитком істот перехідного типу, що і за морфологічними особливостями, і за способом життя поєднують риси світу тварин та світу людей, а значить їхні життя та розвиток зумовлюються дією як біологічних, так і соціальних закономірностей; третій – появою та існуванням людини й суспільства, де провідне місце в житті та еволюції посіли соціальні чинники.

Антропогенез

Людина пройшла довгий шлях в своєму біологічному розвитку. Сучасна наука виділяє декілька етапів цього розвитку:

- Виділення з тваринного світу.
- Розвиток найдавніших гомінід.
- Існування неандертальців.
- Виникнення людей сучасного фізичного типу.

Нині прийнято виділяти серед *Hominidae* чотири роди: рамапітеків, австралопітеків, парантропів і людину (*Homo*).

Близько 20 млн. рр. тому теплий вологий клімат сприяв поширенню тропічних лісів. Як наслідок в Азії, Африці, Європі небувало розповсюдження набули людиноподібні мавпи, які відомі дослідникам під назвою дріопітеки (деревні мавпи). Дріопітеки – примати, які за розмірами нагадують сучасних павіанів і шимпанзе. У їх морфології можна відзначити помітні зрушення у сторону наближення до людиноподібного типу.

Пізнім видом дріопітеків був рамапітек, кістки якого знайдено у передгір'ях Гімалаїв у шарах землі, що датуються 12 – 8 млн. рр. тому. Це була досить тендітна мавпа, що, як і дріопітек, за конституцією та обсягом мозку (менше 400 см³) нагадувала шимпанзе.

Саме на стадії рамапітека почався перехід до прямоходіння, а мавпяча лапа почала перетворюватися на людську руку. Мається на увазі протистояння великого пальця всім іншим, що давало змогу міцно тримати в долоні палицю або інше знаряддя.

Починаючи з 14 млн. рр. тому формуються крижані шапки над Південним та Північним полюсами. Це призвело до збільшення посушливості клімату, зниження температур у тропічній та субтропічній зонах і різкого скорочення площі тропічних лісів.

Зміни природних умов стали необхідністю переходу мавп спочатку до напівдеревного життя, а згодом до проживання на відкритих безлісних просторах.

Рамапітековий період олуднення мавпи, коли остання лише почала засвоювати навички наземного існування, залишається найменш дослідженим. Пояснюється це відсутністю решток людиноподібних мавп, що датуються проміжком часу 8 – 4 млн. рр. тому. У Кенії та в Ефіопії знайдено сліди ніг на вулканічному попелі, а потім і численні рештки істоти, що датується 4 – 3 млн. рр. тому. Багато в чому вона нагадувала рамапітека, але ходила прямо і мала мозок обсягом 400 см³. Ця людиноподібна мавпа, на думку багатьох дослідників, стала безпосереднім пращуром як людини, так і австралопітеків.

Австралопітеки

Австралопітек (від лат. *australis* – південний + грецьк. *pithecus* – мавпа), назву якого слід розуміти, як «південна мавпа» з одного боку, найдавніший і найпримітивніший вид розумної істоти, а з іншого – найбільш високоорганізований тип приматів. Це свого роду

маргінальний тип істот в еволюції сімейства людей (Hominidae), до якого еволюціоністи відносять і людину, і людиноподібних гомінід.

Першу знахідку зроблено Раймондом Дортманом у 1924 рр. у Східній Африці. Австралопітеків на сьогодні виявлено біля 500 залишків.

У 1974 рр. американець Дональд Джохансон знайшов у Ефіопії, в пустелі Хадар найповніші з усіх коли-небудь знайдених, залишки австралопітека. Цім залишкам (фрагменти черепа, нижня щелепа, ребра, кістки рук, ніг, тазові кістки) дали ім'я – Люсі. Вона померла або потонула у віці 27 років приблизно 3,5 млн. рр. тому. Її зріст був 1,05 м, об'єм мозку 400 см^3 , вага – 25 – 30 кг. Середній зріст австралопітеків дорівнював 120 см, вага 22 – 55 кг. Об'єм мозку дорослої істоти складав приблизно 520 см^3 , щелепи були дуже масивні, сильно виражені надбрівні дуги. Подібно до людей, австралопітек мав хребет S – видної форми, але більш сутулий. Він також мав міцні опорні основи в поперечному відділі, які дозволяли підтримувати навантаження маси тулуба.

Р. Дарт, Р. Брум, Л. Лікі, Д. Джохансон розділяють австралопітеків на дві групи: грацильні (класичні) та масивні (парантропи).

Грацильні австралопітеки представлені двома видами: «австралопітек африканський» та «австралопітек афарський».

Ученими виділяються дві еволюційні лінії австралопітеків:

- змішана дієта (рослини, молюски й м'ясо);
- вегетаріанці.

Пересуваючись на задніх кінцівках та маючи вільними верхні кінцівки, австралопітеки активно користувалися камінням, дрючками, довгими кістками копитних тварин та іншими природними засобами на полюванні та для захисту від ворогів. Австралопітеки вели бродячий спосіб життя та пересувалися на великі території. Деякі з них перебралися на територію Європи та Азії, де відомі близькі до них форми: гігантопітек в Північній Індії та мегантроп на о. Ява. Але основним ареалом існування австралопітеків, які вимерли приблизно 850 тис. рр. тому, залишилася Африка.

Перші ознаки праці з застосуванням штучно виготовлених кам'яних знарядь засвідчено у діяльності презинджантропа, якого генетично пов'язують із сімейством австралопітеків. Вони мешкали у сприятливих умовах еоплейстоцену. Місце знаходження презинджантропа відкрито лише в Африці. Найдавніші пам'ятки тут датуються близько 2 млн. рр. тому. Згідно з археологічною періодизацією це олдувайська епоха раннього палеоліту. Назва її походить від пам'ятки Олдувай у Танзанії (пізніше схожі пам'ятки виявлено в Кенії та Ефіопії). Епоха охоплює приблизно мільйон років (2 – 1 млн. рр. до н. е.).

Поряд із залишками презинджантропа виявлено й штучні знаряддя, завдяки чому ця істота й отримала назву *Homo habilis* (людина вміла) – найперший за класифікацією сучасної антропології вид роду *Homo*. Він вважається першим власне людським різновидом, що існував у період з 2,2 до 1,6 млн. рр. тому. Авторство відкриття належить англійському археологу доктору Льюїсу Лікі та його дружині Марі, які виявили залишки *Homo habilis* в 1960 р. в ущелині Олдувай (Танзанія). Вік олдувайської знахідки – 2 млн. рр.

Габіліси

На відміну від австралопітеків, габіліс, який жив на терені сучасної Кенії й Північної Танзанії, використовував примітивні знаряддя праці, а його череп дуже схожий на череп сучасної людини. Обсяг мозку габіліса ($550 - 800 \text{ см}^3$) був значно меншим, ніж у *Сап'єнса* (близько 1400 см^3), але на 30% більшим, ніж в австралопітекових. Для істоти зросту 120 – 125 см мозок габіліса був розвиненим дуже добре. Розумовий прогрес слід визнати наявним, що антропологи вважають головним доказом «сапієнтації» («олюднення») мавп.

У габіліса вже відсутні масивні надбрівні валки. Більше, ніж в австралопітека, його

ноги схожі на людські, більш спритними були й руки. Ці істоти не знали вогню, але, можливо, будували з камення примітивні укриття від вітру. Глобальною перемогою габіліса вважається саме набуття ним здатності до виготовлення знарядь праці. Габіліси виготовляли декілька типів знарядь, що за формою поділялися на *чопери* або *ударники* (основний тип); *уніфаси* і *біфаси* (1 – 2 сколи робочої поверхні); *квівери* (сокироподібні); *сфероїди* (кулеподібні); *поліедри* (гранчасті). Найбільш поширеними були чопери. Вони становили собою гальки розміром 7-10 см із декількома сколами робочої поверхні й природним опуклим торцем, який замінював рукоятку.

Отже, у той час освоєно дві провідні технології виготовлення кам'яних знарядь: шляхом оббивання каменів із метою надання їм певної форми й функції та шляхом їх розколювання на окремі уламки оброблених ядрищ, із яких і сколювали пластини. Остаточної гостроти цим пластинам надавали за допомогою ретуші – сколювання дрібних шматочків уздовж країв.

У наш час актуальною проблемою залишаються питання прабатьківщини людства. Існує декілька гіпотез, щодо цієї проблеми. Найбільше прихильників має африканська гіпотеза, суть якої зводиться до того, що прабатьківщиною людства, найвірогідніше, був Африканський материк, а якщо точніше – зона Східно-африканського рифу (Танзанія, Кенія, Ефіопія). Прибічники цієї гіпотези наводять наступні аргументи: саме у Східній Африці наприкінці третинного періоду зникли ліси і поширився рівнинний ландшафт, підвищився рівень радіації, у наявності багаті водні ресурси і різноманітна фауна; саме у Східній Африці виявлено численні рештки дріопітекових, австралопітекових (і серед них габілісів, саме яких окремі дослідники вважають першими представниками роду Номо на Землі), архантропів, палеоантропів; саме із Східної Африки походять найдавніші у світі кам'яні галькові знаряддя; саме у Африці живуть найближчі тваринні «родичі» людини – шимпанзе і горили (шимпанзе пізніше від інших людиноподібних мавп відокремилися від спільної з людьми еволюційної лінії).

Процес гомінізації став процесом пристосування до нових умов істот, які були попередниками людей. Відповідно, початок антропогенезу вчені пов'язують із переходом від габілісів до пітекантропів, який відбувався приблизно 1,5 – 1 млн. рр. тому.

Першим виявив пітекантропа (черепну коробку, три зуби і стегнову кістку) й дав йому назву голландський лікар Ежен Дюбуа в центральній частині о. Ява. Його походження теж донині остаточно не з'ясоване. Пітекантроп жив у середньому плейстоцені, біля 500 тис. рр. тому. Це коренаста, низькоросла порівняно із сучасними людьми істота, що впевнено пересувалася на двох ногах і відрізнялася від нас численними архаїчними елементами в будові масивного черепа. Він мав похиле чоло, а надбрівні дуги утворювали характерний козирок над очима. Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови. За обсягом мозку (900 – 1200 см³) він займає проміжне місце між австралопітеком і неандертальцем.

На стадії пітекантропа наші пращури розселилися з Африки на Близький Схід, у південні регіони Азії та Європи. В останній вони з'явилися близько 1 млн. рр. тому, про що свідчать рештки їхньої життєдіяльності в гроті Валоне на Середземноморському узбережжі Франції та деяких інших місцях Південної і Центральної Європи, в тому числі на стоянці Королеве в Закарпатті. Еректусів виявлено кілька видів: яванська людина, пекінська людина (синантроп), гейдельберзька людина та ін. Основним знаряддям праці еректусів став біфас.

Біфас – знаряддя, оброблене з двох фасів, тобто з двох боків. Це переважно крупне знаряддя, зроблене з одного блоку матеріалу, рідше з крупного відщепу, за допомогою обробки з обох боків серією крупних і дрібних сколів. Класичною формою біфасу вважається ручне рубило, або «ку де пуан». Під такою назвою біфаси вперше визначив в 1883 р. у Франції засновник науки про палеоліт Габріель Мортільє. Він запропонував таку послідовність стадій еволюції індустрії початкового етапу кам'яного віку: шель, ашель, мустье.

Із відкриттям давніших індустрій простого оббивання кременю (культури оббитих гальок) деякі археологи почали виділяти додатково так звану дошельську культуру.

Ашельська культура (1,5 млн.–150 тис. рр. тому) поділяється на давній ашель (1,5 млн. – 400 тис. рр. тому) та пізній ашель (400 –150 тис. рр. тому).

Перші тимчасові поселення *Homo erectus* виникли із різних причин.

1. Місце розбирання туш тварин.
2. «Майстерні» поблизу джерел сировини (проведення первинної обробки).
3. Повернення на місце попередніх стоянок, або поблизу них.

А. Люмлей досліджуючи ашельську стоянку Терра Амата на півдні Франції, виявив ряд житлових споруд, що мали форму овалу (довжина 7 – 15 м, ширина 4 – 6 м.) Підлогу часто посипали галькою. Посередині житла розміщувалося вогнище.

Важливу роль в освоєнні помірної зони Євразії відіграв вогонь, який остаточно приборкали саме пітекантропи. Вогнище гріло, захищало від хижаків, на ньому готували їжу, точили списи. Вогонь дав змогу нашим пращурам розселитися з теплої Африки далі на північ в Євразію. Сліди використання вогню зафіксовано в печерах Єскаль – Франція, Азих (Азейбарджан), Чжоукоудянь (Китай) та на відкритих стійбищах Амбронна і Торральба (Іспанія), Вертешселлеш – и Угорщина, Лантьян – Китай.

Виявлення на ашельських поселеннях значної кількості знарядь праці та кісток тварин свідчить про важливе значення полювання в житті архантропів. Головною мисливською зброєю пітекантропів, вірогідно, став дерев'яний спис, який мав загострений обпалений кінець. Саме завдяки спису пітекантропам вдавалося полювати на копитних (оленів, антилоп, коней, биків) і навіть товстошкірих (слонів, носорогів, гіпопотамів). Крім полювання архантропи займалися збиральництвом. Пітекантропи зникли близько 100 тис. рр. тому.

Під час останнього міжльодовикового періоду на території Європи з'явилися пам'ятки мустьєрської епохи, творцями якої вважаються палеантропи або неандертальці (назва походить від місцевості Неандерталь поблизу Дюссельдорфа у Німеччині, де у 1856 р. вперше знайдено кісткові рештки давніх гомінідів). Серед значної частини дослідників переважає думка, що європейських палеантропів варто поділити на дві групи: ранніх («пренеандертальців») та пізніх («класичних неандертальців»).

У Західній Європі кісткові рештки ранніх палеантропів, які проживали приблизно 200 тис. рр. тому, знайдено у Франції, Німеччині, Італії. Вони широко представлені в західній і центральній Європі: Франції, Італії, Бельгії, Іспанії, Німеччині, Угорщині, Чехії, Словаччині. Траплялися такі знахідки і в Україні, головним чином у кримських стоянках (зокрема в Кізіл-Кобі).

Середній зріст неандертальців становив 155–170 см, вага – близько 70 кг, а об'єм мозку сягав 1350–1700 см³, – в середньому, більше ніж у сучасних людей; ходили прямо, мали великі видовжені голови, короткі тулуби, масивні кінцівки, добре розвинену мускулатуру. Загальна будова скелету нагадувала будову кістяка сучасної людини, однак череп суттєво відрізнявся: могутні надочнеюмкові валики, похиле чоло, чітко виражений потиличний бугор, велика нижня щелепа і лише злегка намічене підборіддя. Кисті рук цілком «сучасні», але здатні, головним чином, до грубих і відносно простих маніпуляцій.

На відміну від епохи архантропів, для яких найбільш характерним знаряддям стало ручне рубило, для палеантропів на перше місце вийшла стандартизована заготовка, з якої виготовляли справжні знаряддя.

Справжнім переворотом у розвитку кам'яної індустрії вважається поява у палеантропів технології леваллуа, а згодом протопризматичної технології розчленування каменю.

Левалузька технологія характеризувалася наступним – від гальки відбивали заготовки (відщепи чи пластини) необхідної форми, а потім у процесі додаткової обробки їх перетворювали в знаряддя необхідної форми і функціонального значення. Для цього необхідно представляти не тільки кінцеву форму, а і навчитися моделюванню у своїй

свідомості всього технологічного процесу обробки каменю. Ця мустьєрська технологічна революція завершила виникнення призматичної техніки і появу призматичних пластин пізнього палеоліту. Гальку спочатку системою цілеспрямованих ударів перетворювали на ядріща (нуклеус) певної форми, з тим щоб потім зняти з нього декілька пластин необхідної форми. Отримані таким чином пластини мали трикутну, овальну чи призматичні форми.

Потрібно зазначити – в мустьєрську епоху разом з левалуазькою технологією існували і старі, що й створювало більший спектр індустрії та виготовлення конкретних знарядь.

Найбільш поширеними кам'яними знаряддями палеоантропів стали скребло, скобель, гостроконечник, пилка тощо. Поряд із кам'яними знаряддями вони використовували знаряддя з дерева і кістки, хоча кістка ще не сприймалася як масова сировина для виготовлення знарядь. Ймовірно, дерев'яних знарядь стало значно більше, але зберігаються вони дуже погано, знахідки їх надзвичайно фрагментарні. В епоху мустьє дедалі більше поширюється перші складені знаряддя з каменю, кістки і дерева.

В епоху мустьє проходить різкі кліматичні зміни (наступ рисського зледеніння, вюрмське зледеніння). Палеоантропи починають мешкати в печерах, обігриваючи їх вогнем, а згодом перетворювали їх на постійне помешкання. Житлові споруди такого типу виявлено в багатьох печерах Старого Світу, зокрема, і в Україні (печери Кіік-Коба, Чокурча у Криму).

Найбільш дослідженою є печера Лазаре у Франції, де місцевий археолог А. Люмлей розкрив залишки житлової споруди довжиною 11 м і шириною 3,5 м із кам'яною стінкою для захисту на випадок непогоди. Радянський археолог О. П. Черниш у 1961 р. дослідив залишки житла на схилі правого берега Дністра (с. Молодово).

Поява постійних жител доводить про істотні зміни у поведінці палеоантропів, господарстві та способі життя. Вони, на думку більшості дослідників, вели осілий спосіб життя, підтримували стосунки зі своїми сусідами, обмінюючись накопиченим досвідом. Стала чіткішою організація мисливства і збиральництва. Полювання починає набувати спеціалізованих рис. Це підтверджується знахідками на поселеннях здебільшого кісток одного виду тварин: ведмеда, бізона, північного оленя.

Отже, господарство і ранніх, і пізніх палеоантропів у порівнянні з життям архантропів зазнало принципово важливих, навіть революційних змін: зародилася і почала швидко розвиватися нова технологія обробки каменю; полювання стало спеціалізованим, оснащеним новими більш досконалішими знаряддями, складало основу життєдіяльності людини; поселення і житла перетворилися на справжні осередки соціалізації давніх людей.

Соціогенез

До нашого часу не збереглося жодного суспільства (навіть у трансформованому вигляді), яке зберегло б елементи соціальних відносин раннього палеоліту. Прямі історичні джерела для відтворення процесу соціогенезу практично відсутні.

Первісна історична наука накопичила достатню кількість опосередкованих джерел, що дають змогу відтворити і охарактеризувати найважливіші моменти виникнення і розвитку людського суспільства, тобто соціогенезу.

Основними джерелами для реконструкції стали знаряддя праці і фізичний вид, що дають змогу реконструкції суспільного виробництва. Важливим моментом залишаються розгляд біологічних і соціальних аспектів (розвиток руки і мозку, час виникнення і вигляд перших знарядь праці, жител, скарбів). Цінну інформацію також дають відомості приматології, зоопсихології, психобіології тощо.

Праобщина

Історична реконструкція розвитку первісного суспільства – одна з найскладніших історичних проблем. Першою формою суспільства вважається праобщина – умовна назва первісного людського колективу, що безпосередньо прийшло на зміну зоологічному об'єднанню найближчих тваринних предків людини.

Початок епохи праобщини співпадає з виділенням людини із тваринного світу і виникненням суспільства, появою цілком усвідомлено виготовлених знарядь праці. Кінцевою межею епохи праобщини стала поява общинно-родового устрою. Дослідники розрізняють ранню праобщину архантропів і пізню праобщину палеоантропів (неандертальців).

Структура та розміри праобщини обумовлені, перш за все, рівнем розвитку виробництва та ресурсами навколишнього середовища для забезпечення життя.

Для прожитку однієї людини в умовах раннього палеоліту була необхідна територія близько 25 км². Швидше за все праобщина складалася на ранніх етапах з 20 – 30 дорослих осіб і вела більш-менш впорядковане життя збирачів і мисливців. Тобто для 30 чоловік (середній розмір праобщини) потрібна територія складала 750 км².

Важко сказати, яка з двох галузей господарства древніх і найдавніших людей – збиральництво або полювання – стала основою їхнього життя. Ймовірно, співвідношення їх було неоднакове в різні історичні епохи, в різні сезони, в різних географічних умовах. Однак безсумнівно, саме полювання більш прогресивна галузь господарства, що багато в чому визначило розвиток первісних людських колективів.

Об'єктами полювання в залежності від фауни тієї чи іншої області були різні тварини. У тропічній зоні це гіпопотами, тапіри, антилопи, дикі бики і т. д. Іноді серед кісток тварин, виявлених на ашельських стоянках, трапляються кістки навіть таких великих тварин, як слони. У більш північних районах полювали на коней, оленів, кабанів, зубрів, іноді вбивали й хижаків – печерних ведмедів і левів, м'ясо яких також ішло в їжу. У високогірній зоні переважну роль у полюванні, наприклад, у неандертальців, відіграло полювання на гірських козлів, що видно зі знахідок у печері Тешик–Таш. Про розміри полювання якоюсь мірою можна судити на основі підрахунку кісток, знайдених на стоянках. Культурний шар багатьох з них містить залишки сотень, а іноді навіть тисяч тварин. Правда, ці стоянки діяли протягом тривалого часу, але тим не менш очевидно, що полювання мало чимале значення в житті їх мешканців.

Полювання на великих тварин, особливо на тих що тримаються стадами, важко уявити собі без загінного способу. Озброєння ашельського мисливця було занадто слабким, щоб він міг вбити велику тварину безпосередньо. Звичайно, такі випадки бували, але їх не можна не розглядати як виняток, та й то переважно у процесі полювання на відсталих від стада хворих і слабких тварин. Як правило ж, найдавніші люди могли відважитися на вбивство великих ссавців тільки у ході колективного полювання. Ймовірно, тварин лякали шумом, вогнем, каменями і, як показує місце розташування багатьох стоянок, гнали до ущелини або великого обриву. Тварини падали й розбивалися, і людині залишалось тільки добити їх. Ось чому саме полювання, і насамперед полювання на великих тварин, стало тією формою трудової діяльності, яка найбільше стимулювала організованість праобщини, змушувала її членів дедалі тісніше гуртуватися в трудовому процесі та демонструвала їм силу колективізму.

Разом із тим полювання найбільш ефективно джерело одержання м'ясної їжі. Зрозуміло, тваринну їжу первісні люди отримували не тільки від полювання на ссавців, вони ловили комах, вбивали земноводних, плазунів, дрібних гризунів. Але видобуток великих тварин давав в цьому відношенні значно більші можливості. Тим часом, м'ясо, що містить найважливіші для людського організму речовини – білки, жири і вуглеводи, не тільки було ситною їжею, особливо після обробки його на вогні, але і прискорювало ріст і підвищувало життєдіяльність первісної людини.

Основою виробничих відносин первісного ладу стала колективна власність (власність общини, групи) на засоби виробництва, яка існувала в нерозвиненому вигляді.

Для того періоду характерні колективна праця і найпростіша кооперація, що ґрунтувалися не на поділі праці, а на об'єднанні зусиль колективу людей у процесі добування засобів для життя. За цих умов праця окремої особи виступала як суспільна. Слід зазначити, що основна мета її полягала не в задоволенні потреб окремих членів общини, а в забезпеченні умов існування общини в цілому. Відсутність додаткового продукту не створювала матеріальних умов для експлуатації людини людиною.

Історичне значення праобщини не можна недооцінювати, оскільки саме у ній відбулася докорінна перебудова, що призвела до появи першого суспільства. У надрах праобщини зародилася і вдосконалювалася виробнича діяльність людей, будувалися перші житла і поселення, підкорено вогонь, налагоджено соціальні стосунки. У надрах праобщини пройшли, як процес становлення сімейно-шлюбні відносини, так і закладено фундамент формування первісної общини.

Вирішальну роль у відтворенні людського роду відіграли статеві стосунки, що стали складовою процесу становлення соціальних відносин і суспільства взагалі. Сучасна наука дає наступні визначення сім'ї і шлюбу. Шлюб – це інститут, який регулює статеві відносини між чоловіками і жінками. Сім'я – це інститут, який регулює відносини між подружжям, батьками і дітьми. Шлюб і сім'я у первісному суспільстві загалом вирішують дві важливі проблеми: по-перше, кооперацію між чоловіками і жінками у виробничій діяльності, відтворенні роду, вихованні дітей; по-друге, налагодження і підтримка широкої мережі соціальних зв'язків у колективі та за його межами.

Повна відсутність прямих джерел із цієї проблематики не дає змоги конкретизувати форми, етапи і сам процес становлення сімейно-шлюбних відносин в історії людства. За прикладом організації статевих стосунків у шимпанзе, горил та інших тварин, які живуть парними сім'ями, фахівці визнають наявність парної сім'ї в людському суспільстві на найбільш ранніх етапах його формування, чи навіть у пращурів людей. На ранніх етапах соціогенезу вони припускають можливість більш-менш вільних «позашлюбних» стосунків обох партнерів шлюбної пари. Інші дослідники, спираючись на приклади наявності гаремної сім'ї в антропоїдів та інших приматів, вважають, що саме така сім'я мала місце на початковому етапі розвитку праобщини. За їхніми припущеннями, праобщини склалися з кількох гаремних об'єднань, які час від часу під впливом потреб виробництва та з інших причин перегруповувалися, що згодом призвело до повного їх розчинення у праобщини.

Більшість радянських дослідників, слідом за Л. Морганом та Ф. Енгельсом, дотримувалися думки, що праобщини могли виникнути лише за умови, що як парні, так і гаремні стосунки попередніх зоологічних угруповань зникли на шляху до людського суспільства. На їхню думку, вже на початку формування праобщини існували усталені, не регламентовані, не упорядковані статеві стосунки – проміскуїтет.

Загалом, структура сім'ї складалася з **чотирьох** компонентів:

- Чоловічий.
- Жіночий.
- Дитячий.
- Люди похилого віку.

У праобщині усі ці компоненти склалися у певній господарчій та соціальній взаємозалежності, що обумовлювалися статовіковим розділом праці та необхідністю відтворення суспільства тобто народження та виховання дітей.

Більшість дослідників поділяють епоху соціогенезу на три етапи:

- Олдувайська епоха – первісне стадо (праобщина).
- Ашельська епоха – первісна орда (праобщина).
- Мустьєрська епоха – первісна община неандертальців (праобщина).

Неоантроп

Виникнення людей сучасного фізичного типу відбулося відносно недавно, близько 50 тис. рр. тому. Їх останки знайдено в Європі, Азії, Африці та Австралії. Неандертальці, кроманйонці та сучасні люди утворюють один вид – *Homo sapiens* (людина розумна); цей вид сформувався не пізніше 100 - 40 тис. рр. тому. В еволюції велике значення мали соціальні фактори, незмірно зросла роль виховання, передачі досвіду. В еволюції людини (антропогенез) найважливіша роль належить не тільки біологічним факторам (мінливість, спадковість, відбір), але і соціальним (мова, накопичений досвід трудової діяльності та суспільної поведінки). Особливості людини, зумовлені соціальними чинниками, не фіксуються генетично і передаються не у спадщину, а у процесі виховання та навчання. На перших етапах еволюції вирішальне значення мав відбір на велику пристосованість до швидко мінливих обставин.

Однак, згодом здатність передавати з покоління в покоління генетичні надбання у вигляді різноманітної науково-технічної та культурної інформації стала відігравати все більш важливу роль, звільняючи людину від жорсткого контролю природного відбору. Соціальні закономірності набули важливого значення в еволюції людини. Переможцями у боротьбі за існування ставали не обов'язково найсильніші, а ті, хто оберігав слабких: дітей – майбутнє популяцій, людей похилого віку – зберігачів інформації про способи вижити (прийоми полювання, виготовлення знарядь тощо). Перемога популяцій у боротьбі за існування забезпечувалася не тільки силою і розумом, але і здатністю жертвувати собою в ім'я сім'ї, племені. Людина – суспільна істота, відмінною рисою якої є свідомість, що сформувалася на основі колективної праці. В еволюції людини розумної соціальні відносини відіграють все більшу роль. Для людей провідними і визначальними стали суспільно-трудова відносини. У цьому якісна своєрідність еволюції людини.

На Землі на початку XXI ст. вже нараховується близько 7 млрд. людей. Серед них не має і не може бути двох зовсім однакових людей; навіть близнюки, що розвивалися з одного яйця, незважаючи на величезну подібність їхнього зовнішнього вигляду і внутрішньої будови, завжди якимись дрібними рисами відрізняються один від одного. Особливо сильно помітні тілесні розходження між територіальними групами людей, що проживають у різному природно-географічному середовищі.

Походження терміна «раса» точно не встановлено; можливо, що він є вимозкою арабського слова «рас» (голова, початок, корінь). Є також думка, що термін цей пов'язаний з італійським *razza*, що значить «плем'я». Слово «раса» в тому значенні, як воно вживається запропоновано французьким ученим Франсуа Берньє, який опублікував у 1684 р. одну з перших класифікацій людських рас.

Час і місце формування неантропа

Ще кілька десятиліть тому появу людини сучасного фізичного типу пов'язували з рубежем епохи мустьє – пізнього палеоліту (35 – 40 тис. рр. тому), коли відбулися зміни в розвитку матеріальної і духовної культури, виникло мистецтво і ускладнилися релігійні уявлення. Саме цим часом датуються найдавніші знахідки кісткових решток первісних людей, черепи яких характеризуються високим опуклим лобом, надбрівними дугами та наявністю підборідного виступу.

Однак сучасні палеоантропологічні відкриття та успіхи молекулярної біології відкрили нові можливості для розгляду цієї проблеми. Зросла кількість дослідників, які припускають раннє виокремлення сапієнтної лінії в еволюції гомінідів, початки якої пов'язують із австралопітеками, чи, принаймні, з архантропами. Прихильники цієї гіпотези звертали увагу на наявність підборідного підвищення на нижній шелепі «кенійської людини», яка жила близько 2 млн. рр. тому.

Активно обговорюється питання про роль ранніх європейських гомінідів у формуванні людини сучасного фізичного типу. Більшість науковців погоджується з думкою, що саме в Європі близько 400 – 250 тис. рр. тому виокремилися дві лінії – «пресапієнс» та «неандертальців», а перші «справжні сапієнс» сформувалися приблизно

100 тис. рр. тому. Проте в цілому питання про час появи на землі пращурів сучасних людей – представників підвиду «*Homo sapiens*», куди входить підвид «*Homo sapiens neanderthalensis*», – ще дуже далеко від остаточного вирішення.

З цього приводу існує чимало гіпотез, які можна поділити на дві групи: моноцентризм та поліцентризм. Першу гіпотезу моноцентризму викладено Я. Я. Рогинським у другій половині 1940-х рр. Вона мала багато прихильників серед радянських учених. Згідно з цією гіпотезою процес формування неоантропа відбувався в одній широкій зоні: Північно-східна Африка, Передня Азія, Південна та Південно-східна Європа. Звідси він розселився в інші регіони земної кулі. Я. Я. Рогинський стверджував, що саме цим можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх і сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробили західноєвропейські та американські дослідники (Г. Бреєр, П. Ендрюс, Л. Шотт та ін.), які дотримуються афро-європейської концепції прабатьківщини сучасних людей. Згідно з цією концепцією, пращури неоантропів – «протокроманьйонці» вперше з'явилися на африканському континенті, звідки мігрували до Європи.

На думку Л. Шотта, африканські неоантропи характеризувалися мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови. Переселившись на територію Європи, започаткували дві морфологічні лінії – «*Homo sapiens*» та «*Homo sapiens neanderthalensis*».

Схожих поглядів дотримується П. Ендрюс, який виводив родовід неоантропів лише від африканських архантропів. На його думку, під час раннього палеоліту мали місце дві хвилі міграцій африканських першолюдей у Європу. Наслідком першої стало формування «класичних» неандертальців, а другої – «прогресивних» палеоантропів типу Схул – Кафзах, від яких походять неоантропи. Одним із аргументів цієї гіпотези є «тропічні» пропорції тіла «прогресивних» передньоазійських палеоантропів та найчисельнішої групи пізньопалеолітичної людності Європи кроманьйонців.

Ще більше прихильників мають гіпотези поліцентризму, одну з яких вперше обґрунтував наприкінці 1930-х рр. німецький учений Ф. Вейденрейх. Він виділив чотири осередки формування неоантропів, а саме:

- Східна Азія.
- Південно-Східна Азія.
- Південна Африка.
- Передня Азія.

Основою концепції є автогенетична теорія еволюції, яка визнає внутрішню здатність організмів до цілеспрямованого розвитку.

Схожі погляди розвивав і американський вчений К. Кун. Він виділяв п'ять центрів формування «*Homo sapiens*». Два з них знаходяться в Африці: на півночі та центрі континенту; на півдні. К. Кун намагався ще більше відсунути у глибину віків предків сучасних європейців та африканців, відтворюючи їх родовід від архантропів.

Своє бачення щодо походження неоантропа виклав американський антрополог А. Тома. Він виділив три основних осередки сапієнтації:

- Західний – європеоїдно-негроїдний.
- Східний – монголоїдний.
- Південно-східний – веддо-айноїдний.

Формування західного центру він пов'язує з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту, що відбувалися під час наступу льодовиків, коли між Африкою та Європою утворилися сухопутні переходи. Кожна наступна хвиля переселенців витискувала своїх попередників на околицю ойкумени, де вони мешкали ізольованими групами. Поштовхом для виникнення східних центрів стали міграції західносибірських першолюдей у Центральну Азію. Тут вони змішалися з популяціями

близькими до синантропів, що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони рушили на південний схід континенту, де виник ще один осередок неоантропів – веддо-австрало-айнський.

Російськими антропологами розроблено концепцію «децентризму», згідно з якою існувало лише два осередки сапієнтації – західний, або євро-африканський, та східний – азіатське-океанський (В. П. Алексєєв, О. О. Зубов, М. М. Чебоксаров).

Для її обґрунтування використовували морфо-фізіологічні маркери з простою формою спадковості (лопатоподібні різці, папілярні візерунки на пальцях, групи крові тощо), які вказували на існування в минулому двох великих расових стовбурів – європеоїдне-негроїдного та монголоїдне-австралоїдного. Залучалися також дані археології, які на думку деяких учених дають підстави для виокремлення в межах ранньопалеолітичної ойкумени двох провінцій із певними технологічними традиціями – західної, де були поширені ручні рубила з двобічною обробкою, та східної, де переважали грубі кам'яні знаряддя невизначеної форми. Виникнення кількох незалежних центрів формування «*Homo sapiens*» пояснювалося роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

Проте більшість дослідників схиляється до поліцентризму. Зазначимо, що нові відкриття в галузі молекулярної біології змушують переглянути концепції формування людини сучасного типу.

Фізичний тип неоантропів

У наш час антропологи серед європейських неоантропів виділяють три морфологічні варіанти неоантропів:

- Кроманьйонський.
- Грімальдійський.
- Брюнський.

Кроманьйонці, рештки яких виявлено на території Франції, Великобританії, Італії, Росії, України, – яскраві носії сапієнтних рис. Про це свідчить видовжене склепіння черепа. Йому притаманні дуже висока місткість (у людей із ментонських гротів вона варіює від 1715 до 1880 см³), відсутність надбрівного валика, наявність чітко окресленого підборідкового виступу. Поряд із цим кроманьйонці мали ряд специфічних особливостей: широке й низьке обличчя, вузький ніс, що різко виступав з його площини, сильний розвиток надбрівних дуг, а крім того достатньо високий зріст (у чоловіків, похованих у ментонських гротах, – 185–194 см). Усім їм були властиві «тропічні» пропорції тіла, тобто відносно велика довжина передпліччя та гомілки у порівнянні з плечовою та стегною кістками. На кістках рук та ніг сильно розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про фізичну силу.

Характерні риси грімальдійського типу людини вперше відкрито в 1901 р. на кістках із парного поховання у «Гроті дітей» поблизу Ментони. Грімальдійський тип представлений скелетами жінки 30–40 років та юнака 16–17 років. На відміну від попереднього, цей тип мав значно менший зріст (155–157 см). Деякі особливості будови черепів (наприклад, прогнатизм і широкий носовий отвір) вказували на ймовірність негроїдної домішки. Їм була характерна доліхокранія, відносно широке обличчя, а головне – досить широкий ніс, що слабо виступав, масивна нижня щелепа з помірно розвинутим підборідним виступом і яскраво виражена прогнатність верхньої щелепи. Загалом цьому типу притаманне поєднання кроманьйонських та негроїдних рис. У зв'язку з цим відомий російський антрополог Г. Ф. Дебець вважав, що цей тип був властивий окремим групам неоантропів – спільних пращурів сучасних європеїдів та негроїдів.

Брюнський тип антропологи виділили на підставі краніологічних матеріалів (понад 20 черепів), виявлених наприкінці XIX – початку XX ст. в Моравії поблизу міст Брюно (Брюнн), Брюкса та Пржедмосця. Вони мають деякі специфічні особливості: досить спадистий лоб, сильно розвинуте надбрів'я (яке, однак, не утворює суцільного валика), що

дещо зближують їх із неандертальцями. Архаїчні риси морфологічної будови були притаманні також деяким групам неантропів на теренах Східної Європи, про що свідчать знахідки черепних кришок на річці Підкумка поблизу П'ятигорська, на березі річки Сходня поблизу Москви та на Хорошенському острові на Волзі.

Ряд вчених дійшли висновку про відсутність зв'язку між неандертальцями та добою мустьє і неантропами та добою пізнього палеоліту. Можливо, що перші справжні сапієнти з'явилися задовго до рубежу 40 – 35 тис. рр. тому, а останні палеоантропи часто долали його.

Загалом у Європі виділяють до семи морфологічних варіантів неантропів (іноді їх відносять до малих рас). Проти цього заперечував В. В. Бунак. Він розвивав тезу про поліморфізм верхньопалеолітичних людей, тобто наявність у них багатьох різновидів одного й того ж самого типу, який лише згодом під впливом кліматично-географічних умов та інших чинників розпався на окремі раси (археологи на багатьох стоянках знаходять кістяки, що представляють різні морфологічні варіанти). Саме така ситуація й була зафіксована в так званій Верхній печері у Чжоукоудяні поблизу Пекіна, де виявили кісткові рештки близько 10 індивідуумів. Три скелети, знайдені осторонь від інших, відзначалися доброю збереженістю. Це дало змогу з'ясувати, що один із них належав чоловікові зрілого віку, а два – молодій і старшій жінкам. У будові їхніх черепів простежувалися різні комбінації ознак. На цій підставі Ф. Вайденрейх висунув гіпотезу про те, що у Верхній печері поховано членів однієї колективної родини, голова належить чоловіку монголоїдної зовнішності, який мав двох дружин: одній із них були властиві меланезійські, а іншій – ескімоські риси. Результати розкопок є доказом поліморфізму верхньопалеолітичних людей. На території Азії виявлено також деякі інші кісткові рештки, датовані верхнім палеолітом. Серед них – великий фрагмент лобової кістки й носового відростка зі стоянки Афонтова гора поблизу Красноярська (Сибір), череп із печери Міногава (Японія), що має риси схожості із синантропом. На особливу увагу заслуговує череп молодої жінки 15–17 років із печери Ніа на півночі острова Калімантан (Індонезія) – найбільш рання знахідка кісткових решток неантропа у світі (38–40 тис. рр. тому). Відзначимо невелику місткість мозкової коробки цієї жінки, мезогнатність її обличчя з низьким переніссям тощо. За вказаними ознаками вона мала нагадувати сучасних папуасів.

Добою верхнього палеоліту датуються також окремі черепи, відкриті на території Австралії (стоянки Тальгай, Когуна, Кейлор). У них спостерігається поєднання «нейтральних» та австралоїдних ознак. Згідно з даними археології у верхньому палеоліті люди вже освоїли територію Америки.

Отже, питання про фізичний тип найдавнішої людності Американського континенту лишається відкритим.

Виникнення рас

В основі поняття «раса» лежить біологічна, насамперед фізична схожість людей та їх спільність. Раси населяють території (ареалу) у минулому або сьогоденні. Раси – систематичні підрозділи всередині виду *Homo sapiens*. Раса характеризується комплексом успадкованих ознак, до яких відносяться колір шкіри, волосся, очей, форма волосся, м'яких частин обличчя, черепа, пропорції тіла та ін. Але оскільки більшість цих ознак у людини схильна до мінливості, а між расами відбувалися і відбуваються змішання (метисація), конкретний індивід не завжди володіє всім набором типових расових ознак.

Про існування рас люди знали ще до нашої ери. Тоді ж зроблено і перші спроби пояснити їх походження. Наприклад, у міфах древніх греків виникнення людей із чорною шкірою пояснювалося необережністю сина бога Геліоса Фаєтона, що на сонячній колісниці так наблизився до Землі, що обпик білих людей, які стояли на ній. Грецькі філософи в поясненнях причин виникнення рас велике значення додавали клімату.

Прагнення систематизувати уявлення про фізичні типи народів, які населяють земну кулю, датуються XVII ст., коли, спираючись на розходження людей у будові обличчя, кольору шкіри, волосся, а також особливості мови і культурних традицій, французький лікар Ф. Берньє вперше в 1684 р. розділив людство на три раси – європеїдну, негроїдну і монголоїдну. Подібну класифікацію пропонував К. Лінней, який, визнаючи людство як єдиний вид, виділяв додаткову (четверту) расу – лапландську (населення північних районів Швеції та Фінляндії). У 1775 р. Ж. Блюменбах розділив людський рід на п'ять рас – кавказьку (білу), монгольську (жовту), ефіопську (чорну), американську (червону) і малайську (коричневу). У 1889 р. І. Е. Денікер поділив людство на шість основних і більш ніж на двадцять додаткових рас. У 1953 р. на підставі результатів вивчення антигенів крові (серологічних розходжень) У. Бойдом виділено п'ять рас.

Незважаючи на наявність сучасних наукових класифікацій, у наш час дуже широко поширений поділ людства на європеїдів, негроїдів і монголоїдів (австралоїдів).

В. П. Алексєєв виділив чотири етапи расоутворення. На першому етапі мало місце формування первинних расоутворень (території, на яких відбувається цей процес) і основних расових стовбурів – західного (європеїди, негроїди й австралоїди) і східного (азіатські монголоїди і монголоїди й американоїди). Хронологічно це припадає на епохи нижнього чи середнього палеоліту (близько 200000 рр. тому), тобто збігається з виникненням людини сучасного типу. Отже, основні расові сполучення в західних і східних районах Старого Світу склалися одночасно з оформленням ознак, властивих сучасній людині, а також із переселенням частини людства в Новий Світ. На другому етапі відбувалося виділення вторинних вогнищ расоутворення і формування галузей у межах основних расових стовбурів. Хронологічно цей етап припадає на верхній палеоліт і частково мезоліт (близько 15000 – 20000 рр. тому).

На третьому етапі расоутворення відбувалося становлення локальних рас. За часом це доба мезоліту (близько 10000 – 12000 рр. тому).

На четвертому етапі виникли четвертинні расоутворення і сформувалися популяції з заглибленою расовою диференціацією, що подібно до сучасної. Це почалося в епоху бронзи і раннього заліза, тобто в IV-III тисячоліттях до н. е.

Вплив природних умов на розвиток людських рас – безсумнівний. Спочатку в древньому суспільстві він був, напевно, більш сильним; у процесі ж формування сучасних рас позначався слабше, хоча і дотепер у деяких ознаках, наприклад у пігментації шкіряного покриву, виявляється з достатньою ясністю. Вплив усієї складної сукупності умов життя, мабуть, мав найважливіше значення для виникнення, формування, ослаблення і навіть зникнення расових ознак.

У процесі розселення по Землі люди попадали в різні природні умови. Але ці умови, що настільки сильно впливають на види і підвиди тварин, не могли так само і з тією ж інтенсивністю впливати на якісно відмінні від них раси людства, усе більш використовуючи природу і перетворюючи її у процесі суспільної праці.

В еволюції різних людських груп багато расових особливостей, безсумнівні, мали відоме пристосувальне значення, але пізніше значною мірою втратили його у зв'язку з наростанням ролі факторів суспільного характеру та поступовим ослабленням, і майже повним припиненням дії природного добору.

Спочатку велике значення для розвитку рас мало розселення на нових територіях, завдяки чому багато груп людей, потрапивши в різні природні умови, довгостроково існували окремо один від одного. Пізніше, однак, в міру збільшення чисельності людства усе більш підсилювалося зіткнення расових груп, що приводило до процесу їхнього змішання один із одним.

Гіпотези про походження рас

Відповідно однієї зі схем, що ґрунтується на даних молекулярної біології, поділ на два великих расових стовбура – негроїдної та європеїдної-монголоїдної – відбувся

швидше за все близько 100 тисяч р. тому, а диференціація європеїдів і монголоїдів – близько 45 – 60 тисяч рр. тому. Великі раси в основному формувалися під впливом природних і соціально-економічних умов у ході внутрішньовидової диференціації вже сформованої людини розумної, починаючи з епохи пізнього палеоліту і мезоліту, але головним чином цей процес відбувався у неоліті. Європеїдний тип встановився з неоліту, хоча окремі його риси простежуються в пізньому або навіть середньому палеоліті.

Фактично відсутні достовірні свідчення наявності монголоїдів у Східній Азії в раніше неолітичної епохи, хоча в Північній Азії вони, можливо, існували вже в пізньому палеоліті. В Америці предки індіанців не були монголоїдами. Також і Австралія заселялася ще «нейтральними» в расовому відношенні неоантропам.

Відповідно до теорії поліцентризму, сучасні раси людини виникли в результаті тривалої паралельної еволюції декількох філетичних ліній на різних материках: європеїдна в Європі, негроїдна в Африці, монголоїдна в Центральній і Східній Азії, австралоїдна в Австралії. Однак якщо еволюція расових комплексів і йшла паралельно на різних континентах, вона не могла бути повністю незалежною, оскільки стародавні протораси повинні були схрещуватися на кордонах своїх ареалів і обмінюватися генетичною інформацією. У ряді областей сформувалися проміжні малі раси, що характеризувалися змішанням ознак різних великих рас. Так, проміжне місце між європеїдною і монголоїдною расами займають Південно-Сибірська й уральська малі раси, між європеїдною та негроїдною – ефіопська і т. д.

Із позицій моноцентризму сучасні людські раси сформувалися відносно пізно (25 – 35 тис. рр. тому) у процесі розселення неоантропів із району їх виникнення. При цьому також допускається можливість схрещування (хоча б обмеженого) неоантропів під час їхньої експансії, яка витісняла популяції палеоантропів (як процес інтрогресивної міжвидової гібридизації) з проникненням алелів останніх у генофонди популяцій неоантропів. Це також могло сприяти расовій диференціації та стійкості деяких фенотипових ознак (подібних лопатоподібним різцям монголоїдів) у центрах расоутворення.

Існують і компромісні між моно – і поліцентризмом концепції, що допускають розбіжність філетичних ліній, що ведуть до різних великих рас, на різних рівнях (стадіях) антропогенезу: наприклад, більш близьких один до одного європеїдів і негроїдів вже на стадії неоантропів із початковим розвитком їх предкового стовбура в західній частині Старого Світу, тоді як ще на стадії палеоантропів могла відокремитися східна гілка – монголоїди і, напевно, австралоїди.

Великі раси людини займають значні території, що охоплюють народи, які різняться за рівнем економічного розвитку, культури, мовою. Не існує скільки-небудь чітких збігів понять «раса» і «етнос» (народ, нація, національність). У той же час є приклади антропологічних типів (малі, а іноді й великі раси), які відповідають одній або кільком близьким етносам, наприклад, лапаноїдна раса. Проте, набагато частіше спостерігається зворотне: один антропологічний тип поширений серед багатьох етносів (наприклад, в корінному населенні Америки або у народів Північної Європи).

Взагалі всі великі народи, як правило, неоднорідні в антропологічному відношенні. Немає також збігу між расами і мовними групами (останні виникали пізніше, ніж раси). Так, серед тюркомовних народів є представники як європеїдів (азербайджанці), так і монголоїдів (якути). Термін «раси» непридатний до мовних сімей, наприклад, потрібно говорити не про «слов'янську расу», а про групу споріднених народів, які говорять слов'янськими мовами.

Раніше існувало уявлення відповідно до якого кожен індивідуум несе ознаки визначеної раси. Воно отримало назву типологічної концепції раси. Ця назва пов'язана з цілком чіткою і практично лише єдиною задачею расового аналізу – визначенням расового типу індивідуума.

В основі типологічної концепції раси лежала гіпотеза успадкування расових ознак, відповідно до якої вони передаються від покоління до покоління цілим комплексом. Це означає, що расові властивості спадково зчеплені, гени расових ознак розташовані в одній чи декількох близьких хромосомах і будь-яка расова ознака фізіологічно нерозривно пов'язана із всіма іншими.

Але фізіологічна залежність між расовими ознаками насправді або зовсім відсутня, або дуже слабка. Існує група вчених, що стверджує про незалежне спадкування расових ознак, їхній перший основний постулат – індивідуум не є носієм расових властивостей. Другий постулат – популяція і раса (як група популяцій) є не сумою, а сукупністю індивідуумів; усередині популяції і раси діють визначені закономірності мінливості. Расова мінливість – групова, а не індивідуальна, і про неї є сенс говорити, починаючи з популяційного рівня. Подібні морфологічно і генетично популяції, що утворюють ту чи іншу расову спільність, пов'язані між собою не випадково, а в силу походження чи якихось інших історичних причин.

Будь-яка расова спільність складається з окремих історично організованих елементів, але це, однак, не індивідууми (як думали раніше), а популяції. Мозаїка расової мінливості складається з мозаїки популяційної мінливості. Кожну популяцію слід вивчати не як суму індивідуумів, а як неповторне за своєю специфікою сполучення групових властивостей. Популяційна концепція спирається на досягнення популяційної генетики, новітньої біометрії, математичної теорії еволюції і т.д.

Морфологічні ознаки рас

Великі раси

Раси сформувалися в результаті адаптації людини до давніх природних умов. Цей процес тривав декілька тисяч років і, як вважають учені, в основному завершився приблизно 15 тисяч рр. тому, виокремленням трьох-чотирьох основних расових груп.

Залежно від біологічної модифікації людей за кольором шкіри та іншими антропологічними ознаками виділяють три-чотири великі раси: **негроїдну, європеїдну, монголоїдну (австралоїдну)**.

Представниками цих основних рас є близько 70% населення планети. Решта належить до змішаних і перехідних рас.

Змішані та перехідні форми поширені на стику великих людських рас. Особливо інтенсивним расове змішування відбувалося в Америці, що пов'язано з історією освоєння цієї частини світу. Так, результатом змішування європейських переселенців із місцевими індіанцями-монголоїдами стало утворення нової мікрораси метисів. Змішування європейців із завезеними з Африки неграми призвело до виникнення мулатів (особливо в Бразилії та на островах Карибського моря). Популяція самбо є наслідком шлюбів негрів з індіанцями.

Прикладами змішаних та перехідних рас із інших регіонів світу є малагасійці Мадагаскару як результат змішування негрів із монголоїдами, а також ефіопський тип та змішано-перехідні форми в Судані, що виникли внаслідок змішування європеїдів з екваторіальними расовими формами.

Слід зазначити, що в сучасному світі расова група дуже рідко співпадає з окремим народом: найчастіше в народи, особливо великі, вкраплено інша расова формація. Винятків є небагато: японці, наприклад, зберегли свій яскраво виражений антропологічний тип.

Європеїдна раса характеризується світлою шкірою (з варіаціями від дуже світлої, головним чином у Північній Європі, до смаглявої і навіть коричневої), м'яким прямими або хвилястим волоссям, горизонтальним розрізом очей, помірно або сильно розвиненим волосяним покривом на обличчі та грудях у чоловіків, помітно виступаючим носом, прямим або трохи похилим чолом.

У представників **монголоїдної раси** колір шкіри варіюється від смаглявого до світлого (в основному, в північно-азіатській групі), волосся, як правило, темне, часто жорстке і пряме, витягнення носа звичайно невелике, очна щілина має косий розріз, значно розвинена складка верхньої повіки і, крім того, є складка (епікантус), що прикриває внутрішній кут ока; волосяний покрив слабкий.

Екваторіальна, або **негро-австралоїдна раса** відрізняється темною пігментацією шкіри, волосся і очей, кучерявим (австралійці) волоссям; ніс звичайно широкий, нижня частина обличчя видається уперед.

Кожна з цих рас має властиві їй особливості, на які впливають в першу чергу, кліматичні умови.

Малі раси

Кожна велика раса поділяється на малі раси, або антропологічні типи. У середині європеїдної раси розрізняють атлантико-балтійську, Біломорсько-Балтійську, середньоєвропейську, балкано-кавказьку й індо-середземноморську малі раси.

У наш час європеїди населяють фактично всю ойкумену, але до середини XV ст. – початку великих географічних відкриттів – основний їх ареал включав Європу, Північну Африку, Передню і Середню Азію та Індію. У сучасній Європі представлено всі малі раси, але чисельно переважає середньоєвропейський варіант (часто зустрічається у австрійців, німців, чехів, словаків, поляків, росіян, українців); у цілому ж її населення дуже змішано, особливо в містах унаслідок переселень, метисації та припливу мігрантів із інших регіонів Землі.

У середині монголоїдної раси зазвичай виділяють далекосхідну, південноазіатському, північноазіатську, арктичну й американську малі раси, причому остання іноді розглядається, і як окрема велика раса. Монголоїди заселили всі кліматичні зони (Північна, Центральна, Східна і Південно-Східна Азія, острови Тихого океану, Мадагаскар, Північна і Південна Америка). Для сучасної Азії характерна велика різноманітність антропологічних типів, але за чисельністю переважають різні монголоїдні та європеїдні групи. Серед монголоїдів найбільш поширені далекосхідна (китайці, японці, корейці) і Південно-азійська (малайці, яванці) малі раси, серед європеїдів – індо-середземноморська.

В Америці корінне населення (індіанці) становить меншість (у порівнянні з різними європеїдними антропологічними типами та групами населення представників усіх трьох великих рас).

Екваторіальна, або негро-австралоїдна раса включає три малі раси африканських негроїдів (негроїдну, бушменську і негрільську) та стільки ж океанійських австралоїдів (австралійська, або австралоїдна раса, яку в деяких класифікаціях виділяють в самостійну велику расу, а також меланезійську і веддойдну). Ареал екваторіальної раси не суцільний: він охоплює більшу частину Африки, Австралії, Меланезію, Нову Гвінею, частини Індонезію. В Африці чисельно переважає негроїдна раса, на півночі та півдні континенту значна питома вага європеїдного населення.

В Австралії корінне населення становить меншість за відношенням до мігрантів із Європи та Індії, досить численні й представники далекосхідної раси (японці, китайці). В Індонезії переважає Південно-азійська раса.

Поряд із перерахованими вище існують раси з менш стійким становищем, що утворилися в результаті тривалого змішання населення окремих регіонів, наприклад, лапанойдна й уральська раси, що поєднують риси європеїдів і монголоїдів, або ефіопська раса – проміжна між екваторіальною і європеїдною расами.

Упорядкування статевих стосунків мало величезне значення в удосконаленні соціальної організації людства. Еволюція давньої людини та суспільства завершується появою родової общини та дуальнородової системи.

Головною ознакою роду є агамія – заборона статевих зносин між членами роду.

Агамія веде до екзогамії – вимога вступати в шлюбні зв'язки поза межами своєї общини. Перехід до повної агамії здійснювався поступово шляхом тимчасової заборони статевих стосунків в общині. Пов'язувати цю заборону з якимись потребами виробничої діяльності було б доцільно, бо саме остання виступала визначальним чинником існування общин.

Походження екзогамії, конкретний механізм перетворення праобщини у родову общину – усе ще залишається незрозумілим, з цього питання існує величезна кількість різноманітних гіпотез.

Першою стала гіпотеза, запропонована у 1960-і рр. Дж. Мак-Леннаном, який і запровадив у науку поняття екзогамії, одразу ж заплутавши проблему поділу усіх первісних племен на екзогамні та ендогамні. Він вважав, що витоки екзогамії лежали у звичаях первісних воїнів, які вбивали непотрібних на війні дівчаток, а потім змушені були шукати собі дружин на стороні.

Ч. Дарвін пояснював походження екзогамії взаємною відразою до статевого спілкування, що неодмінно повинно виникати у близьких родичів, які повсякчас спілкуються між собою.

Л. Морган вважав, що головною причиною екзогамії стало намагання запобігти змішуванню крові. Ця гіпотеза мала багато прихильників доти, поки біологи не спростували це твердження. В ході досліджень з'ясувалося, що шкідливість змішування крові може мати негативні наслідки лише при тривалих статевих стосунках, а первісна людина усвідомити цього ніяк не могла.

Б. Ф. Поршнев виводить походження екзогамії з нібито властивого праобщині порядку, коли більш рухливі чоловіки-мисливці постійно відриваються від своїх жінок і зустрічаються з жінками інших праобщин. Але етнологи скептично сприймають цю гіпотезу через те, що статовіковий поділ праці потребував не відособлення, а взаємної підтримки та взаємоконтактів між чоловіками і жінками.

Мисливство як провідний засіб отримання продуктів харчування вимагало єдності та згуртованості колективу, а заборона статевих стосунків сприяла цьому.

На думку про такий шлях еволюції навели етнографічні матеріали та пережитки виробничих табу в багатьох первісних суспільствах (гіпотеза Ю. І. Семенова).

Виникнення статевих табу означало тимчасове відмежування мисливців від решти общини, яку складали жінки, діти та літні люди.

Поняття «табу» (taboo) увів у науковий обіг і взагалі в європейські мови відомий англійський мореплавець та дослідник XVIII ст. капітан Джеймс Кук, який вивчав життя примітивних племен у Полінезії.

Табу означає найсуворішу заборону на проведення певних дій, що накладалася на всіх членів племені чи якусь його частину. Порушення табу вивільняло, на думку членів племені, якусь невідому небезпеку, яка знаходилася до того у прихованому стані. Ця сила карала (найчастіше смертю) не тільки порушника, а й колектив, членом якого він був. Дотримання табу розумілося як певна профілактична міра, що захищала колектив від смертельної небезпеки, яка може статися через неправильну поведінку когось із членів групи. Першою формою табу стала заборона на проміскуїтет, другою – на їжу.

На думку Ю. І. Семенова, таким чином долалася замкненість неандертальських колективів, що призвело до видової гібридизації й перебудови структури тіла та розвитку мозку палеоантропів. Це викликало швидкі зрушення в їхньому розвитку, внаслідок чого й постала справжня людина, водночас і перший власне людський колектив – рід, родова організація життя.

Люди одного роду вважали себе родичами, що унеможливлювало шлюбні зв'язки між ними. Наслідком цього відбулося формування дуально-родових систем, тобто угруповань родів, пов'язаних шлюбними стосунками. З виникненням родової організації період антропогенезу закінчився. На історичну арену вийшла людина розумна.

Удосконалення фізичного виду гомінід вело до удосконалення мозку. Формування людського суспільства – було би неможливим без наявності усного мовлення, оскільки воно – найважливіший засіб комунікації, необхідний для соціальної взаємодії людей.

Мова пов'язана з абстрактним мисленням (здатність формувати поняття, усвідомлюючи свої дії, ставити і вирішувати певні задачі). Вона допомагає людям, не лише передавати у часі стереотипи поведінки, а й знання, навички життя.

Просто мислити недостатньо, необхідно ще цю думку передати (ще одна особливість людини).

Зазвичай в побуті мовою називають будь-які звуки, що видають за допомогою голосових органів (люди та тварини – усі видають звуки, але лише в людини є мова).

У першій половині ХХ ст. цікаву гіпотезу походження мови висунув радянський лінгвіст, етнолог і археолог М. Я. Марр. Він намагався обґрунтувати ідею кінетичної мови, тобто мови жестів, яка нібито повинна була бути притаманною первісному людству на його ранніх етапах розвитку.

Із наукової точки зору одиницею мовної діяльності є слово, слова і поняття тісно пов'язані між собою таким чином, що звуки, які не виражають якихось понять, не є словами, а поняття не виникають без дії голосових органів

Мова і мислення властиві виключно людині та з'явилися лише з її появою. Спочатку люди навчилися відтворювати голосні «а», «і», «у» тощо.

Відділи головного мозку, що відповідають за створення звуків – тісно пов'язані з слуховими, зоровими та іншими подразниками.

У людини найбільш розвинені наступні частини черепу:

- нижньолобова;
- верхньоскронева;
- верхньолобова.

Архантропи (можливо і палеоантропи) спілкувалися без особливого сенсу (вони мислили конкретними діями). Їх мовний апарат відрізнявся від мовного апарату сучасних людей (у них слабка артикуляція, вони могли видавати невелику кількість звуків). Нижня шелепа не мала підборідного виступу, до якого кріпляться м'язи, що рухають язиком.

У архантропів та палеоантропів (на думку ряду вчених) були елементарні форми мовного спілкування: вербойди або лалії – односкладні частини (вони зберігаються і в сучасних мовах: «на», «хлоп», «дай-но», «геть»).

Вербойди, на відміну від експресивно – вказівних частин, у кожному конкретному випадку мали певне значення. Вони могли вказувати на початок або кінець будь-яких дій, означати заборону або дозвіл щось робити.

Власне мова з'являється у неантропів (верхній палеоліт – це час виходу з праісторії, час початку людини, яка мислила, мала мову).

Появу ідеологічних (релігійних) уявлень пов'язують з появою поховань. Уперше питання про найдавніший час поховання людини поставлено після відкриття священиками (абатами) А. і Ж. Буїссоні, Л. Бардоном у Франції (печера Ла Шапель-о-Сен) поховання палеоантропа (неандертальця). Поведінка людей, які споруджують поховальний комплекс корінним чином відрізняється від звичайної діяльності – забезпечення їжею, житлом, вогнем. Нове ставлення до небіжчика виникає з усвідомлення кожним членом колективу своєї єдності з іншими, а групи людей – соціальних зв'язків в межах колективу.

Поява поховань свідчить про виникнення нових соціальних зв'язків :

- витрачання енергії (спорудження могили);
- виділення частини здобичі;
- догляд за небіжчиком.

На відміну від тварин людина створює свій штучний світ – світ мертвих, починається міфологічна історія. Все це ставить людину над тваринним світом.

Більшість поховань відкрито у Європі, Передній і Середній Азії, тобто у прильодовиковій зоні; усі вони різноманітні як за складом небіжчиків (чоловіки, жінки, діти), так і за способом їх розміщення (витягнуті, скорчені, на лівому боці, на спині), відрізняються за характером поховальної споруди та складом супроводжувачого інвентарю.

Крім цього поховальні ями, у яких покійники лежать неглибоко, вириті у ґрунті або видовбані у кам'яній підлозі печери, присипані землею і камінням і, найголовніше, розташовані на периферії жител, хоча й у їх межах. Дослідники роблять припущення, що таким чином покійник відсувався неандертальцями від світу живих, але не виключався з нього, тобто існувала якась сума уявлень і дій, з якої і походить культ предків. Вони намагаються довести це тим, що про покійника турбувалися, не кидали його, підкладали речі, якими він користувався за життя.

Крім людських поховань, не менш цікаві своєрідні «поховання» черепів тварин. У печері Драхенлох (Швейцарія) знайдено кам'яний ящик кубічної форми 1 м³. Зверху він перекривався плоским каменем. Усередині знаходилося сім черепів ведмедів, повернутих пащами до виходу з печери. Крім того розташовувалися інші кістки (від ін. тварини).

У печері Тешик-Таш череп неандертальського хлопчика був оточений десятьма засунутими в землю рогами козла.

У печері Іллінка (під Одесою) А. В. Добролюбський знайшов більше 10-ти черепів ведмедів, складених під стінкою. Деякі з них обкладено плоским камінням.

Штучні поховання черепів Ю. Семенов пов'язує зі святом ведмедя – культ головного промислового тваринного мустьєрського часу. Мабуть, зберігаючи ведмежий череп, люди вірили, що це дасть убитим тваринам знову повернутися до життя. Цей звичай (зберігати кістки вбитих тварин) довго існував у народів Півночі та Сибіру.

Починаючи з 70-х рр. ХХ ст., з'явилося інше трактування «поховань» черепів тварин, що вважаються не тільки прикладами магічних дій, але й найдавнішими зразками образотворчого мистецтва. Цю точку зору обстоює український учений А. Д. Столяр, який вважає поховання черепів і кісток тварин своєрідним «натуральним макетом», тобто трупом або опудалом тварини, прикріпленим глиною або палицями. Це своєрідна початкова форма естетичного відображення зовнішнього середовища і водночас магічна споруда.

Над подібним опудалом, ймовірно, здійснювалися магічні обряди. Прикладом, може бути знахідка в Італії (печера Відьом), де на відстані приблизно 500 м від входу знайдено сталагміт (нагадує фігуру тварини), у який, швидше за все, первісні люди кидали шматки глини. Це випадок уявного опудала, у інших випадках первісні люди самі виготовляли опудала тварини і використовували його у своїй обрядовій практиці.

Археологами виявлено декілька решток зі слідами ймовірної естетичної творчості палеоантропів (неандертальців). Це ребро бика з нарізками та кістка зі свердловиною (печера Пеш-де-л'Азе у Південній Франції); кістка з хрестоподібною зарубкою (поселення Вілен у Німеччині); знайдені угорським археологом Л. Вертешем амулет із хрестоподібним знаком, відшліфована, вкрита червоною фарбою пластинка з гравіюванням (печера Тата в Угорщині); зображення оленя на лопатці мамонту (стоянка Молодово І); знахідка українського археолога О. Ситника трубчастій кістки із зображенням тварини (поселення Пронятин біля м. Тернопіль).

Отже, знахідки предметів з найдавнішими зразками образотворчого мистецтва у Старому Світі загалом не є випадковими. Вони передують розвитку мистецтва у наступний період.

Література

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – Москва: – Высш. шк., 2004. – 351 с.

2. Асанов Л.Н. Тайны пещерных людей. (Загадки истории). / Л.Н. Асанов. – Москва: Вече, 2006. – 320 с.
3. Бродянский Д.Л. Человек. Культура. Общество: От рождения до порога цивилизации / Вводный курс лекций / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1995. – 192 с.
4. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999. – 228 с.
5. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1 / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. – 240 с.
6. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
7. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. / под ред. Ю.В. Бромлея. – Москва : Наука, 1983. – 432 с.
8. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией З.Я. Де Лаата. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 1. Доисторические времена и начала цивилизации.
9. Киндер Г., Хильгеман В. Всемирная история: Пер. с нем. / Худож. Харальд и Рут Букор; Науч. ред. пер.: А.И. Слюсаренко, А.Ф.Иванов. / Г. Киндер, В. Хильгеман. – Москва: Рыбари, 2003. – 638 с.
10. Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие. / Г.Е. Марков. – Москва: Издательство исторического факультета Московского университета, 2009. – 210 с.
11. Мейер Р. Предистория человечества. / Р. Мейер – Москва: АСТ: Астрель, 2006. – XVI, 301 с.ил.
12. Робертс Дж.М. Доисторическое время и первые цивилизации. Иллюстрированная история мира в 10 томах. Т. 1 / Дж. М. Робертс. – Москва: БММ АО, 1998.
13. Сегеда С.П. Антропология. / С.П. Сегеда. – К., 2001.
14. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. / Ю.И. Семенов. – Москва: Мысль, 1989. – 318 с. ил.: карт.
15. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К., 1999. – 240 с.
16. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди; Україна мільйон років тому. / В.М. Степанчук. – К.: Наш час, 2008. – 192 с.

Семінар 2. Антропосоціогенез. Доба праобщини. Расогенез.

План семінарського заняття

1. Виникнення та становлення людини (основні теорії та проблеми).
2. Антропогенез (фізичний тип архантропів та палеоантропів).
3. Побут і трудова діяльність архантропів.
4. Побут і трудова діяльність палеоантропів.
5. Соціогенез (джерела та етапи становлення суспільства).
6. Становлення сімейно-шлюбних відносин.
7. Побуд і трудова діяльність неантропів. Їх розселення.
8. Виникнення рас (морфологічні особливості).

У процесі підготовки до семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: основні етапи антропогенезу. Проблема першопредка та прабатьківщини людини.

«Людина вміла». Архантропи – фізичний тип, житлові споруди, побут і трудова діяльність. Галькова індустрія. Розвиток мозку у пращурів сучасної людини.

Палеоантропи – фізичний тип, житлові споруди, побут і трудова діяльність. Проблема неандертальців. Типологія знарядь праці. Основні технології обробки каміння.

Джерела вивчення соціогенезу та його реконструкції. Періодизація соціогенезу. Структура та розміри праобщини. Виникнення соціальних зв'язків. Роль збиральництва і

полювання в розвитку соціальних зв'язків. Роль сімейно-шлюбних відносин в процесі розвитку праобщини. Суть понять шлюб та сім'я, проміскуїтет. Структура сім'ї.

Формування світоглядних уявлень та мистецтва.

Основні центри сапієнтації. Основні гіпотези походження неантропів – моноцентрична, поліцентрична та децентрична.

Фізичний тип неантропів – кроманьйонський тип, грімалдійський тип, брюннський тип. Виникнення рас. Основні відмінності між європеїдами, монголоїдами та негроїдами. Розселення неантропів. Заселення людиною Америки та Австралії. Завершення процесу формування первісної общини – виникнення родової організації. Виникнення первісної общини. Сімейно-шлюбні відносини.

Поява екзогамії (теорії Ч. Дарвіна, Б. Поршнева, Ю. Семенова). Технологічний розвиток обробки каменю – леваллуазька та протопризматична техніка (призматичні нуклеуси).

Поява нових знарядь праці – скребачки, вістря стріл та інші. Ідеологічні уявлення та мистецтво.

Основні теорії виникнення мови. Одиниця мовної діяльності. Одиниця мислення. Вербоді. Світоглядні уявлення та образотворче мистецтво.

Основні джерела відтворення процесу виникнення і ранніх проявів мистецтва. «Натуральний макет». Розписи печер. Основні джерела відтворення процесу виникнення і ранніх проявів ідеологічних уявлень. Типи, характер та склад поховань. Основні культури людини.

Список основної та додаткової літератури

1. Алексеев В.П. Становление человечества. / В.П Алексеев. – Москва, 1984.
2. Асанов Л.Н. Тайны пещерных людей. (Загадки истории)/ Л.Н. Асанов. – Москва: Вече, 2006. – 320 с.
3. Археология Украины. Курс лекций / Под ред. д.і.н., проф., Л.Л.Залізняка. – К., «Либідь», 2005. – 504 с.
4. Бадак А.Н., Войнич И.Е. Всемирная история. Том 1. Каменный век / А.Н Бадак, И.Е. Войнич. – Минск, 2002. – 450 с.
5. Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство. / С.С Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких. – К., Наукова думка, 1997.
6. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999 – 228 с.
7. Зубов А.А. Колумбы каменного века. Как заселялась наша планета. / А.А. Зубов. – Москва : АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2012. – 288 с.: 16 л. цв. ил.
8. История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М. – Москва, 1982 – 1983. – Т.1–3.
9. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. / под ред. Ю.В. Бромлея. – Москва : Наука, 1983. – 432 с.
10. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией З.Я. Де Лаата. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 1. Доисторические времена и начала цивилизации.
11. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл – Москва, 2005.
12. Массон В.М. Первые цивилизации. / В.М. Массон. – Ленинград, 1989. – 268 с.
13. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. / Дж Мелларт. – Москва, 1982. – 149 с. с ил.
14. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. / Б.Ф. Поршнев. – Москва, 1974. – 487 с. со схем.
15. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История Древнего мира. / Д.Г Редер, Е.А Черкасова. – Москва, 1985. – Ч.1–2.
16. Россолимо Т. Е., Рыбалов Л. Б., Москвина-Тарханова И. А. Антропология. Хрестоматия / Т. Е. Россолимо, Л. Б. Рыбалов, И. А. Москвина-Тарханова // Серия:

Библиотека студента. 6-е издание, стереотипное. Издательство: МПСИ, МОДЭК. – Москва, 2009.

17. Сегеда С.П. Антропология. / С.П. Сегеда. – К., 2001.

18. Сегеда С.П. Основы антропологии: Навч. Посібник. – / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1995. – 208. с.: іл..

Довідники

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Пер. с англ. / У. Брей, Д.Трампа. – Москва: Прогресс, 1990. – 368 с.: ил.

2. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В.Д. Гладкий. – Москва, 2001.

3. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С.А.Токарева. – 2-е изд. – Москва, 1997. – Т.1–2.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте сутність процесу становлення та розвитку архантропів.
2. Охарактеризуйте сутність процесу становлення та розвитку палеоантропів.
3. Розкрийте та проаналізуйте побут і трудову діяльність архантропів.
4. Розкрийте та проаналізуйте побут і трудову діяльність палеоантропів.
5. Проаналізуйте основні джерела соціогенезу.
6. Розкрийте суть понять шлюб та сім'я.
7. Охарактеризуйте структуру та розміри праобщини.
8. Проаналізуйте роль збиральництва і полювання в розвитку соціальних зв'язків.
9. Проаналізуйте значення соціалізації дітей в становленні суспільства.
10. Проаналізуйте значення полювання в становленні суспільства.
11. Проаналізуйте значення шлюбу в становленні суспільства.
12. Охарактеризуйте розвиток мозку предків сучасних людей.
13. Охарактеризуйте процес виникнення мови.
14. Охарактеризуйте процес становлення світоглядних уявлень.
15. Розкрийте етапи та характер формування образотворчого мистецтва.
16. Розкрийте зміст основних гіпотез появи неоантропів.
17. Охарактеризуйте морфологічні варіанти неоантропів.
18. Охарактеризуйте етапи формування людських рас.
19. Охарактеризуйте етапи освоєння людиною ойкумени.
20. Охарактеризуйте основні джерела відтворення процесу виникнення і ранніх проявів ідеологічних уявлень.
21. Охарактеризуйте основні теорії виникнення мови.
22. Розкрийте витоки формування світоглядних уявлень та образотворчого мистецтва.
23. Охарактеризуйте процес виникнення мистецтва.

Завдання для поточного контролю

1. Термін «Міська революція» належить: а) Ч. Дарвіну; б) Ф. Енгельсу; в) Г. Чайлду; г) К. Марксу.	11. Визначте місце появи сапієнтної групи гомінід а) Австралія б) Африка в) Америка г) Європа.
2. Визначте основні джерела вивчення процесу антропогенезу	12. Охарактеризуйте процес завершення антропогенезу
3. Визначте послідовність появи основних типів людини	13. Охарактеризуйте процес завершення соціогенезу
4. Творці олдувайської	14. Назвіть основні теорії походження

культури а) Австралопітеки; б) Людина вміла; в) Зінджантропи; г) Неандертальці.	людини сучасного фізичного типу
5. Творці ашельської культури а) Австралопітеки б) Неоантропи в) Палеоантропи г) Архантропи	15. Прокоментуйте антропологічні риси кроманьйонського типу неоантропа.
6. Визначте основні джерела вивчення процесу соціогенезу	16. Прокоментуйте антропологічні риси грімальдійського типу неоантропа
7. Визначте характерні риси світоглядних уявлень	17. Прокоментуйте антропологічні риси брьоннського типу неоантропа
8. Характерні риси образотворчого мистецтва	18. Охарактеризуйте процес виникнення рас
9. Творці культури мустьє: а) Австралопітеки; б) зінджантропи; в) неандертальці; г) людина вміла.	19. Порівняйте знаряддя праці палеоантропів та неоантропів
10. Порівняйте знаряддя праці архантропів та палеоантропів	10. Охарактеризуйте витоки формування світоглядних уявлень та образотворчого мистецтва

Теми для рефератів та повідомлень

1. Загальні питання та проблеми антропосоціогенезу.
2. Реконструкція процесу антропогенезу.
3. Реконструкція процесу соціогенезу.
4. Виникнення і розвиток мислення та мови.
5. Витоки ідеологічних уявлень.
6. Господарство та побут архантропів.
7. Господарство та побут палеоантропів.
8. Процес становлення світоглядних уявлень.
9. Витоки найдавнішого мистецтва.
10. Наукові концепції появи неоантропів та завершення антропогенезу.
11. Морфологічні варіанти неоантропів та виникнення рас.
12. Екзогамія та теорії її появи.
13. Розселення неоантропів.
14. Виникнення рас.
15. Ідеологічні уявлення та мистецтво.
16. Основні теорії виникнення мови

ТЕМА 3

РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБУ ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ

Рання первісна община. Природні та кліматичні умови. Вюрмське зледеніння. Температурний режим. Флора та фауна ойкумени.

Адаптація людини до природних умов та господарська діяльність. Розвиток привласнюючого господарства. Розвиток та поява нових типів знарядь праці. Поселення та житлові споруди. Основні варіанти організації поселень.

Побут та господарська діяльність. Поява макролітів. Інтенсифікація полювання та збиральництва. Соціально-економічні відносини.

Основні форми соціальної адаптації. Поява колективної власності. Віковий та статевий поділ праці.

Система виховання. Шлюб і сім'я. Основні гіпотези розвитку шлюбу та сім'ї.

Духовна культура та раціональні знання.

Пізня первісна община. Інтенсифікація та спеціалізація привласнюючого господарства. Поява лука та стріли. Підвищення продуктивності мисливства. Розвиток ускладненого збиральництва. Нерівність господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени. Мезолітична криза привласнюючого господарства.

Основні етапи становлення відтворюючих форм економіки. Виникнення землеробства та скотарства – основні причини та наслідки. Розвиток раціональних знань. Початок культивування рослин та доместикації тварин. Виникнення та розвиток нових знарядь праці. Поява керамічного посуду. Становлення й основні осередки землеробства та скотарства. Поглиблення нерівності господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени. Соціально-економічні відносини. Розвиток землеробсько-скотарського виробництва. Зміни в системі власності та початок формування порядку наслідування.

Структура і організація влади. Родова структура. Виникнення нової соціальної організації – племені. Духовна культура. Раціональні знання. Мистецтво. Основні мистецькі провінції. Релігійні уявлення.

Ключові поняття: адаптація, господарсько-побутовий комплекс, господарська діяльність, егалітарне суспільство, привласнююче господарство, господарсько-побутовий комплекс, збиральництво, полювання, побут, житло, періодизація, хронологія, мистецтво, соціально-економічні відносини, соціальна адаптація, первісна община, шлюб, родина, рід, реципрокація, культура, релігія, доместикація, дисперсно-родова та, однородова общини, відтворююча економіка, землеробство, скотарство, побут, житло, кооперація, обмін, престижна економіка, «первісні гроші».

Велике зледеніння північної півкулі стало визначальним чинником на ранніх стадіях історії людства. На цю епоху (геологи називають її плейстоценом) припадає археологічний період – палеоліт (давньокам'яна доба). Розпочавшись близько 1 млн. рр. тому з утворення крижаної шапки над Скандинавією, зледеніння в Європі досягло максимуму 150 – 100 тис. рр. тому, коли крижаний щит сягнув долиною Дніпра та Дону широти Кременчука. Однак, максимальне похолодання відбулося 20 – 17 тис. рр. тому. Деградація Скандинавського льодовика спричинила різке потепління приблизно 12 – 10 тис. рр. тому, коли в Європі встановилися сучасні кліматичні умови. Ця подія вважається рубежем між льодовиковою добою (плейстоценом) і геологічною сучасністю (голоценом), а за археологічною періодизацією — між палеолітом і мезолітом.

Незвичайні природно-кліматичні умови прильодовикової Європи дещо нагадували дуже холодний, сухий і різкоконтинентальний клімат внутрішніх районів Чукотки. Льодовик скував у своєму тілі величезні маси води, внаслідок чого рівень світового океану понизився на 130 м. Сушею стало Північне море між Англією і Скандинавією.

Світовий океан у північній півкулі вкрився кригою до широти сучасних Іспанії та Японії. На відміну від водної поверхні крига дуже мало зволожує повітря і віддзеркалює сонячні промені, що зумовило не тільки низьку температуру, а й сухість клімату. На Європейському континенті встановився різкоконтинентальний клімат із дуже холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі під час максимального похолодання середня температура взимку сягала -30° , а річна норма опадів не перевищувала 200 – 300 мм, що відповідає нормі напівпустель.

Уздовж краю льодовика від Англії через північ Німеччини, Польщу, Поліську низовину тяглася смуга землі, перекритою краєм льодовика, що пульсував. Ця пустельна смуга завширшки 200 км була позбавлена рослинності та вкрита пасмами глини з уламками принесених льодовиком гірських порід. Потоки талої води з льодовика утворювали льодовикові озера та вкривали великі території піщаними відкладами – зандрами.

Первісна людина цілковито залежала від природного середовища, адаптація до якого вплинула на її соціально-економічний розвиток.

Знаряддя праці.

Для цієї епохи найбільш важливими і характерними рисами можна вважати широке поширення призматичної техніки розщеплення, віртуозну обробку кістки і бивня, різноманітний набір знарядь – близько 200 різних типів.

Значні зміни відбулися в техніці розщеплення кам'яної сировини: досвід багатьох тисячоліть привів людину до створення призматичного нуклеуса, з якого сколювалися заготовки правильної форми, близької до прямокутної, з паралельними краями. Така заготовка, залежно від розмірів, називається пластиною, вона дозволяла найбільш економно витратити матеріал і служила зручною основою для виготовлення різноманітних знарядь.

Заготовки відщепів, що не мали правильної форми, як і раніше були широко поширені, але, будучи сколеними з призматичних нуклеусів, стають тоншими і сильно відрізняються від відщепів більш ранніх епох. Техніка ретушування у верхньому палеоліті була висока і досить різноманітна, що дозволяло створювати робочий край та леза різного ступеня загостреності. Знаряддя верхнього палеоліту змінюють свій зовнішній вигляд у порівнянні з більш ранніми епохами: вони стають меншими і витонченими завдяки зміні форм і розмірів заготовок і більш досконалої техніки ретушування. Різноманітність кам'яного інвентарю поєднується зі значно більшою стійкістю форм виробів.

Серед усього різноманіття знарядь є групи, що відомі за попередніми епохами, однак з'являються і отримують широкого поширення нові. У верхньому палеоліті існують такі відомі раніше категорії, як зубчасто-виїмчасті знаряддя, скребла, гостроконечники, скребки, різці. Питома вага деяких знарядь збільшується (різці, скребки), інших, навпаки, різко зменшується (скребла, гостроконечники), а деякі зникають зовсім. Знаряддя верхнього палеоліту більш вузько-функціональні в порівнянні з попередніми епохами.

Одним із найважливіших і найпоширеніших знарядь верхнього палеоліту був різець. Він призначався для різання твердих матеріалів (кістка, бивень мамонта, дерево, товста шкіра). Сліди роботи різцем у вигляді конічних канавок чітко видно на численних виробах і заготовках із рогу, бивня та кістки зі стоянок Західної та Східної Європи. Однак в інвентарі деяких археологічних культур Сибіру та Азії різці відсутні, мабуть, їх функції виконували інші знаряддя.

Скребки у верхньому палеоліті стали однією з наймасовіших категорій знарядь. Вони зазвичай виготовлялися з пластин і відщепів і мали опукле лезо, оброблене спеціальною скребковою ретушшю. Розміри знарядь і кут загострення їх лез дуже різноманітні, що обумовлено їх функціональним призначенням. Упродовж багатьох тисячоліть від епохи мустьє до залізного віку цей інструмент використовувався для обробки шкір.

Вістря не представляють собою єдину категорію; ці різноманітні знаряддя об'єднані однією загальною ознакою – наявністю гострого ретушованого кінця. Великі екземпляри могли використовуватися для мисливського озброєння в якості наконечників списів,

дротиків і стріл, але їх же могли використовувати для роботи з грубими і товстими шкірами таких тварин, як бізон, носоріг, ведмідь.

У другій половині верхнього палеоліту з'являються вкладишеві знаряддя, що, безсумнівно, були дуже важливим новим технологічним досягненням. На основі призматичної техніки розколювання людина навчилася робити правильні мініатюрні пластинки, дуже тонкі, що мали ріжучі краї. Така техніка називається мікролітичною.

Вироби, ширина яких не перевищувала одного сантиметра, а довжина – п'яти сантиметрів, називають мікропластинками. З них виготовлялася значна кількість знарядь, в основному мікрівістрів та чотирикутні мікропластинки із притупленим ретушню краєм. Вони слугували вкладишами – складовими частинами леза майбутнього виробу. Вставляючи ретушовані мікропластинки в основу з дерева, кістки або рогу, можна було отримати ріжучі леза значної довжини і різноманітної форми.

Основу складної форми вирізали за допомогою різців із органічних матеріалів, що набагато зручніше і легше, ніж робити такий предмет цілком з каменя. Крім того, камінь досить крихкий і у процесі сильного удару знаряддя могло зламатися. Під час поломки виробу можна було замінити тільки пошкоджену частину леза, а не робити його заново цілком; такий шлях став набагато економнішим. Особливо широко цей прийом застосовувався у процесі виготовлення великих наконечників копій з опуклими краями (кинджалів, а також ножів з увігнутими лезами), що використовувалися у ході збору диких звірів жителями південних областей.

Характерною рисою верхнього палеоліту є велика кількість комбінованих знарядь – тобто таких, де на одній заготовці (відщепі або пластині) розташовувалося два-три робочих леза. Можливо, що це робилося для зручності та прискорення роботи. Найбільш часто зустрічаються поєднання скребка і різця, скребка, різця і проколки.

В епоху верхнього палеоліту з'явилися принципово нові техніки обробки твердих матеріалів – свердління, пиляння і шліфування, проте тільки свердління застосовувалося досить широко.

Свердління було необхідним для отримання різноманітних отворів у знаряддях, прикрасах та інших побутових предметах. Вироблялося воно за допомогою лучкового свердла, добре відомого за етнографічними матеріалами: у тятиву вставляли порожнисту кістку, під яку постійно підсипався пісок, і під час обертання кістки висвердлювався отвір.

У ході свердління дрібніших отворів, таких як вушко голки або дірочки в бусинах та раковинах, застосовувалися крем'яні свердла – знаряддя невеликого розміру з виділеним ретушню жалом.

Новим у верхньому палеоліті є дуже широке використання кістки, рогу і бивнів мамонтів для виготовлення знарядь, начиння і прикрас, дрібної пластики. Зрідка кістяні знаряддя виготовлялися і в більш ранні епохи, але тоді людина недостатньо володіла технікою обробки цього матеріалу. У верхньому палеоліті у ході обробки кістки вже застосовуються складні прийоми – рубання, різання ножом або різцем, свердління, обробка поверхні за допомогою абразивів. Процес обробки кістки включав ряд операцій, кожна з них вимагала спеціальних інструментів з кременю або м'якого каменя. Під час обробки кістки, ймовірно, застосовувалося нагрівання та вимочування.

Знаряддя з кістки різноманітні – це вістря, що, можливо, використовувалися в якості наконечників списів, гарпунів, різні шила, проколки, голки, шпильки, лошила, тесла, мотики. Голки з кістки практично не відрізняються від сучасних за розмірами, хіба що трохи товщі. Їх вирізали з щільної кістки і шліфували.

Житлові споруди

Якщо від попередніх епох до нас дійшло дуже мало залишків жител, то для верхнього палеоліту їх збереглося досить багато. Люди як і раніше використовували природні притулки – гrotти, навіси та печери, але також будували штучні споруди на стоянках під відкритим небом. Житлові споруди відрізняються за розмірами, формою, конструктивними

особливостям і матеріалами. В одних випадках для його будівлі використовувалася велика кількість кісток великих тварин, в інших – інші матеріали. Так, на сибірських стоянках Мальта і Буріти таким будівельним матеріалом були камінь і роги північних оленів, в деяких інших випадках вживалися великі камені різних форм. Усі ці тверді матеріали служили для створення фундаменту житлової конструкції та зміцнення її каркасу, який, ймовірно, складався з дерев'яних жердин. Каркас покривався шкірами, що могли закріплюватися зверху великими плоскими кістками або іншими доступними матеріалами. Найбільш близьким аналогом осель верхнього палеоліту може служити житло північних народів типу чумів і яранг або легкі наземні житла мисливців-збирачів південних областей.

Найбільш поширеним житлом являлися округлі або овальні в плані споруди з одним або декількома вогнищами всередині. Їх залишки виявляються у ході розкопок стоянок у вигляді скупчень великих кісток великих тварин. Таке скупчення має чіткі межі та є залишком обвалених стін і покрівлі житла. Нерідко воно залягає в заглибленні. Дно заглиблення – це підлога житла, на якій у ході розкопок можна виявити різноманітні сліди проживання – вогнища, ямки-сховища, зольні або охристі плями, кам'яні і кістяні вироби, вугілля. Розміщення знахідок дозволяє судити про те, як використовувалася площа житла, де розташовувалися робочі або спальні місця, входи і виходи тощо.

Існувало в пізньому палеоліті й довге житло з декількома вогнищами. Залишки такої конструкції довжиною 12м і шириною 4м з трьома вогнищами досліджено на стоянці Пушкарі. Схоже житло відоме на стоянці Костьонки 4. Довге житло, можливо, мало двохсхилу покрівлю, зроблену з кори, трави чи шкір тварин.

Найважчим для реконструкції є ще один тип пізньопалеолітичних житлових об'єктів – це складно організовані овальні житлові майданчики, площею більше 100 м², з низкою вогнищ, розташованих по їх довгій осі. По периметру такі майданчики були оточені ямами-коморами і спальними (?) ямами-землянками. Ями-комори слугували, ймовірно, для зберігання м'ясних запасів, оскільки велика здобич не могла бути використана в їжу відразу. Для перекриття комор і землянок широко використовувалися великі кістки і бивні мамонтів.

У більш південних областях, де природні умови були значно м'якше, відомі легкі наземні житлові споруди типу куренів чи навісів і вітрових заслонів навколо вогнищ. Ряд таких легких наземних споруд відомі на пам'ятках у Франції (Пінсеван, Етіол), на Балканах і на півдні Росії (Мураловка, Осокоревка та ін.). Єдиними слідами таких споруд є ямки від стовпових конструкцій каркасу, вогнища і скупчення знахідок з чіткими кордонами.

Кілька споруд могли утворювати невелике поселення, що показує матеріал стоянок Добранічівка Межирічі, Костьонки 4, Мальта. На деяких поселеннях виділяються комплекси, що склалися з жител і пов'язаних з ними майстерень, де виготовлялися крем'яні та кістяні знаряддя, там же були вогнища під відкритим небом і різноманітні господарські ями. Населення таких селищ, ймовірно, створювали згуртовану групу – рід або громаду.

Житло стало складовою частиною господарчо-промислових комплексів та поселень. Воно будувалось з кісток великих тварин. Навколо нього розміщувалися зовнішні вогнища, ями-сховища, призначені для зберігання м'яса та кісток, дренажу поверхні, ями виробничого призначення, виробничі центри. Сезонні поселення мали спрощену структуру планування.

Вихідними для етнокультурних реконструкцій протоетносів означеного періоду є господарсько-побутові відмінності, що стали найбільш доступними для дослідника. Господарсько-побутові відмінності фіксуються у способах життя первісних колективів.

Сучасні археологи розглядають господарсько-культурні типи як моделі адаптації до навколишнього середовища, які, головним чином, залежали від рівня розвитку первісних колективів та природного оточення. Кожен людський колектив взаємодіяв із конкретним ландшафтним оточенням і міг мати різну господарську спеціалізацію, що призводило до появи в кожному районі місцевої специфіки в матеріальній та духовній культурі.

Для визначення тривалості проживання людини на тій чи іншій стоянці крім археологічних джерел залучаються різноманітні дані з палеоекології, палеодемографії та, з

особливою обережністю, етнографії. Незважаючи на те, що багато чого в цьому питанні не цілком зрозуміло, дослідники зазвичай говорять про переважання відносної – сезонної осілості у палеолітичних мисливців-збирачів.

Господарство

Епоху кам'яного віку між палеолітом та неолітом іноді називають епіпалеолітом (доба після палеоліту), голоценовим палеолітом, але найчастіше – мезолітом (середнім кам'яним віком). Передумови переходу від палеоліту до мезоліту визначалися глобальними кліматичними змінами. Приблизно 13 – 11 тис. рр. тому починається глобальне післяльодовикове потепління. Епоха плейстоцену змінюється епохою голоцену. Територія Європи поступово звільнялася від льодовикових покривів, величезні маси води утворюються під час танення льодовика й змінюють характер давнього рельєфу. Рівень води в Світовому океані, а особливо в Каспійському, Чорному і Балтійському морях, значно піднявся. У післяльодовиковий час відбулися серйозні зміни всього природного комплексу. На зайнятих раніше льодовиковим щитом територіях сформувалися нові природні зони: північні області займали тундри, трохи південніше – значні території вкрилися хвойними, а ще південніше – широколистяними лісами.

Зміна рослинності безпосередньо відбилася на розвитку тваринного світу. Ще наприкінці палеоліту почали вимирати великі тварини – мамонт, волохатий носоріг, вівцебик. Інші тварини, такі як північний олень і песець, відступили далеко на північ і почали розмножуватися в тундровій і тайговій зонах.

У мезоліті господарство і матеріальна культура поступово зазнали помітних змін. Так, закінчився льодовиковий період, що безпосередньо вплинуло на клімат, флору, фауну значної частини Північної Америки, Євразії, зокрема, України. Загальною тенденцією стало різке скорочення поголів'я великих ссавців, що змусило людину перейти до полювання на менших тварин, розширити мисливський промисел та урізноманітнити прийоми полювання. Внаслідок цих процесів поступово настає мезолітична криза привласнюючого господарства.

Із зникненням великих стадних тварин і відкритих ландшафтів втрачає своє значення загінне полювання. Більш дрібні та рухливі види тварин, що мешкають у лісовій зоні, змушують людину змінити традиційний для палеоліту спосіб полювання. На промисел виходять тепер невеликі групи мисливців, озброєні луком і стрілами, які з'явилися вже в кінці палеолітичної епохи. Ймовірно, на полюванні використовували і першу одомашнену тварину – собаку. Її кістки знайдено на мезолітичних стоянках Криму та Сибіру, Переднього Сходу.

Полювання могло бути успішним тільки з використанням метальної зброї. У палеоліті – це списи і дротики, що було дуже зручно у відкритих степових і тундрових ландшафтах. У мезоліті поширюється більш дієва зброя – лук і стріли (довжина луку сягала близько 180 см, стріли – 65 см). У мезоліті різко зростає роль рибальства. Це підтверджують знахідки численних знарядь для рибної ловлі: гачків, гарпунів, острог. Найбільш важливим досягненням у рибальстві стало застосування сіток. У торфовищах Скандинавії відомі знахідки фрагментів рибальських сіток довжиною понад 25 м.

Обробка каменя багато в чому продовжила традиції палеоліту. Перш за все, розвивається призматична техніка розколювання. Отримання та використання тонких мікропластинок правильних обрисів досягає в мезоліті свого розквіту. Перебудова характеру полювання, викликана змінами навколишнього середовища, вимагала удосконалення всіх видів метальної зброї, зокрема лука і стріл.

Поширюються численні крем'яні вироби геометричної форми, що представляють собою маленькі сегменти, трикутники, трапеції, які виготовлялися з дрібних пластинок за допомогою ретуші (зазвичай їх називають геометричними мікролітами). Вони добре відомі з часу верхнього палеоліту, але найбільшого поширення отримують у мезоліті в результаті розвитку техніки призматичного розщеплення. Кам'яні вироби служили наконечниками

стріл і вкладишами в знаряддях, необхідних для інтенсивного збиральництва, полювання та рибальства.

Крім того, досить поширеними стають й знаряддя для копання землі – мотики і кайла. Всі вони, як правило, масивні; часто їх називають макроліти. Робочі леза цих знарядь праці набувають форми, що згодом можна спостерігати у виробках із металу.

Зміни, що відбулися у флорі після сходження льодовика, посилили значення збиральництва. Подекуди воно стало високоорганізованим, відіграючи роль попередника землеробства. Ще у процесі збиральництва люди почали піклуватися про дикі рослини і розпочали їх культивування: прополювали злаки, вирубували чагарники, що заважали зростанню плодкових дерев, тощо.

На стадії ранньопервісної общини вижити можна було тільки за умови тісної кооперації трудових зусиль, при цьому здобутих ресурсів ледь вистачало для фізичного існування людей.

Сукупної здобичі ранньопервісної общини протягом року ледь вистачало для забезпечення життєвих потреб. Сезони, коли створювався надлишок їжі, були швидше винятком, ніж правилом. Тому загалом просте привласнююче господарство дозволяло, як правило, отримувати тільки необхідний продукт, що забезпечував існування і, як виняток, надлишковий продукт. З цього випливає очевидний висновок: для ранньопервісної общини були просто необхідними колективна власність та зрівняльний або рівнозабезпечуючий розподіл. Спосіб добування м'яса, і його кількість визначали принцип розподілу мисливської здобичі – порівну. Отже, рівень розвитку продуктивних сил зумовлював цілковите панування колективної власності.

У кризових ситуаціях залишки продуктів отримували працездатні члени общини, спроможні для її відтворення. У екстремальних випадках первісна громада практикувала інфантицид (знищення немовлят), насамперед щодо дівчат, або геронтоцид (знищення стариків).

Отже, сутністю цієї епохи стало колективне виробництво та споживання. Якщо колективізм у користуванні територією був спричинений способом діяльності (привласнення готових продуктів природи), то колективна власність на знаряддя визначалася тим, що знаряддя ставали дійовими лише в колективі (кожен мисливець міг мати й власне знаряддя).

Відтак, рівень розвитку продуктивних сил зумовлював цілковите панування колективної власності. Колективістські засади визначали рівність усіх членів общини. Таке суспільство називають егалітарним.

У добу мезоліту намічається значна індивідуалізація праці. Принцип рівного доступу до продуктів харчування, характерний для палеоліту, змінюється розподілом здобичі між мисливцями. З часом розподілові підлягають лише колективно впольовані тварини. Дрібна здобич, продукти збиральництва дедалі більшою мірою набувають форми індивідуального привласнення.

Привласнююче господарство і властиві йому примітивні суспільні відносини, важка повсякденна праця і повне небезпек життя різко обмежували чисельність населення на стадії ранньопервісної общини.

Щоб мисливці, рибалки і збирачі могли прогудуватися на своїй промисловій території, розміри общин повинні були відповідати її ресурсам, не перевищуючи певної густоти населення. Переважає думка, що середня чисельність ранньопервісної общини складала 25 – 30 чоловік, у ній було 3 – 5 малих сімей по 4 – 6 осіб у кожній. Такі общини проживали на значній відстані одна від одної.

Рівень розвитку продуктивних сил залишався дуже низьким. За таких умов панувала колективна праця, а родова община була єдиним виробничим колективом. Чітко вираженим стає природний статевіковий поділ праці. Спільнота поділялася на три вікові групи: дітей, старих і працездатних чоловіків та жінок. Кожна група мала свої права й обов'язки, займалася своєю справою.

Більш-менш чітким був поділ на статеві групи дорослих чоловіків і жінок, що часто призводив їх до своєрідного розмежування. У деяких ранньопервісних общинах чоловіки та жінки розташовувалися на стоянках окремо, готували різну їжу, мали свої власні таємні свята, обряди, вірування. Існували специфічні чоловічі та жіночі обов'язки і привілеї. Так, чоловічі знаряддя вважалися власністю чоловіків, жіночі – їх власністю, не дозволялося навіть доторкатися до чужих речей.

Перехід до групи дорослих супроводжувався обрядами, відомими під назвою «ініціації» (від лат. initiation – посвячення). Ініціація була своєрідним навчанням, коли юнакам і дівчатам передавалися трудові навички і зачатки позитивних знань, родові звичаї, перекази, вірування. Завершувалося все випробуванням на витривалість. Найбільші випробування чекали на юнаків. Наприклад, треба було тривалий час жити на самоті у хащах із дикими звірами і не вмерти з голоду або витримати ритуал нанесення татуювань (нанесення надрізів на шкірі виконувалося дуже повільно, так само довго рани загоювалися, залишаючи на тілі візерунки шрамів). Ті, хто проходив ініціацію, вважалися дорослими, їм дозволялося одружуватися. Дівчат, як правило, не піддавали складним випробуванням. Їх лише примушували дотримуватися деяких харчових заборон; пояснювали їм, як потрібно себе вести після одруження, вчили пісням, танцям, міфам, здійснювали над ними різноманітні релігійні церемонії.

Шлюб та сім'я. Ранньопервісна община.

Із виникненням родової організації та властивої їй дуальної екзогамії у первісному суспільстві виник шлюб, тобто особливий інститут, що регулює стосунки між статями; одночасно або дещо пізніше виник інститут сім'ї, що регулює відносини між подружжям, батьками та дітьми.

Питання про початкову форму шлюбу, як вже зазначалося вище, поки що однозначно не вирішено. Історичні реконструкції допускають два його трактування: або груповий шлюб спочатку, або з самого початку індивідуальний шлюб та індивідуальна сім'я, які в своєму розвитку приймали різні форми.

Економічним і соціальним осередком пізньопалеолітичного і мезолітичного суспільства була ранньопервісна община, яка складалася, на думку більшості дослідників, з індивідуальних споріднених сімей. На жаль, ні етнографічні спостереження, ні археологічні матеріали не дають можливості однозначно відтворити характер і структуру сімейно-шлюбних відносин у ранній первісній общині. На сучасному етапі дослідження цієї проблеми можна виділити щонайменше дві групи гіпотез: «етнологічну» і «археологічну».

Етнологічні концепції ґрунтуються, передовсім, на аналізі систем кровної спорідненості, запропонованих Л. Морганом. Етнологи вважають, що на більш ранніх стадіях первісної общини є відбиток традицій групового шлюбу, який в сучасних синполітейних громадах не зберігся. На підтвердження цієї гіпотези деякі дослідники залучають також спостереження над організацією шлюбних класів у австралійців, що передбачає потенційну спільність шлюбних стосунків між класами, які є потенційними шлюбними партнерами. У повсякденному житті в австралійців існує парна сім'я. І лише звичаєм передбачено, що всі жінки певного шлюбного класу вважають усіх чоловіків іншого класу своїми потенційними шлюбними партнерами.

На відміну від етнологів, більшість археологів останнім часом вважають, що з початку пізнього палеоліту первісні общини склалися із малих парних сімей. Більше того, на думку С.М. Бібікова, вже на початку мезоліту завершилося формування малої патріархальної сім'ї. На користь цієї гіпотези наводять такі аргументи:

- починаючи з раннього палеоліту первісні поселення складаються з невеликих жител, де могла мешкати лише мала сім'я;
- на всіх поселеннях кількість вогнищ, як правило, відповідає кількості виробничих центрів;
- розподіл продуктів харчування проводився між індивідуальними сім'ями.

Важливими елементами шлюбу та сім'ї є визначення місця поселення (локалізації) сім'ї та створення в первісному суспільстві системи рахунку родинних стосунків. Безкомпромісні прихильники первісності групового шлюбу вважають, що первинний шлюб був дислокальним, тобто подружжя на ранніх етапах групового шлюбу взагалі не селилися разом, а залишалися кожен у своїй родині, й лише для статевих стосунків зустрічалися десь на «нейтральній смузі», скажімо в лісі. Дійсно, якщо послідовно дотримуватися гіпотези групового шлюбу в «чистому» її варіанті, то теоретично так воно й мало бути. Але практично уявити собі такі стосунки в той час дуже важко. Тому більшість дослідників вважає, що з моменту свого виникнення шлюб був унілокальним, тобто з початком шлюбних стосунків, або через певний час, подружжя поселялося разом і створювало сім'ю. Інакше кажучи, шлюб і сім'я виникли одночасно.

Залежно від місця оселення, сім'ї поділяються на патрилокальні (вірілокальні), коли дружина поселяється в общині свого чоловіка, та матрилокальні (уксорілокальні), коли чоловік переходить в общину своєї жінки. Сучасні дослідження не дають підстав віддавати перевагу будь-якій із цих форм локалізації сім'ї, хоча останнім часом з'являється все більше прихильників пріоритетності патрилокального шлюбу в первісній общині.

Одним із правил, що регулювали шлюб, була екзогамія. Для стадії ранньопервісної общини найбільш характерна дуально-фратріальна екзогамія у формі кроскузенного шлюбу. Тобто чоловіки одружувалися на дочках братів своїх матерів або на дочках сестер своїх батьків – одним словом на своїх двоюрідних сестрах. Фактично у шлюб вступали не тільки двоюрідні, але й троюрідні брати і сестри.

Особливістю парного шлюбу на стадії ранньопервісної общини була його аморфність і нетривалість з'єднання подружжя, а парної сім'ї – слабкість внутрішніх економічних зв'язків. Перш за все тривалий час сама парність такого шлюбу була відносною, тому що широко поєднувалася з «додатковими шлюбами». Практикувалася полігінія (багатоженство), зокрема, у формі сорорату – шлюбу з декількома сестрами, пізніше – з сестрою померлої дружини та левірату – шлюбу з дружиною старшого чи молодшого брата, пізніше – з вдовою брата. Як альтернатива побутувала також поліандрія (багатомужжя). Досить часто чоловік протягом свого життя міняв декілька «основних» жінок, жінка – декількох «основних» чоловіків.

Така парна сім'я все-таки не була позбавлена певної спільності інтересів. У процесі між-статевого поділу праці подружжя могло обмінюватися продуктами господарської діяльності. Так, у аборигенів Австралії чоловіки широко користувалися продуктами збиральництва своїх жінок, а жінки – частиною мисливської здобичі чоловіків. Сім'я виконувала разом функції з соціалізації дітей, адже турботу про них проявляли і мати, і батько. Але все-таки ці функції у парній сім'ї нижчих мисливців, рибалок і збирачів знаходилися у зародковому стані. Загальносімейна власність існувала швидше як виняток. Отже, кожний із подружжя і їх діти продовжували залишатися членами у першу чергу общини, а не своєї сім'ї. Формування сім'ї починає порушувати гомогенність колективів. До складу общин тепер можуть входити представники інших – чоловіки чи жінки залежно від локальності шлюбу: патрилокального чи матрилокального. Ядро общини складали її постійні члени, які належали до неї за народженням. Виникнення сім'ї та порушення єдності общини за рахунок членів, що прийшли, закладає підґрунтя для ліку спорідненості, тобто для генеалогічного роду. Тому таку общину логічно називати ранньородовою.

Можливо, саме це явище фіксує поява перших могильників. Вони могли виступати способом закріплення багатих на ресурси місцевостей за певними родовими колективами. Поява могильників з визначеною системою розміщення поховань засвідчує значну осілість мезолітичного населення, формує поняття власної родової території та складання у її мешканців досить стійкої соціальної організації. Кладовище відтоді стає символом єднання людини з землею і формується поняття «батьківщина».

Отже, ранньопервісна община (локальна група) складалася з групи або груп родинних сімей, до яких могли приєднуватися сім'ї свояків, друзів тощо. Якщо така група була одна,

общину називають одно родовою (компактно-родовою), якщо їх було декілька – багатородовою (дисперснородовою).

На сьогодні серед ранньопервісних общин, які вивчали етнологи, переважають дисперснородові. Така община вела господарство у межах визначеної території, освоюючи її в залежності від сезонних умов то у повному складі, то невеликими групами аж до окремих сімей. Навіть найбільш ранні з відомих етнології родів не були єдиними виробничими колективами, адже значна частина родичів у силу звичаю екзогамії йшла зі своєї общини в інші. Але якраз саме це і не позбавляло рід великого економічного значення. Рід, а не ранньопервісна община, вважався колективним власником промислової території. Зв'язки між родичами, які жили разом, повинні були бути тіснішими, ніж зв'язки з іншими членами ранньої первісної общини, що приходили ззовні. Саме рід був носієм екзогамного начала, яке згуртовувало колектив. Мобільність та пластичність общин у пристосуванні до природних умов, рухливий спосіб життя, розпорошеність кровних родичів та свояків по різних колективах та господарських групах розширювали межі спілкування людей. Це сприяло формуванню бсюмр тсхожої мови, усвідомленню певної спільності, що відбивалося в загальній назві. До цього часу, певно, можна віднести початок формування племені як певної етнічної спільноти (протоетносу).

Отже, соціальна організація ускладнюється. Провідним осередком у період мезоліту виступає ранньородова община, яка в певні сезони розпадається на господарські групи, найменшою з яких є окрема сім'я. Сукупність общин, пов'язаних спорідненістю, шлюбами, сусідством та дружніми стосунками, утворює спільноту, яку можна назвати протоетносом, або плем'ям. Останньому були притаманні спільна територія, спільна або споріднена мова та усвідомлення власної своєрідності.

Організація влади

У ранньопервісній общині діяв принцип народовладдя, за якого визначальне значення мала колективна воля усіх її дорослих членів. Природно, що особливий авторитет мали досвідчені, зрілі, досить часто це люди похилого віку. З їх середовища, звичайно, виходили лідери, які керували повсякденним господарським, громадським, релігійним життям колективу. Вони могли бути виборними, або визнаними без виборів за мовчазної згоди, їх діяльність могла бути відносно самостійною або знаходитися під пильним наглядом інших органів влади.

У ранньопервісній общині ще не відбувся поділ на господарську, військову та судову влади. Під час дрібних зіткнень керували ті ж самі лідери общини. Вони ж ставали охоронцями звичаїв групи. Правда, у деяких ранньопервісних общинах, зокрема, в аборигенів Австралії, вогнеземельців існували особливі знахарі та чаклуни, які також мали вплив на общинників. Там, де влада лідера і чаклуна співпадала в одній особі, вона була особливо помітною і міцною.

Як правило, лідери та члени ради старійшин продовжували брати участь у виробництві, не маючи ніяких пільг у споживанні. Вони мали тільки окремі побутові пільги. Зокрема, якщо у общині практикувалася полігамія, то багато жінок (інколи більше десяти) мали переважно старших чоловіків. Але такі пільги визначалися переважно природнім ходом речей, а не звичаєм.

Ранньопервісна община здійснювала управління за допомогою обов'язкових правил поведінки, що охоронялися суспільством, тобто за допомогою соціальних норм. Стабільність поведінки окремих індивідів в групі регулювали первісні мононорми.

А. І. Першиц визначає мононорми, як мало диференційовані, синкретичні поняття, що включали в себе мораль та початки права.

Цими нормами були правила поділу праці, співробітництва, розподілу продуктів, взаємного захисту, екзогамії тощо. Вони відповідали життєво важливим інтересам колективу і, як правило, неухильно виконувалися. Крім того, вони застосовувалися з покоління в

покоління та набули сили звички, тобто стали звичаями. Вони також закріплювалися у релігійних настановах і міфах.

Якщо траплялися порушники загальноприйнятих соціальних норм (а таких на початках швидше за все не бракувало), то до них застосовували заходи громадського впливу: частіше переконання, рідше примусу аж до фізичної розправи.

Найважливішою особливістю таких ранніх первісних общинних соціальних норм стало верховенство групового начала. Тобто вони регулювали стосунки не стільки між особами, скільки між групами – своїми і чужими, родичами і свояками, чоловіками і жінками, старшими і молодшими. Загалом вони підкоряли інтереси одного інтересам колективу.

Духовна культура

Формування общинно-родового ладу сприяло розвитку духовного життя первісної людини. Доба ранньої родової общини характеризувалася помітними успіхами в розвитку мови, основ раціональних знань.

Джерелом знань первісної людини стала трудова діяльність, під час якої нагромаджувався досвід, передусім про навколишню природу.

Значно розширилися практичні галузі знання. Людина опанувала найпростіші способи лікування переломів, вивихів, ран, зміїних укусів, інших захворювань.

Люди навчилися рахувати, вимірювати відстань, обчислювати час (зрозуміло, досить примітивно). Так, спочатку існували три – п'ять позначень числових понять. Великі відстані вимірювалися днями шляху, менші – польотом стріли або списа, ще менші – довжиною конкретних предметів, найчастіше різних частин людського тіла: ступні, ліктя, пальця. Звідси – назви давніх мір довжини, що як пережиток збереглися в багатьох мовах: лікоть, фут, дюйм тощо. Час обчислювався лише порівняно великими відтинками, пов'язаними з розташуванням небесних тіл, зміною дня і ночі, з природно-господарськими сезонами.

Навіть найвідсталіші племена мали досить розвинену систему передавання на відстань звукових або зорових сигналів. Писемності не було взагалі, хоча в аборигенів Австралії вже з'явилися зародки піктографії.

У музиці вокальна або пісенна форма передувала інструментальній. Першими музичними інструментами були ударні пристрої з двох шматків дерева або натягнутого шматка шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких, мабуть, стали тятива лука, різні сурми, флейти, дудочки.

До найдавніших видів мистецтва належать танці. Первісні танці були колективними і дуже образними: імітація (частіше у масках) сцен полювання, рибальства, військових сутичок тощо.

Зразки образотворчого мистецтва доби ранньої родової общини відомі за численними археологічними пам'ятками: графічними та живописними зображеннями тварин, рідше рослин і людей, наскальними малюнками тварин та людей, мисливськими та військовими сценами, танцями та релігійними церемоніями.

У палеолітичному мистецтві виділяють три основні групи пам'яток (три основних жанри): монументальне – печерна живопис і рельєфи; мистецтво малих форм – дрібна пластика (статуетки, невеликі пластинки з кістки з гравіюваннями); прикладних – прикраси, художньо оформлені предмети побуту тощо.

Широко застосовували вохру – природну червону фарбу різних відтінків – від жовтуватого до пурпурного, її компонентами є глина і сполуки заліза або марганцю. Вохру спочатку знаходили в натуральному вигляді, а пізніше стали виготовляти, перепалюючи залізняк.

За складом творів мистецтва, формою та стилем зображень дослідники виділяють декілька провінцій: франко-кантабрійську, середземноморську, східну тощо.

Франко-кантабрійська провінція міститься у приатлантичній Європі, перш за все у Франції та Іспанії. Саме тут виявлено всесвітньо відомі печери з реалістичним живописом і гравіюванням (Альтаміра, Ляско та ін.).

Середземноморська провінція займає Італію, південь Франції та південно-східну Іспанію. Її можна розглядати як периферію франко-кантабрійської провінції. Мистецтво на цій території відрізняється більшою схематичністю зображень.

Східна провінція простягається від Середньої Європи до Сибіру. Оскільки в цьому регіоні менше печер, тут більшого розвитку набули скульптурні зображення та орнаментальне гравіювання по кістці. Живописні твори виявлено лише в печерах Уралу (Капова та Ігнатіївська). Твори печерного мистецтва віднайдено, як правило, у глибині печер. У печері Нію (Франція), наприклад, вони розташовані на відстані близько 500 м від входу. Зображення окремих тварин або сюжетні елементи утворюють складні композиції, об'єднані не лише зоровим рядом, а й спільною ідеєю. Такі ділянки печер, очевидно, були культовими місцями, де в пітьмі, при штучному освітленні первісні люди здійснювали магичні обряди із залученням цих зображень.

Поряд із іншими формами суспільної свідомості на стадії ранньопервісної общини виникли релігійні уявлення. Головною особливістю релігійного світобачення первісних людей стало те, що вони не виділяли себе з оточуючого їх природного середовища. Як єдине ціле ними мислилися і промислова територія з її тваринними, рослинними та мінеральними багатствами, і діючі на цій території стихійні сили, і люди, що живуть тут. Природі приписувалися людські властивості, людям – властивості природи. Усе це відбилося на ранніх формах релігійних уявлень, якими були тотемізм, анімізм, фетишизм, магія.

Тотемізм – це віра в існування тісного зв'язку між родичами та їх тотемом, яким міг бути певний вид тварин, комах, рослин, навіть предметів або явищ природи. Рід носив ім'я тотема, наприклад, кенгуру і вірив, що знаходиться з ним у кровноспорідненому зв'язку (відома формула Мауглі: «Ми однієї крові – ти і я»). Тотему не поклонялися, але вважали його «батьком», «старшим братом», який допомагає своїм родичам. Останні із свого боку не повинні були вбивати тотем, наносити йому шкоду, вживати його в їжу (але, якщо дотримуватися певних обрядів, то тотем можна було вбивати та вживати як ритуальну їжу). Кожний рід мав свій священний центр, з яким пов'язувалися легенди про тотемних предків і залишених ними «дитячих зародків», що дають початок новим життям. Тут зберігалися тотемні реліквії і здійснювалися пов'язані з ними обряди. Загалом тотемізм став ідеологічним відображенням зв'язку роду з природним середовищем. Тотемізм міг приймати й інші конкретні форми, тобто бути не тільки родовим. Відомий статевий тотемізм, існували особисті тотеми. Найкраще тотемізм зберігся в аборигенів Австралії.

Анімізм – це віра у надприродні істоти, що оселялися в будь-якому тілі (душа) або які діють самостійно (дух). Анімістичні вірування пов'язані з одухотворенням природи. Зародки таких вірувань помічено етнологами в австралійців, вогнеземельців тощо. У них існували нечіткі уявлення про душі померлих людей, про добрих і злих духів, які мислилися як фізичні істоти. Відокремлена душа існує як дух. Можливо, що з цими уявленнями якимось пов'язане вшанування берегинь домашнього вогнища, зафіксоване у пізньопалеолітичних жіночих статуетках.

Фетишизм – це віра у надприродні властивості деяких «неживих» предметів: печер, каменів, дерев, певних знарядь праці, предметів побутового призначення, пізніше спеціально виготовлених культових предметів. Такі уявлення є своєрідним одухотворенням неодухотвореного. Так, фетишем ставала печера, яка «врятувала» людей; дерево, яке дало плоди зголоднілим людям; спис, за допомогою якого вполювали велику здобич тощо.

Магія – це віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, тварин, рослин, навіть явища природи. Магія – це також і самі ці дії. Первісна людина поділяла магію на позитивну (корисну) і негативну (шкідливу).

Сучасні дослідники найдавнішими формами релігії вважають тотемізм і магію. Анімізм передбачає певний розвиток абстрактного мислення, роздвоєння матеріального, уявлення про нематеріальне. Фетишизм завжди тісно переплітається з іншими віруваннями.

Отже, стадія ранньопервісної общини характеризується простим привласнюючим господарством, зародженням сімейно-шлюбних відносин, мистецтва, духовної культури. Соціально-економічні зміни в період ранньопервісної общини надали поштовх подальшому розвитку суспільства.

Неоліт. Перехід від доби ранньої первісної до доби пізньої первісної общини відбувається у новому кам'яному віці (неоліт).

Неоліт – особлива епоха в історії людства, що завершує період кам'яного віку, протягом якого люди користувалися для виготовлення знарядь праці лише камінням, кісткою і деревом. Час, коли почала використовуватися мідь, а пізніше і її сплави для виробництва знарядь, зброї та прикрас, знаменує закінчення неоліту і всього кам'яного віку і настання віку металів.

У неоліті відбулося становлення і поширення відтворюючого господарства (землеробства і скотарства) – одного з найважливіших досягнень в історії людства.

Природно-кліматичні умови в неолітичний час здебільшого визначалися атлантичним кліматичним оптимумом голоцену і, значно меншою мірою, – суббореальним періодом. В атлантичному періоді (6000-2600 рр. до н.е.) спостерігався найбільший зсув фізико-географічних зон на північ. Для цього періоду характерний переважно теплий і вологий клімат, хоча і виділяються різні кліматичні фази з більшою та меншою зволоженістю. За даними спорово-пилкового аналізу вдається реконструювати в основних рисах характер рослинності, що була значно більш теплолюбною, ніж у більш пізні часи.

У лісовій зоні переважали змішані, в основному широколистяні ліси з хвойними породами; лише на півночі змінювалися темнохвойною тайгою. Велика частина Західної та Центральної Європи була вкрита широколистяними лісами, степові простори характеризувалися багатим різнотрав'ям.

На початку атлантичного періоду в південних районах формуються чорноземні ґрунти. Тваринний світ був різноманітнішим і багатшим, ніж сучасний. Навіть у північних областях мешкали тур, благородний олень, кабан, не враховуючи таких традиційно лісових тварин, як лось, ведмідь, бобр, соболь, куниця, білка та багато інших. Морські узбережжя слугували прекрасною базою для морського збиральництва, рибальства та полювання на морського звіра.

За неоліту в історії людства стався кардинальний поворот, що викликав зміни в усіх сферах: господарстві, способі життя, побуті, формах власності, соціальній організації, нарешті у світогляді. Життя набуло значної стабільності, а історичний процес — динамічності. Ось чому англійський археолог Г. Чайлд позначив цю подію терміном *«неолітична революція»*. Це поняття зайняло проміжне місце в його концепції трьох революцій: революції знарядь (поява засобів праці як один із чинників антропогенезу), неолітичної революції (виникнення відтворювального господарства) та міської революції (поява міст як уособлення перших цивілізацій).

Відтворююче господарство

Впродовж доби мезоліту первісна економіка стикається з кризою. Мисливство втрачає здатність забезпечувати колективи їжею, оскільки вдосконалення методів та засобів полювання невідворотно веде до скорочення популяції промислових тварин. Криза мисливства на Близькому Сході близько 10 тис. рр. тому змусила первісну людність шукати альтернативні способи добування харчування.

Передумови виникнення землеробства та скотарства.

По-перше. Достатньо високий рівень розвитку технічних засобів і навичок ведення мисливсько-збиральницького господарства, щоб на початковому етапі доместикації (зміни

ставлення людини до майбутніх свійських тварин і рослин – догляд за ними, штучне відтворення та ін.) забезпечити більш-менш надійне надходження продуктів харчування. Інакше зберегти молодняк та засівний матеріал просто неможливо.

Такий рівень досягається у мезоліті завдяки широкому запровадженню досконалої технології обробки каменя, кісток тварин та дерева, появі ефективної мисливської зброї (лука зі стрілами) та нових знарядь для обробки продуктів збиральництва. Це забезпечило, хай і тимчасову, проте вкрай необхідну в умовах екологічної кризи стабілізацію економіки первісних общин, що, зрештою, й дало можливість розпочати відтворення необхідних життєвих ресурсів.

По-друге. Достатньо високий рівень знання первісною людиною біології тварин і рослин, а також засобів зберігання продуктів харчування. Набута протягом багатьох тисяч років практика мисливсько-збиральницького господарства забезпечила первісній людині надійне знання механізму розмноження тварин і рослин, що відбилося в різноманітних звичаях та обрядах. Проте цей досвід знадобився первісній людині лише в критичній екологічній ситуації, коли вона опинилася перед дилемою: остаточно спустошити свою «кормову» територію чи почати поступово відтворювати її, спираючись на набуті знання. Зрозуміло, що відтворююча економіка взагалі неможлива без постійного накопичення продуктів землеробства і тваринництва, що передбачає наявність глибоких знань і досвіду їх обробки й зберігання.

По-третє. Землеробство і скотарство виникають у певній демографічній ситуації. «Кормова» територія певних осередків має різний потенціал біомаси, який значною мірою залежить від природно-кліматичних умов. Проте навіть регіони з багатим природним потенціалом біомаси спроможні прогодувати лише обмежену кількість населення. У випадках, коли люди споживають більше біомаси, ніж її здатна відтворити природа, виникає екологічна криза, розв'язання якої можливе або шляхом відходу частини населення на інші території, або завдяки запровадженню штучного відтворення біомаси. Однак не всі дослідники підтримують ідею демографічно-екологічної кризи. Англійські вчені Р. Брейдвуд та Дж. Мелларт, наприклад, вважають, що виникнення землеробства і скотарства стало закономірним наслідком поступового розвитку виробничих технологій і досвіду людини в пізнанні природи.

По-четверте. Виникнення землеробства і скотарства було б неможливим без певного геоботанічного фону. Перш за все, в осередках первинного виникнення відтворюючих форм господарства щонайменше мали бути рослини і тварини, які піддавалися б доместикації. Необхідні також сприятливі природно-кліматичні умови для запровадження землеробства і скотарства.

Сучасні археологічні дослідження загалом підтримують гіпотезу про первинні та вторинні центри культивування рослин і доместикації тварин, висунуту М. І. Вавиловим.

Найдавнішим вважається східно-середземноморський (передньо-азійський) осередок виникнення відтворюючого господарства, який простягався від східного узбережжя Середземного моря до гір Загросу (в Ірані) й від Палестини до Закавказзя. Землеробство і скотарство, як форми життєзабезпечуючого господарства тут почали складатися з IX – VIII тис. до н.е. Вперше у цьому регіоні доместиковано пшеницю, ячмінь, жито, горох, сочевиця та інші рослини. Водночас у горах Загросу приручено козу і вівцю. Згодом кіз і овець почали розводити в Палестині і Малій Азії, причому в Загросі та Палестині переважала доместикація кіз, а в Малій Азії – овець. Пізніше у Південній Анатолії (Туреччина) приручили велику рогату худобу, а також свиню. Розведення останньої у цьому осередку, стало досить обмеженим.

Другим первинним осередком становлення відтворюючого господарства був південно-східно-азійський регіон (Південний Китай, Південно-Східна Індія та Південно-Східна Азія). Вперше тут запроваджено культивування рису та бульбоплодів (торо, ямс, тощо).

На Півдні вирощували хлібне дерево. Серед місцевих domestикованих тварин були гаяли (різновид биків), буйволи, свині, кури. Становлення землеробства і скотарства відбувалося тут у VII – V тис. до н.е.

Третій – східно-азійський осередок (Монголія, Приамур'я, Північний Китай), де в VII – V тис. до н.е. почали вирощувати чумизу. Важливим джерелом білкової їжі були також домашні кури та собака. Цікаво, що такий невеликий набір domestикованих рослин і тварин виявився достатнім для переходу до відтворюючого господарства. І лише у другій половині II тис. до н.е. тут поширилися пшениця, ячмінь, рис, велика рогата худоба, вівці та кози.

Становлення відтворюючої економіки в Африці досліджене поки що недостатньо. Попередньо на цьому континенті виділяють три осередки виникнення землеробства і скотарства, але їх виокремлення є надто суперечливим і поки що недостатньо аргументованим. Досить чітко простежується початок вирощування в оазисах Південного Єгипту ще у VII тис. до н.е. багаторядного ячменю. Проте більшість дослідників включає цей північно-африканський мікроосередок у східно-середземноморський як вторинний.

Другий осередок уже суто африканського землеробства виник, на думку дослідників, у середині голоцену в Центральній та Південно-Східній Сахарі, де вперше domestиковані африканське (перлисте) просо та сорго, а згодом інші рослини. Походження великої рогатої худоби у цьому регіоні остаточно не доведене, хоча вважається, що тура в Сахарі приручили самостійно, а методи одомашнення овець і кіз, на думку більшості дослідників, запозичено зі Сходу.

У зв'язку з визначення цього «екзотичного» осередку варто також зауважити що в наш час дикі попередники згаданих вище рослин поширені значно південніше Сахари. Однак сучасними археологічними та палеокліматичними дослідженнями доведено, що в середньому голоцені природні умови в Сахарі були досить сприятливими для розвитку відтворюючого господарства. Згодом із цього регіону скотарство, а також культури перлистого проса і сорго, проникли в південніші райони Африки.

Третій осередок первинного землеробства склався в середині голоцену в лісостепових районах Західної Африки (Гвінейсько-Камерунський), де розпочалася культивування бульбоплодів (ямс), бобових (лобія, воандзейя) та олійної пальми. Надалі (IV-II тис. до н.е.) цей осередок підпадає під вплив північних осередків (сахарського та нігеро-сенегальського), запозичує від них скотарство, а також такі рослини, як рис, росичку, просо та ін.; стає своєрідним центром дальшого поширення відтворюючої економіки в південніші райони Африканського континенту.

В Америці, незалежно від Старого Світу, досить рано виникли два самостійних осередки землеробства, а згодом і своєрідного скотарства.

Перший із них виник у горах Мезоамерики (Південна і Центральна Мексика). Його формування відбувалося надзвичайно повільно (з IX по IV тис. до н.е.) з різних як геоботанічних, так і суспільних причин. у Мезоамериці вперше створено культуру маїсу (кукурудза), диких родичів якої до нашого часу не виявлено, а також розпочато культивування амаранту (щириці), квасолі, гарбуза, перця та плодівих дерев (авокадо, сливи тощо).

Другий осередок первинного землеробства і скотарства в південній Америці (андський) охоплює гірські та передгірські райони Колумбії, Еквадору, Перу та Болівії, де протягом VII – V тис. до н.е. розпочато культивування цілої низки бульбоплодів (картопля, батат, маніока, ока, анью), а також зернових (амарант, кіноа, та ін.), бобових, гарбузів, перцю тощо. Високогірні бульбоплоди (картопля, ока, анью) були досить родючими, що сприяло формуванню постійних поселень. Проте остаточно стабілізація відтворюючого господарства, насамперед у передгір'ях андського осередку, відбулася лише після запозичення культури маїсу з Мезоамерики.

Найдавніше скотарство на американському континенті фіксується в Андах із VII тис. до н.е. Воно пов'язане з domestикацією лами і альпака, а згодом тут приручено морські свинки, гуанако та інші тварини.

У процесі становлення відтворюючої економіки виникло два основних напрямки: селекція рослин, що містять вуглеводи і білки, насамперед бобових і злакових, і domestикація тварин, м'ясо і молоко яких також містять необхідні людині білки. Як правило, в неоліті господарство було комплексним – в ньому залежно від умов навколишнього середовища поєднувалися в різних пропорціях землеробство, скотарство, збиральництво, рибальство і полювання.

У неоліті особливо яскраво виявилася нерівномірність розвитку громад, які проживали у різних ландшафтно-кліматичних умовах.

Поряд із громадами хліборобів і скотарів існували громади, господарство яких ґрунтувалося цілком на традиційних напрямках діяльності – полювання, збирання і рибальство. Помилково називати громади цих мисливців, збирачів, рибалок відсталими: перехід до відтворюючого господарства в цих регіонах не став у той час життєвою необхідністю. Навпаки, у багатьох випадках рівень їх життєзабезпечення був не нижче, а часом і вище, ніж у колективів, які переходили або вже перейшли до відтворюючого господарства.

Для всієї епохи загалом характерним є значно більша осілість населення, ніж у попередній мезолітичній час, що знаходить відображення в будівництві жилих приміщень.

На поселеннях неоліту різних регіонів відкрито багато найрізноманітніших жител, побудованих із тих матеріалів, що людина могла отримати в найближчому оточенні. Так, у південних районах з'явилися будови з висушеного на сонці цегли-сирцю, в гірських поселеннях – з каменю, в лісовій зоні – землянки і напівземлянки з конструкціями з дерева, у степах і на півдні лісостепу – житло з плетеним каркасом, обмазаною глиною, які в конструктивному відношенні практично не змінилися до наших днів (хати, мазанки та ін.).

Форми і розміри житлових споруд широко різняться залежно від кліматичних умов і культурних традицій того чи іншого регіону.

Із цього часу в побут людей активно входить глина. Цей багатий матеріал використовували з різною метою. З глини формували стіни осель (глинобитні споруди), нею обмазували дерев'яні або очеретяні каркаси жител, підлогу. Із неї робили хатні лежанки й лави, потім почали зводити будівлі з цегли-сирцю, а ще пізніше – з випаленої цегли. Це стає неабияким успіхом у будівельній справі. Мисливська традиція зводити округле житло поступово відмирає. Постають прямокутні багатокімнатні оселі з господарськими приміщеннями, а також двоповерхові споруди. Деякі поселення обводять кам'яними мурами (Рас Шамра), мурами та ровом (Єрихон). У Бейді збудовано монументальну кам'яну платформу, що захищала від сповзання джуну, на якій виросло це поселення. Обмазування ям та корзин для зберігання зерна глиною привело до винайдення глиняного посуду. Найдавніші його сліди виявлено у Мурейбіті в шарі VIII тис. до н. е. (верхів'я Тигру) та на поселенні Гандж Даре в горах Загросу. Такий посуд ще не випалювали в печах, а лише сушили на сонці.

Винайдення керамічного посуду дало змогу не лише повніше утилізувати продукти харчування (як, наприклад, м'ясо: його тепер можна стало варити або смажити), а й змінити раціон харчування шляхом вживання вареної та смаженої їжі. М'яка пластична глина стала чудовим матеріалом для створення різноманітних форм посуду та інших речей. І статуетки, і стіни будівель, і вироби оздоблювали прокресленим по вогкій глині орнаментом або розмальовували фарбами. Міцні затишні оселі, яскравий посуд та невеличкі статуетки – ця тріада, згідно з В. М. Массоном, є універсальною для всіх ранньоземлеробських общинах.

У цей час навчилися отримувати вапно (ним обмазували стіни та долівку жител), а також гіпс. Оволодіння технікою випалювання кераміки, а також поява вапна й гіпсу стали подальшою ланкою у використанні вогню, що досить скоро привело до освоєння металів. У Передній Азії навіть ще за раннього неоліту з'являються мідні речі, спочатку з самородної міді, а з VI тис. до н. е. її вже починають виплавляти.

Різноманітність господарської діяльності людей у неоліті визначало потребу в різних знаряддях праці. Основні категорії кам'яних виробів, відомі в епохи палеоліту і мезоліту,

широко представлено у всіх природних зонах незважаючи на нові прийоми обробки. Широко поширені такі категорії знарядь, як скребки, різці, проколки, скобелі, зубчасті та виїмчасті знаряддя, необхідні для різних операцій, що пов'язані з виробленням шкіри, шиттям одягу та іншими господарськими потребами.

Серед технічних прийомів обробки каменю продовжують існувати і розвиватися традиційні методи – найбільш поширені техніка двосторонньої оббивки, ретуш, шліфування, пиляння, свердління.

У неоліті, особливо в розвиненому і пізньому, триває удосконалювання мисливського озброєння, риболовних снастей та інших знарядь. Обсяг деревообробки та гірничої справи, що зріс, вимагав створення великих знарядь: дуже широко поширюються сокири, тесла, долота, струги, кирки, кайла, молоти. У південних регіонах отримує подальший розвиток мікролітична техніка: вкладиші використовувалися і для виготовлення мисливського озброєння, і для серпів, і жнивних ножів.

У більш північних, лісових районах з'являються великі крем'яні наконечники копій, продовжують існувати кістяні кинджали, забезпечені крем'яними вкладишами. Крем'яні наконечники стріл надзвичайно різноманітні, особливо широко поширені листоподібні форми.

Крім кам'яної сировини для виготовлення необхідних речей широко використовувалися й інші матеріали, особливо кістка і ріг. Кістяні знаряддя, численні та різноманітні й представлені стійкими типами виробів, виготовленими за допомогою досить стандартних прийомів обробки. Це і предмети мисливського озброєння, рибальського промислу, дрібна пластика та прикраси.

Судячи з великої кількості кісткових залишків диких тварин на неолітичних поселеннях, полювання стало дуже продуктивним. Головними предметами мисливського озброєння стали луки різних розмірів, стріли і списи. Значення рибальства в неоліті зростає. Про це свідчать масові знахідки знарядь, що пов'язані з цим видом господарської діяльності. Слід зазначити, що надзвичайно майстерне виготовлення риболовецької снасті – це сітки, різноманітні гачки і гарпуни.

Ткацтво отримує в місцях відтворюючого господарства широке поширення. Про це свідчать численні знахідки грузил для ткацьких верстатів і веретенні блоки.

Концентруючи зусилля на землеробстві, колишні рухливі мисливці змушені переходити до осілого способу життя. Адже поля зернових потребували постійного догляду та охорони. Поліпшення харчування та осілий спосіб життя спричинили різке зростання населення. Густота населення ранніх землеробів порівняно з мезолітичними мисливцями зросла у 50–100 разів (від 3–5 до 500 осіб на 10 км²). Велика кількість людей, що не могли прохарчуватися на своїй батьківщині, на Близькому Сході, почали розселятися на сусідні території з нечисленним мисливським населенням. Значно розвиненіші від аборигенів неолітичні прибульці несли з собою культурну традицію відтворювальної економіки – доместиковані рослини (ячмінь, пшениця) та тварини (коза, вівця), власний спосіб життя, духовну культуру, мову, свій антропологічний тип. На нових територіях переселенці реалізовували свою економічну модель, що призводило до нових демографічних вибухів (виснаження земель стимулювало до подальшого переселення на нові, більш родючі землі). Вчені підраховали, що така демографічна хвиля ранніх землеробів рухалася з Близького Сходу зі швидкістю приблизно 30 км на одне покоління, тобто тривала 25 – 30 років. Отже, швидкість розселення неолітичних переселенців дорівнювала приблизно 1 км на рік.

Економічну основу пізньопервісної общини як і раніше складала колективна власність на землю. Земля і пасовиська, мисливські, рибальські та збиральницькі угіддя в одних випадках безпосередньо належали общині, у інших – розглядалися як власність племені або фратрії. Вони закріплювалися за окремими общинами, що входили до їх складу. Усередині общини земля, особливо та, яку часто обробляли, передавалася у володіння групам найближчих родичів.

Зрівняльний та рівнозабезпечуючий розподіл поступово витіснявся трудовим, за якого людина, що отримала високий урожай, залишала продукт собі, або ділилася чи обмінювалася ним тільки з тими, з ким хотіла.

Ріст надлишкового продукту, зміцнення особистої власності, поява трудового розподілу продуктів привели до розвитку особливого виду соціально-економічних відносин, що отримали у дослідників назву *престижної економіки*.

На стадії пізньопервісної общини престижна економіка головним чином виявлялася у сфері дарообміну, існуючи поки що переважно в системі отримання надлишкового продукту. Дарообмін існував як всередині общини, так і за її межами (найчастіше), пов'язуючи між собою значне коло общин племені та інших племен. Він міг здійснюватися колективно та індивідуально.

При цьому дарувати могли як речі, що мали господарську цінність, так і здавалося б зовсім не потрібні.

Зокрема, папуаси спеціально для дарообміну вирощували особливий різновид ямсу, меланезійці Тробріанських островів дарували один одному два види раковин, тощо. Ті общинники, які робили подарунки, набували суспільного престижу. При цьому вони практично нічого не втрачали, тому що діяв принцип взаємності або реципрокації (повернення). За допомогою дарообміну зміцнювалися шлюбні та інші соціальні зв'язки, мирні стосунки, посилювався авторитет общин, племен та їх ватажків. Авторитету лідерів особливо сприяв дарообмін з «переплатою» – бажання дати більше, ніж отримати. Звідси зародки нерівності соціальних статусів.

Власне економічна сторона престижної економіки вкрай суперечлива. З однієї сторони, вона сприяла розвитку виробництва. Так, меланезійці для дарообміну обробляли спеціальні городи, племена Африки вирощували спеціальні стада худоби. Почали з'являтися обмінні еквіваленти і рідкісні раковини, пташине пір'я, свинячі хвостики і т.д. З іншої сторони, церемоніальний характер дарообміну вів до нераціональних витрат. У багатьох регіонах земної кулі дарообмін супроводжувався надмірними прийомами та вживанням алкоголю. Суперечливою була також і соціальна сторона престижної економіки. З однієї сторони, вона стимулювала внутрішню та міжобщинну взаємодопомогу, з іншої – породжувала зародки соціального і майнового розшарування. В епоху політогенезу престижно-економічні відносини відіграли велику роль у поглибленні соціально-економічної нерівності (див. наступну тему).

Але поки що поява надлишкового продукту, який розподілявся за специфічними каналами престижної економіки, не підірвала колективістської природи первісного суспільства. Воно цементувалося пануванням колективної власності, поєднанням відносин рівнозабезпечуючого, зрівняльного та трудового розподілу.

Землеробство і скотарство частіше всього були як чоловічим, так і жіночим заняттям. На долю чоловіків припадали найбільш важкі, трудомісткі види робіт, на долю жінок – найбільш кропіткі. У високоспеціалізованому привласнюючому господарстві майже завжди чоловік був мисливцем і рибалкою, жінка займалася переважно збиральництвом. Виготовлення знарядь праці, транспортних засобів, предметів побутового призначення майже завжди вважалося справою чоловіків, тільки у виготовленні ліпної кераміки домінуюча роль частіше належала жінкам. За жінками залишалися майже всі види домашньої роботи: доставка води, палива, приготування їжі, догляд за дітьми тощо. Поділ праці за віком найвиразніше виявлявся у тому, що юнакам і молодим чоловікам найчастіше діставалися важкі та небезпечні види робіт, а старим – більш складні роботи. Деякі общинники, які виділялися своїм досвідом і вмінням, спеціалізувалися у деяких сферах діяльності, але ця спеціалізація, звичайно, ще не передавалася у спадок і не звільняла від інших видів робіт.

Такий поділ праці, що зберігався в пізньопервісній общині, підтримував існування специфічних статевовікових груп з їх побутовою відокремленістю, своїми правами і обов'язками, таємними обрядами тощо. Саме на цій стадії відбувалося утвердження таких

інститутів первісності як чоловічі та жіночі будинки, окремі будинки холостяків, будинки дівчат.

Найбільшого поширення набули чоловічі будинки. Тут влаштовувалися зібрання чоловіків, велися окремі види робіт, проходило обрядове життя, зберігалися культові предмети, приймалися гості тощо. Тут же ночували холостяки, а під час окремих подій також і всі чоловіки.

Жінки та неініційовані підлітки у чоловічий будинок не допускалися. У багатородових (дисперснородових) общинах кожний рід міг мати свій чоловічий будинок для культових відправ. Жіночі будинки зустрічалися досить рідко, дівчата там ночували під наглядом старших жінок. Там, де жіночих будинків не було, відокремлення статей досягалося розташуванням чоловічого будинку в центрі території, а будинків жінок із дітьми на його периферії.

Етнологи простежили у ряді племен Нової Гвінеї, Південної Америки, Східної Африки чітке виділення вікових груп. Так, у південноамериканських апінаїє розрізняли неініційованих дітей і підлітків, ініційованих юнаків, які отримали право на одруження; молодих чоловіків; «зрілих людей», стариків, які формували раду общини (вони за віком досягали більше 50 років). Стільки ж вікових груп існувало в окремих племенах папуасів. Головною робочою силою визнавалися юнаки і молоді чоловіки. Вони ж складали головну військову силу, оскільки тільки після того, як відзначилися у збройних сутичках, могли перейти у наступну вікову категорію. Вікові групи жінок зустрічалися рідше. Звичайно, нараховували не більше трьох категорій: дівчат до першої вагітності; жінок, які мали дітей; старших жінок.

Становище головних статевікових груп продовжувало визначатися їх роллю у поділі праці та ставленням до родової власності. У високоспеціалізованому привласнюючому господарстві зберігали своє значення чоловічі полювання та рибальство, жіноче збиральництво. Сфера домашнього господарства була цілком справою жінок. Як чоловіки, так і жінки володіли рівними правами на родову власність.

Загалом у пізньопервісній общині нормою залишалася рівна участь і чоловіків, і жінок у життєзабезпечуючій економіці. У сучасній етнології звертають увагу як на домінування жіночої праці та жінки у мотичних землеробів, так і на домінування чоловіків там, де поширювалася сфера використання престижної економіки. Звідси робиться висновок про виникнення уже в пізньопервісній общині передумов подальшого панування чоловіків у суспільстві. На цій стадії чіткіше оформилося лідерство старшої вікової групи чоловіків.

Шлюб і сім'я

У пізньопервісних ранніх землеробів-скотарів і вищих мисливців, рибалок, збирачів продовжував панувати парний шлюб. Як і раніше, його було легко розірвати за бажанням будь-якої зі сторін.

У племен із раннім відтворюючим господарством найчастіше практикувалася полігінія (сороратна), тому що велике значення жіночої праці у землеробстві робило вигідним мати декілька жінок. Навпаки, у племен вищих мисливців, рибалок, збирачів більше поширення мала поліандрія (левіратна), тому що тут головним постачальником продуктів був чоловік. Полігінія поєднувалася з поліандрією там, де поєднувалися обидві форми господарства. Так, у північноамериканських землеробів ірокезів та гуронів у XVII ст. чоловік міг мати «додаткових жінок», а жінка – «додаткових чоловіків». У гуронів були ще й особливі «мисливські дівчата», які супроводжували мисливців під час полювання в якості жінок. У вищих рибалок тлінкітів та морських звіробоїв алеутів, за словами І. Веніамінова, у жінок було два чоловіки – головний і помічник (половинщик). Як і раніше, заохочувалася свобода дошлюбних стосунків, тому що дівчина повинна була довести свою здатність мати дітей.

Шлюби тривалий час залишалися кроскузенними, але із розширенням зв'язків між общинно-родовими колективами кроскузенність спочатку перестала бути обов'язковою, а

потім взагалі майже зникла. Шлюби поступово втратили свій обмінний характер і стали потребувати компенсації за робочу силу жінок. Компенсація спочатку приймала переважно форму відробітку, пізніше з розвитком престижної економіки – шлюбного викупу. У зв'язку з цим у сімейно-шлюбному виборі зростала роль близької рідні, яка допомагала платити викуп, почала розвиватися практика змови про шлюб між неповнолітніми та малолітніми дітьми. Траплялося, що родичі домовлялися про шлюб дітей, які ще взагалі не народилися, або немовлят. Почала розвиватися весільна обрядовість. Якщо раніше чоловік і жінка просто оголошували про своє бажання жити разом, то тепер з'явився звичай фіксувати їх союз більш-менш складними церемоніями. Центральне місце почав займати дарообмін між ріднею обох сторін. Шлюбною церемонією могло бути обрядове (фіктивне) викрадення нареченої, рідше нареченого.

Хоча господарські та соціальні функції парної сім'ї дещо розширилися, вона продовжувала відігравати другорядну роль у порівнянні з общинно-родовою організацією. У неї не було окремої від родової власності на землю, як основний засіб виробництва. Та й спільне рухоме майно подружжя, за винятком житла, все ще було невелике, набагато поступаючись за розмірами і значенням їх окремому особистому майну.

Загалом на стадії пізньопервісної общини парна сім'я і сама община починають знаходитися у стані протиборства, яке весь час посилювалося. Тобто, чим більш міцними залишалися общинні зв'язки, тим слабкішою була сім'я і навпаки.

Поряд із парними сім'ями у невеликій кількості існували на стадії пізньопервісної общини великі материнські сім'ї або домогосподарства. Вони описані у літературі на прикладі землеробських племен ірокезів та меланезійців.

Для усіх цих колективів були характерними *матрилокальність*, *авункулокальність*, *амбілокальність*. Кістяк їх склали жінки зі своїми дітьми; надзвичайно міцними були зв'язки з братами і, відповідно, з дядьками по матері. У протилежність цьому зв'язки жінок з чоловіками та дітей з батьками були ледь помітні. Усі плоди праці чоловік віддавав не жінці, а заміжній сестрі, сам же годувався головним чином тим, що його жінка отримувала від свого брата. Вихователем і опікуном дітей також був не стільки батько, скільки дядько по матері, який влаштовував їх долю і передавав їм свій спадок. Такий тісний зв'язок племінників із їх дядьками по матері отримав назву *авункулату*.

Общинно-родова організація

Общинно-родова організація у громадах із раннім відтворюючим спеціалізованим привласнюючим господарством не набула принципово нових рис, але помітно ускладнилася. У порівнянні з ранньопервісною общиною нижчих мисливців, рибалок, збирачів різко збільшилася кількість *дисперснородових* (багатородових) общин. Ця обставина була викликана у одних випадках потребами у кооперації праці, в інших – господарськими та громадськими інтересами чоловіків в умовах матрилокального шлюбного поселення. Адже тільки при спільному поселенні членів не менше ніж двох, чотирьох і т.д. родів, чоловіки могли зберігати безпосередні зв'язки зі своєю ріднею. Дисперснородові общини починають складатися через розширення шлюбної сітки з багатьох груп родичів (більше двох обов'язково). Члени такої родової групи утворювали ніби субобщину в общині. У свою чергу, в окремих племенах всередині субобщини (родів) могли зберігатися дрібніші ланки, наприклад, великі материнські сім'ї.

Потреби широкої трудової кооперації переборювали суперництво і навіть ворожість окремих родів; згуртовувала общинників також і потреба у захисті від ворожих набігів.

Виникали різноманітні інститути внутріобщинної інтеграції. Так, поряд з родовими культовими будинками почали з'являтися чоловічі будинки для зібрань усієї общини. Влаштовувалися спільні вгощання, з'являлися спільні культи (найчастіше на базі найдавнішого або найбільшого роду). На всіх сусідів-общинників могли навіть поширюватися терміни кровної спорідненості, як це мало місце у багатьох племен північноамериканських індіанців. Згуртуванню общин сприяла *ендогамія* – дозвіл на вступ у

шлюб всередині певної спільноти, яка стала можливою в умовах багатородової структури. В окремих племен складався протилежний порядок – локальна общинна *екзогамія*, яка теж консолідувала общинників (інститут доха або духа у племен Нижнього Амуру).

Потреби у широкій кооперації праці, обміні, захисті від ворогів, підтримці мирних стосунків, встановленні шлюбних контактів сприяли налагодженню зв'язків на міжобщинному рівні. Можливості для цього надавав розвиток престижної економіки, яка і сама стимулювала такі зв'язки. Регулярний дарообмін між общинами супроводжувався пишними прийомами, зокрема, відомими «свинячими святами» папуасів, які різали для цього кращих, спеціально вирощених свиней. Зміцнення міжобщинних стосунків сприяло розвитку таких інститутів (зародилися ще на стадії ранньопервісної общини) як гостинність, побратимство, *адопція* (всиновлення, удочеріння).

Родові зв'язки і родова організація на стадії пізньопервісної общини стають більш складними. На цій підставі частина дослідників вважає, що рід взагалі виник тільки у цей час. Насправді тепер він став просто більш вираженим. Родова організація стала більш розгалуженою. Роди розділилися на внутрішні родові групи, ті, у свою чергу, – на ще менші групи близьких родичів і т.д. На відміну від родів, які виводили себе від дуже віддалених, міфічних предків, внутрішні родові групи близьких родичів вважались нащадками більш-менш реальних і величких предків. Такі групи у сучасній науці називають міжнародним терміном «*лінідж*». Оскільки для роду існує також інше позначення – клан, то внутрішньородові групи називають також субкланами. Розгалужена і роздроблена структура родів та внутрішніх родових груп отримала назву сегментарної організації. Спочатку існувало всього два рівні таких структур: роди (клани) та їх сегменти – *лініджі* (субклани).

Рід забезпечував найважливіші економічні, соціальні та ідеологічні функції, а саме: розподіл землі, трудову і матеріальну взаємодопомогу, успадкування майна, одного з родових імен, взаємний захист, екзогамію, культове життя. Лінідж був ядром домогосподарства. Поступово виникали лініджі трьох-чотирьох рівнів, оскільки в умовах зростання народонаселення і посилення делокалізації родів необхідно було найбільш доцільно розподіляти функції господарювання.

Із ускладненням родової організації змінився і сам характер родинних зв'язків: із горизонтальних вони швидко перетворювалися на вертикальні, тобто порядкові. Такі родинні зв'язки могли бути унілінійними – патрілінійними або матролінійними та білінійними. Перші ще називають агнатними, другі – когнатними. Найбільш примітивним раннім землеробам-скотарям була властива переважно матрілінійність, більш розвинутим – і перша, і друга форма спорідненості. Білінійність зустрічалася рідко.

Сегментарна організація ще більше ускладнювалася там, де роди групувалися у фратрії. Фратрії могли бути і вихідними, початковими родами, але частіше вони виникали у результаті штучного об'єднання декількох родів. Ті ж самі процеси, що приводили до виникнення зв'язків на міжобщинному рівні, сприяли розвитку міжродових контактів і теж приводили до виникнення нових фратрій. Відповідно, фратрії могли бути як екзогамними, так і ендогамними; вважатися як спорідненими, так і неспорідненими. Але вони завжди мали спільну назву. Фратрії, або безпосередньо роди, об'єднувалися у племена, які на стадії пізньопервісної общини виділилися більш чітко і виразно.

Типовим прикладом родоплемінної організації є досліджена Льюїсом Морганом одна з груп північноамериканських індіанців-ірокезів. В лініджі об'єднувалися вісім родів, роди – у дві фратрії, а всі разом – у плем'я. Функції поділено між ними наступним чином. Лініджами були великі материнські сім'ї, що утворювали домогосподарства – «овачири». Вони об'єднувалися у роди, що були екзогамними колективами матрілінійних родичів, що об'єднувалися на основі володіння спільною власністю, взаємного успадкування, взаємодопомоги і захисту. Вони мали тотемні імена, з якими пов'язувалися особисті імена членів роду. Фратрія була об'єднанням «братерських» родів у протилежність «двоюрідним» родам іншої фратрії. У внутрішньому житті племені роди однієї фратрії завжди виступали солідарно, підтримуючи один одного. Фратрії також мали свої релігійно-чаклунські союзи з

особливим ритуалом посвячення та іншими церемоніями. Ймовірно, вони також виступали у якості особливих військових одиниць. Племя ж стало верховним власником території, носієм певної культурно-побутової єдності, колом ендогамних шлюбів. Воно володіло вже не тільки етнокультурними особливостями, але й виконувало певні соціально – потестарні функції.

Організація влади

Організація влади на стадії пізньопервісної общини значною мірою поки що зберігала фундамент первісного народовладдя. Усі важливі питання, зокрема, обговорення значних господарських акцій, порушень звичаєвого права, військових конфліктів тощо, вирішувалися на зборах общинників або близьких родичів під керівництвом їх визнаного лідера.

Зібрання общинників проходили за участю всіх дорослих, повноправних членів. Але все частіше вони перетворювалися на зібрання тільки дорослих чоловіків і відбувалися у чоловічих будинках.

Субординація органів колективної влади могла досягатися шляхом представництва лідерів домогосподарств у родових та общинних зборах, лідерів таких рад – у зборах фратрій, лідерів родів обох фратрій та інших авторитетних общинників – у зборах племені. Збори племені охороняли вищі інтереси своїх членів. Вони затверджували лідерів родів і могли усувати їх навіть усупереч бажанню членів роду, залагоджували міжродові конфлікти, відправляли або приймали посольства, оголошували війну та координували дії окремих загонів під час воєнних походів, укладали мир тощо. Збори племені не могли відбуватися часто. Тому щоб у проміжках між зібраннями не позбавлятися загального керівництва, одного з лідерів родів обирали верховним лідером. Однак його особисті повноваження ще були незначними, а його рішення підлягали затвердженню на зборах племені.

Лідери всіх рівнів, як правило, вибиралися з числа найбільш гідних і здібних. Найважливішими якостями керівників вважалися господарський досвід, працелюбність, організаторські здібності, красномовство, знання звичаїв і обрядів, щедрість, військове мистецтво, культові знання. У одних общинах, де функції лідерства залишалися нерозділеними, від керівника вимагали володіти якщо не всіма, то багатьма із перерахованих якостей. У інших, де принцип доцільності привів до розмежування сфер керівництва, звичайний лідер, військовий лідер, чаклун або знахар повинні були володіти видатними здібностями у своїй специфічній галузі. Наприклад, у меланезійців всі функції керівництва належали одній особі; у ірокезів існували звичайні лідери і військові лідери; у південноамериканських кубео – звичайні лідери і чаклуни.

Поява надлишкового продукту і особистих багатств привели до того, що первісний інститут лідерства став витримувати тиск і вплив також і майнових факторів. Так, у цілому ряду племен Меланезії, Південно-Східної Азії, у менш окресленій формі у племен Африки та Північної Америки з'явився особливий вид лідерів – так звані великі люди. У міжнародній науковій термінології за ними закріпилася назва *бігменів*. Це були чоловіки, які виділялися своїм багатством і щедрістю, що висувало їх на перший план в умовах широкого розвитку престижної економіки. Бігмен прагнув мати як найбільше жінок, щоб вони та їхні родичі працювали на нього.

Бігмена не обирали – він ставав лідером завдяки своєму високому престижу й авторитету, що давали йому багато прихильників із числа близьких родичів та спільників. Існували «дрібні» бігмени і «великі» бігмени. Щоб стати справжнім «великим» бігменом, потрібно володіти не тільки багатством і щедрістю, але й силою, розумом, вмінням організовувати і переконувати людей, магічними знаннями тощо.

На стадії пізньопервісної общини лідерство, як правило, ще не успадковувалося. Але вже почали складатися передумови спадкового лідерства. Адже виробнича, громадська, релігійна діяльність надзвичайно ускладнилися і вимагали від лідера набагато кращих і ґрунтовніших знань, умінь і навичок, ніж у інших членів родоплемінної організації. Набути їх простіше і швидше було тим, хто частіше ніж інші спілкувався з лідером – сином та

племіннику. За цих умов сину було легше стати лідером замість батька. Етнологи підраховували, що у папуасів три чверті синів «великих» бігменів і половина синів «дрібних» бігменів теж ставали бігменами.

Розвиток виробництва та ускладнення соціального життя дали новий поштовх для накопичення раціональних знань.

Розвиток престижної економіки з її підрахунком подарунків стимулював нагромадження арифметичних знань. Зокрема, відомо, що деякі папуаські племена саме під час дарообміну користувалися спеціальними бірками. Інші ранньоземлеробські племена Меланезії, Америки, Африки користувалися купками каміння, в'язанками соломи, шнурами з раковинами або вузликами. У найдавніших землеробських поселеннях Передньої Азії знайдено глиняні кульки, півсфери, конуси, які, ймовірно, використовувалися для арифметичних дій. У первісній Європі для цього використовувалися камінці. Слово «калькуляція» (підрахунок) походить від латинського «*calculus*» («камінець», «рахунковий камінь»). Потреби поділу землі та іригації чи поливного землеробства розширили геометричні знання.

Час, як і раніше, сприймався екологічним чином, але тепер уже у зв'язку з новими видами господарської діяльності – підготовкою ґрунту до посіву, збиранням врожаю, вигоном худоби на пасовище тощо.

Сегментація родоплемінних структур, дарообмінні та військові походи привели до подальшого нагромадження топографічних та географічних знань.

Для неолітичної епохи, як і для всього кам'яного віку, характерні уявлення, пов'язані з тотемізмом і анімізмом. Вони виражалися в різних культах сил природи, що уособлювалися в образах різноманітних духів тваринного і рослинного світу, небесних і земних стихій.

Зміни в господарському житті суспільства в епоху неоліту призвели до зміни світоглядних, духовних уявлень, які знаходять відображення в релігійних обрядах і віруваннях, похоронній практиці та в мистецтві.

Цікаві дані для вивчення духовної культури неолітичних громад дають могильники та окремі поховання, яких для цього часу відомо дуже багато. Для всієї епохи, особливо для розвиненого і пізнього неоліту, слід зазначити помітну в порівнянні з попередніми епохами «стандартизацію» поховального обряду, яка виражається і в стійких формах поховальних споруд, і в позах похованих, і в наборах супроводжуючого їх інвентарю.

Поховання хліборобів, як правило, приурочені до житлових об'єктів, часто здійснюються під підлогами жител, що вказує на наявність культу предків-покровителів, захисників громади. Численні та різноманітні зображення тварин, мабуть, пов'язані з обрядами мисливської магії. Зразки монументального мистецтва, ймовірно, приурочені до особливо шанованих місць, предмети дрібної пластики могли служити амулетами-оберегами. Судячи із зображень, шанувувалися найбільші тварини – лось і ведмідь.

Наскальний живопис та гравірування неолітичних племен представлені численними групами зображень, часто званих *петрогліфами*, які розташовувалися на скельних поверхнях берегів річок. Широко відомі такі пам'ятники на узбережжях Скандинавії, Карелії, Білого моря.

Серед найдавніших зображень виділяються фігурки «танцюючих» чоловічків: люди з широко розставленими і зігнутими в колінах ногами наче би присідають у танці.

Дрібна пластика представлена зооморфними й антропоморфними зображеннями, зробленими з кременю, глини, кістки, рогу, дерева, бурштину. Антропоморфні зображення, як правило, дуже схематичні, риси обличчя, деталі фігури позначені досить умовно. Дрібна пластика, виявлена і в культурних шарах поселень, і в похованнях, ймовірно, свідчить про її різноманітне використання і в якості культових предметів, і як прикрас і амулетів.

Прикладне мистецтво неоліту представлено багатющим масивом орнаментів, нанесених, в основному, на кераміку, а також на кістяні та дерев'яні вироби.

Особливо яскравим свідченням зрушень у свідомості землеробських народів порівняно з мисливськими є орнамент. Саме орнаментальні мотиви виступають провідними

для ранньоземлеробських общин. Орнаментация, на думку фахівців, набуває значного поширення тоді, коли людина переходить від використання природних матеріалів до штучних, передусім глини. Орнамент тісно пов'язаний із формою речей, а їх тепер виготовляли іншим способом: не відсіканням зайвого від шматків каменю або кістки, а шляхом формування виробів з пластичної маси. Для цього треба чітко уявляти складові частини предмета, порядок їх поєднання та нарощування. Орнамент відбиває усвідомлення певного порядку, ритму. Орнамент – мистецтво загалом абстрактне. Його поширення свідчило про нові можливості мислення, яке не копіює природу, а передає її символами. Але стосовно давніх часів орнаменту лише умовно можна назвати абстрактною: виходячи з етнографічних матеріалів вона сприймалася первісними людьми цілком конкретно. Скажімо, ламаною лінією могли зображувати гори, звивистою – дороги, смугою – річки тощо. Емоційний вплив орнаменту посилювався кольоровою гамою та символікою кольорів.

Отже, широке освоєння різноманітних природних ресурсів привело до набуття нового досвіду спілкування з природою, що зрештою зумовило виникнення принципово нової форми діяльності – відтворювальної, тобто землеробства та скотарства.

Література

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – Москва: – Высш. шк., 2004. – 351 с.
2. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999. – 228 с.
3. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1 / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. – 240 с.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
5. Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие. / Г.Е. Марков. – Москва : Издательство исторического факультета Московского университета, 2009. – 210 с.
6. Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т.В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с.
7. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К., 1999. – 240 с.

Семінар 3. Первісна община

План семінарського заняття

1. Рання первісна община:
  - 1.1. Природні та кліматичні умови. Зміни протягом існування первісної общини
  - 1.2. Житлові споруди та поселення.
  - 1.3. Побут та господарська діяльність.
  - 1.4. Соціально-економічні відносини. Шлюб та сім'я.
  - 1.5. Структура управління та влади.
  - 1.6. Духовна культура та раціональні знання.
2. Пізня первісна община:
  - 2.1. Розвиток відтворюючого господарства.
  - 2.2. Виникнення та становлення землеробства та скотарства. Основні осередки землеробства та скотарства
  - 2.3. Господарський розвиток окремих регіонів ойкумени.
  - 2.4. Типи жител та поселень. Побут та господарська діяльність.
  - 2.5. Соціально-економічні відносини. Поява престижної економіки.
  - 2.6. Шлюб та сім'я.
  - 2.7. Структура управління та влади.

У процесі підготовки до семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: природні та кліматичні умови. Вюрмське зледеніння. Температурний режим. Флора та фауна ойкумени. Адаптація людини до природних умов та господарська діяльність.

Знаряддя праці. Техніка пікетажу. Розвиток та поява нових типів знарядь праці.

Основні типи житлових споруд – округлі, довгі, житлові майданчики. Основні варіанти організації поселень – окремі господарсько-побутові комплекси, єдиний господарсько-побутовий комплекс. Побут та господарська діяльність.

Мезолітична криза привласнюючого господарства. Поява макролітів. Використання лука та стріл. Інтенсифікація полювання та збиральництва. Соціально-економічні відносини. Основні форми соціальної адаптації. Інфантецид та геронтоцид. Поява колективної власності. Віковий та статевий поділ праці. Система виховання.

Шлюб і сім'я. Основні гіпотези розвитку шлюбу та сім'ї (етнологічна та археологічна). Діслокальний та унілокальний шлюб. Патрилокальні та матрилокальні поселення чоловіка та жінки.

Структура і організація влади. Дісперснородова та однородова община. Родова структура. Виникнення нової соціальної організації – плем'я. Матріархат та патріархат.

Духовна культура. Раціональні знання. Мистецтво. Основні мистецькі провінції. Релігійні уявлення – тотемізм, анімізм, фетишизм, магія.

«Неолітична революція». Виникнення відтворюючих форм економіки – основні причини та наслідки. Основні осередки землеробства – передньо-азійський, південно-східно-азійський, східно-азійський, північно-африканський, центральна та південно-східна Сахара, західна Африка, Мезоамерика, Південна Америка. Європа.

Початок культивування рослин та domestикації тварин. Виникнення та розвиток нових знарядь праці (сокири, мотики, долота тощо). Початок виготовлення та застосування керамічного посуду.

Соціально-економічні відносини. Поглиблення нерівності господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени (племена вищих рибалок, збирачів та мисливців; племена землеробів-скотарів; племена землеробів; племена скотарів).

Проста кооперація. Статева спеціалізація. Виникнення обмінних еквівалентів («первісні гроші»). Розвиток осілости та зростання ізоляції общин. Розвиток системи обміну. Інтенсифікація відтворюючого виробництва. Господарські та соціальні функції обміну. Індивідуалізація та інтенсифікація праці. Зміни в системі власності та виникнення порядку наслідування.

Поява та основні функції престижної економіки. Реципрокальність. Зміни інститутів шлюбу і сім'ї. Полігінія та поліандрія. Виникнення шлюбної обрядовості.

Структура й організація влади. Основні типи общин та системи розселення. Дісперснородова та однородова община. Розвиток статовікового поділу праці. Сутність первісної моралі та формування органів влади. Духовна культура. Релігійні уявлення – тотемізм, анімізм, фетишизм, магія.

Список основної та додаткової літератури

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – Москва: – Высш. шк., 2004. – 351 с.
2. Алексеев В.П. Становление человечества. / В.П. Алексеев. – Москва, 1984.
3. Археология Украины. Курс лекцій / Под ред. д.і.н., проф., Л.Л.Залізняка. – К., «Либідь», 2005. – 504 с.
4. Бадак А.Н., Войнич И.Е. Всемирная история. Том 1. Каменный век / А.Н Бадак, И.Е. Войнич. – Минск, 2002. – 450 с.
5. Бродянский Д.Л. Человек. Культура. Общество: От рождения до порога цивилизации / Вводный курс лекций / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1995 – 192 с.

6. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. – / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
7. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. / под ред. Ю.В. Бромлея. – Москва : Наука, 1986. – 572 с.
8. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией З.Я. Де Лаата. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 1. Доисторические времена и начала цивилизации.
9. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл. – Москва, 2005.
10. Россолимо Т. Е., Рыбалов Л. Б., Москвина-Тарханова И. А. Антропология. Хрестоматия / Т. Е. Россолимо, Л. Б. Рыбалов, И. А. Москвина-Тарханова // Серия: Библиотека студента. 6-е издание, стереотипное. Издательство: МПСИ, МОДЭК. – Москва, 2009. – 416 с.
11. Тейлор Э.Б. Первобытная культура./ Э. Тейлор – Москва, 1989. – 573 с.
12. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. / С.А. Токарев. – Москва, 1991. – 622 с.

Довідники

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Пер. с англ. / У. Брей, Д.Трамп. – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.: ил.
2. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В.Д. Гладкий. – Москва, 2001.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови доби верхнього палеоліту.
2. Проаналізуйте техніку та функціональну приналежність знарядь праці верхнього палеоліту.
3. Розкрийте характерні риси господарсько-побутового комплексу ранньопервісної общини.
4. Прокоментуйте розвиток соціально-економічних відносин доби ранньопервісної общини.
5. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби ранньопервісної общини.
6. Розкрийте характерні риси організації влади доби ранньопервісної общини.
7. Проаналізуйте розвиток духовної культури доби ранньопервісної общини.
8. Проаналізуйте характерні риси основних провінцій розвитку палеолітичного мистецтва. Розкрийте етапи розвитку мистецтва.
9. Розкрийте зміст раціональних знань доби палеоліту.
10. Розкрийте причини виникнення первісних форм релігії, охарактеризуйте їх зміст.
11. Порівняйте між собою різні форми первісних культів.
12. Охарактеризуйте природно – кліматичні умови доби мезоліту та неоліту.
13. Проаналізуйте техніку та функціональну приналежність знарядь праці доби мезоліту та неоліту.
14. Розкрийте характерні риси ускладненого збиральництва.
15. Охарактеризуйте основні етапи становлення відтворюючих форм економіки.
16. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення землеробства.
17. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення скотарства.
18. Охарактеризуйте основні осередки виникнення землеробства та скотарства.
19. Розкрийте причини нерівності господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени.
20. Прокоментуйте початок процесу формування кочового скотарства.
21. Проаналізуйте соціально-економічні відносини у пізньопервісній общині.
22. Розкрийте характерні риси побуту людини в добу пізньої первісності.
23. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби пізньої первісної общини.
24. Розкрийте характерні риси організації влади доби пізньої первісної общини.
25. Проаналізуйте розвиток духовної культури доби пізньої первісної общини.

26. Проаналізуйте розвиток первісних норм соціального та суспільного регулювання.
27. Проаналізуйте характерні риси мистецтва доби пізньої первісної общини.
28. Розкрийте зміст раціональних знань доби пізньої первісної общини.
29. Охарактеризуйте розвиток мистецтва та релігії доби пізньої первісної общини.

Завдання для поточного контролю

1. Розкрийте процес розвитку привласнюючого господарства (збиральництво та полювання)	18. Розкрийте сутність понять – дисперснородова та однородова община
2. Прокоментуйте побут та трудову діяльність людини доби ранньої первісної общини	19. Розкрийте причини, суть та наслідки мезолітичної кризи
3. Основні гіпотези розвитку шлюбу та сім'ї	20. Розкрийте процес інтенсифікації та спеціалізації привласнюючого господарства
4. Прокоментуйте сімейно-шлюбні відносини людини доби ранньої первісної общини	21. Охарактеризуйте процес виникнення та розвиток нових знарядь праці
5. Чи можна вбивати та їсти тотем А) Так Б) Ні В) Ні, але, якщо дотримуватися обрядовості, то можна	22. Термін «Неолітична революція» належить а) Ч. Дарвіну б) Ф. Енгельсу в) К. Поланьї г) Г. Чайлду
6. Розкрийте сутність понять – «інфантицид», «геронтоцид»	23. Охарактеризуйте основні етапи становлення відтворюючих форм економіки
7. Розкрийте сутність понять – «матрилінійність» та «патрилінійність»	24. Прокоментуйте коротко побут та трудову діяльність людини доби пізньої первісної общини
8. Розкрийте сутність поняття – «реципрокація»	25. Визначте господарські та соціальні функції обміну
9. Охарактеризуйте процес виникнення та розвиток нових знарядь праці	26. Розкрийте сутність понять – статева спеціалізація праці
10. Розкрийте сутність поняття – «статева спеціалізація праці»	27. Прокоментуйте коротко сімейно-шлюбні відносини людини доби пізньої первісної общини.
11. Прокоментуйте сімейно-шлюбні відносини доби ранньої первісної общини	28. Охарактеризуйте розвиток раціональних знань.
12. Розкрийте сутність понять – «полігінія» та «поліандрія»	29. Основні осередки виникнення відтворюючих форм господарства
13. Розкрийте сутність понять – «матрилокальний» та «патрилокальний» шлюб	30. Охарактеризуйте процес становлення скотарства
14. Охарактеризуйте розвиток раціональних знань	31. Охарактеризуйте процес формування кочового скотарства
15. Охарактеризуйте первісні норми соціального та суспільного регулювання	32. Розкрийте суть процесу нерівномірного господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени
16. Охарактеризуйте матеріальну та духовну культуру людства доби ранньої первісності	33. Визначте основні функції престижної економіки
17. Визначте основні осередки виникнення відтворюючих форм господарства	34. Охарактеризуйте духовну культуру доби пізньої первісності

Теми для рефератів та повідомлень

1. Природні та кліматичні умови в добу ранньопервісної общини.
2. Господарство та побут людини доби ранньопервісної общини.
3. Соціально-економічні та шлюбні відносини доби ранньопервісної общини.
4. Структура, організація влади та управління доби ранньопервісної общини.
5. Основні гіпотези розвитку шлюбу та сім'ї в добу ранньопервісної общини.
6. Первісні форми релігії.
7. Виникнення та розвиток магії.
8. Виникнення та розвиток анімізму.
9. Сутність тотемізму.
10. Виникнення та розвиток фетишизму.
11. Природні та кліматичні умови в добу пізньопервісної общини.
12. Господарство та побут людини доби пізньопервісної общини.
13. Передньо-азійський осередок виникнення відтворюючого господарства.
14. Східно-азійський осередок виникнення відтворюючого господарства.
15. Соціально-економічні та шлюбні відносини доби пізньопервісної общини.
16. Сутність первісної моралі та формування органів влади.
17. Структура, організація влади та управління доби пізньопервісної общини.
18. Основні гіпотези розвитку шлюбу та сім'ї в добу пізньопервісної общини.
19. Концепція М. І. Вавілова щодо виникнення відтворювального господарства.
20. Розвиток духовної культури доби пізньопервісної общини.

ТЕМА 4

РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБУ ПОЛІТОГЕНЕЗУ

Передумови політогенезу Розвиток відтворюючого господарства. «Революція вторинних продуктів». «Транспортна революція». Поява номадів та перехід до кочівницького побуту.

Становлення ремесла. Основні етапи становлення металургії та металообробки. Основні етапи відділення ремесла від землеробсько-скотарського виробництва.

Розвиток обміну і його місце у становленні політичної влади. Зростання ролі обміну. Основні форми обміну.

Розвиток престижної економіки. Зростання додаткового продукту. Розвиток відокремленої власності та початок становлення приватної власності.

Розпад потестарної організації та формування нових політичних відносин. Передумови політогенезу. Основні концепції занепаду первісного суспільства. Основні теорії причин політогенезу.

Виникнення експлуатації. Основні підходи до процесу становлення політичної влади. Зародження та становлення держави. Становлення цивілізації. Розвиток духовної культури.

Ключові поняття: дарообмін, господарська діяльність, відтворююча економіка, землеробство, скотарство, «революція вторинних продуктів», ремесло, номади, мистецтво, обмін, соціально-економічні відносини, стратифіковане суспільство, редистрибуція, «транспортна революція», культура, додатковий продукт, відокремлена власність, приватна власність, аристократія, бігмен, «військова демократія», держава, реципрокація експлуатація, рабство, внутрішньообщинні форми, данництво.

Наступним етапом історії людства після неоліту вважається епоха енеоліту, або халколіту, тобто мідно-кам'яного віку, коли з'явилися перші металеві знаряддя праці з міді, поряд із якими тривало використання кам'яних. Цей період припадає приблизно на IV – III тис. до н. е., проте на деяких територіях він тривав і довше, а на деяких його не було взагалі. У цей період винайдено гончарне коло, колісний транспорт, сирцеву цеглу, почалося спорудження зрошувальних систем. Завершення неолітичної епохи і перехід до епохи палеометалу супроводжувалися значним піднесенням суспільного виробництва, зростанням обсягу надлишкового продукту та регулярністю його надходження, становленням нових форм сімейної та суспільної власності, розкладом і занепадом потестарної організації (первісної системи влади та управління) і формуванням нових політичних (державних) стосунків.

Проблема занепаду первісного суспільства і формування на його уламках цивілізацій є однією з пріоритетних в історичній науці.

Сучасні підходи до проблеми дослідження епохи розкладу первісного суспільства і формування політичної влади можна об'єднати у дві принципово відмінні концепції.

Перша з них розглядає процес формування політичної влади і державності лише як наслідок подальшого розвитку *потестарної* організації – системи влади та управління первісного суспільства. В різноманітних розробках цього плану процес формування держави (цивілізацій) штучно відокремлюється від інших процесів розвитку суспільства (соціальних, економічних, культурних), які супроводжували і значною мірою зумовлювали напрям і механізми установа політичної влади. Прихильники такого підходу до вивчення епохи політогенезу (Е. Дюркгейм, Е. Сервіс, Г. Спенсер та ін.) вважали, що перехід від потестарних структур управління до політичних в суспільстві не пов'язаний з процесом майнового та соціального розшарування, виникненням приватної власності, а є лише подальшим удосконаленням первісної системи влади й управління.

Прихильники другого, концептуального напрямку, у вивченні епохи політогенезу розглядали процес загибелі первісного суспільства як закономірний наслідок дальшого розвитку виробництва, виникнення приватної власності, майнового та соціального розшарування. Насамперед, це прихильники марксистського напрямку у вивченні історії (Г. Чайлд, Л. Е. Куббель, А. І. Першиц, О. М. Хазанов, В. О. Шнирельман та ін.), а також деякі неоеволюціоністи (Р. Брейдвуд, Дж. Стюард, Л. Уайт, М. Фрід та ін.).

Прихильники цих двох напрямів історичного пізнання по-різному визначали й конкретні причини виникнення і розвитку політогенезу.

Деякі учені (Л. І. Мечников, Е. Хантінгтон) вважали, що основним фактором становлення цивілізацій слід вважати природне середовище. На їхню думку цивілізації виникали там, де сприятливіші умови для всебічного розвитку людства. В наш час більшість дослідників, не заперечуючи важливого значення оточуючого середовища для розвитку первісного суспільства, особливо на стадії широкого запровадження відтворюючих форм економіки, все ж розглядають природний чинник лише як сприятливий або несприятливий фон для проходження тих чи інших процесів, у тому числі й становлення цивілізацій.

Л. Гумплович, Р. Кайнеро, Р. Лоун та інші дослідники, навпаки, пов'язували виникнення держави з суто історичними подіями або ідеологічними уявленнями: поширенням воєн між народами, еволюцією завойовницьких й узагалі грабіжницьких діянь, а також із сакралізацією влади правителів. Особливо поширеним було уявлення, що становлення державної влади і управління на початковому етапі здебільшого пов'язувалося з сакралізацією особи лідерів: ватажків, старійшин, чаклунів тощо (Дж. Джоунс, Дж. Фрезер та ін.). Дійсно, під час різноманітних кризових ситуацій (посуха, голод, війна і т. ін.) люди тісніше згуртовувалися навколо лідерів, а релігійна ідеологія закріплювала цю єдність шляхом запровадження різноманітних ритуалів, пов'язаних із сакралізацією влади управителів.

Проте більшість сучасних дослідників вважає, що основою виникнення централізованої влади були не тільки і навіть не стільки потреби у відправленні сакрального ритуалу, скільки потреби соціально-економічних інститутів управління і влади. Безумовно ідеологічні й, передусім, релігійні уявлення в їх формуванні та розвитку займали не останнє місце, так само як і запровадження військового лідерства. У свою чергу, прихильники соціально-економічного напрямку по-різному визначають як соціально-економічну основу політогенезу, так і механізми становлення політичних структур і виникнення спадковості влади лідерів.

Так, одні дослідники цього напрямку пов'язують політогенез зі зростанням народонаселення в суспільствах, з відтворюючою економікою (демографічні концепції), другі - з техніко-економічним розвитком суспільства (переважно технологічні теорії), треті - з розвитком обміну, виробничою, соціальною і майною диференціацією й т. ін. Надалі ці напрями буде розглянуто докладніше.

У цілому на сучасному етапі розвитку історичної науки переважає соціально-економічний напрям у вивченні епохи розкладу первісного суспільства і виникнення цивілізацій.

Дотримуючись сучасних соціально-економічних концепцій занепаду первісного суспільства та становлення політичної влади і державності, розглянемо, перш за все, основні господарські, соціальні та структурні новації епохи палеометалу з тим, щоб чіткіше визначити передумови виникнення цивілізацій. У подальшому буде розглянуто й інші чинники формування політичної влади та ієрархічної системи управління (природно-кліматичні, технологічні, релігійні).

Подальший розвиток відтворюючого господарства

Основою стародавніх цивілізацій був землеробський або землеробсько-скотарський тип господарства. Хоча в деяких регіонах земної кулі відбувалися занепад первісного суспільства, формування початкових форм майнового розшарування, виникнення стратифікованої влади і нестійких аморфних державних структур управління на базі інтенсифікації привласнюючої економіки, вони мали винятковий, обмежений характер і не призвели до повної загибелі первісного суспільства. Магістральний шлях до створення політичних суспільств зрештою проклала відтворююча економіка, яка пізніше стала основою всіх сучасних цивілізацій. Подальше удосконалення землеробства і скотарства та отримання на їхній основі регулярного надлишкового, а згодом і додаткового продукту (починаючи з епохи палеометалу) визначалися багатьма чинниками. Їх регіональна специфіка залежала від цілої низки конкретних явищ як природного, так і суспільного характеру: клімату, гідрологічних умов, ґрунту, рівня землеробської техніки, характеру організації праці.

Землеробство повсюдно на початковому етапі пов'язувалося з сприятливим геоботанічним фоном і мало палично-мотичний характер. Свою назву найдавніші землеробські системи дістали від основних знарядь обробки ґрунту – палиці-копачки та мотики. У більшості регіонів, де на основі подальшої інтенсифікації цієї системи склалися перші цивілізації, простежуються різні форми і напрями її розвитку – лиманне, вирубно-вогневе, богарне, іригаційне землеробство тощо. Все залежало від конкретних природно-кліматичних умов окремих осередків розвитку землеробської культури.

Так, у родючій долині Нілу, де виникла одна з найдавніших цивілізацій світу, взагалі тривалий час не було потреби у спеціальній обробці ґрунту, а отже й витрат людських зусиль на підготовку поля до сівби. Тут, як тільки спадала вода в річці, стародавні землероби просто кидали зерна злаків у нільський мул, і на цьому первинна обробка поля закінчувалася. В інших регіонах (Месопотамія, Південно-Східна Азія, Мезоамерика та ін.) економіка ранніх цивілізацій переважно базувалася на іригаційному землеробстві, хоча поряд з цією системою практикували й лиманні, богарні та інші форми землеробства.

Неможливо, оцінюючи різні системи палично-мотичного землеробства, віддавати перевагу якійсь одній або розглядати їх в еволюційній послідовності, скажімо, лиманне, іригаційне, богарне, перелогове тощо. Ефективність тієї чи іншої системи палично-мотичного землеробства і забезпечення надходження на цій господарській основі регулярного життєзабезпечуючого і надлишкового продукту (без чого неможливе взагалі виникнення держави) залежали, насамперед, від конкретно-історичних і природно-кліматичних умов. Історія знає чимало прикладів, коли в нових умовах один і той же народ відступав від своїх традиційних форм господарювання і запроваджував нові, більш надійні системи життєзабезпечення.

Надалі, в ході історичного розвитку, інтенсифікація землеробства пов'язується із запровадженням рільництва (орної системи). Існує декілька імовірних реконструкцій процесу становлення цієї форми землеробства, яка згодом дійсно стала основою прогресивного розвитку всієї системи життєзабезпечення людства, стародавніх і сучасних цивілізацій.

Більш-менш визнаною вважається така схема послідовного проходження процесу становлення рільництва: на початковому етапі в землеробстві запроваджено ручні борозенні знаряддя, які приводилися в дію зусиллями лише самої людини; на наступному етапі борозенні знаряддя замінило рало, а зусилля людини – тяглова худоба. На різних територіях запровадження рільництва відбувалося в різні історичні епохи і в різних формах, що зумовлювалося рівнем розвитку техніки та технології виробництва, а також іншими причинами соціального і природного характеру.

На думку С. М. Бібікова, на терені сучасної України рільництво вперше запроваджено племенами трипільської культури в IV тис. до н. е. Г. Ф. Коробкова, яка провела експериментальні дослідження ранніх землеробських знарядь праці археологічних культур Східної Європи, конкретизувала процес становлення рільництва на цій території і

дійшла висновку, що на ранніх етапах трипільля ґрунт обробляли ще борозенними знаряддями, а рільництво запроваджено дещо пізніше.

У тих випадках, коли з різних причин запровадження рільництва гальмувалося, чи взагалі було неможливим, широко застосовувалися інші засоби інтенсифікації землеробства. Використовувалися, зокрема, найрізноманітніші добрива, практикувалася змішана чи багатопільна система посівів, вирощувалися сади-города, де посмушко росли різноманітні овочі, трави, дерева, бобові та зернові культури. Саме така система землеробства стала основою становлення стародавніх цивілізацій Америки і Великої савани Африки.

Скотарство

Розвиток землеробства дозволяв використовувати частину вирощеного продукту для годівлі худоби і тим самим сприяв розвитку скотарства. Особливо це стосується орного землеробства, яке вимагало тяглової сили і напряду стимулювало розведення придатних для тягла тварин. Важливою причиною зростання скотарства в епоху політогенезу були також потреби обміну. На початковому етапі в більшості випадків скотарство становило лише невелику частину комплексного землеробсько-скотарського господарства, в якому склад домашніх тварин визначався традиціями престижної економіки та природними умовами. Лише в окремих регіонах, зокрема, на півдні сучасної України, відтворююча економіка з самого початку формувалася як суто скотарська.

Із розвитком скотарства пов'язана також поява молочних продуктів. Е. Шеррет запровадження молочного тваринництва визначав як «революцію вторинних продуктів». Археологічні матеріали (посуд, цідильники для виготовлення сиру) свідчать про інтенсивне поширення молочного тваринництва у Європі, Північній Америці, Західній Азії вже у V тис. до н.е. Існує думка, що в Західній Європі кіз та овець почали доїти ще раніше. Лінгвістичні джерела теж підтверджують цю інформацію і стосовно народів Північного Кавказу, семітів, індоєвропейців, які доїли велику рогату худобу. Проте чимало народів, які займалися скотарством, не вживали у їжу молочні продукти, в окремих регіонах скотарі й сьогодні не використовують вироби із молока. Так, у минулому молочного виробництва не знали народи Америки, Південної, Південно-Східної та Східної Азії.

Важливим моментом розвитку скотарства стало виведення спеціальної породи вівці, яка давала придатну для подальшої технологічної обробки вовну. За даними археології вовнокацтво з V – IV тис. до н.е. відоме у Єгипті, Західній Азії, Південній Європі; на території України – у IV тис. з появою трипільців. Але особливо широкого поширення вовнокацтво набуло тільки з епохи бронзи.

Розвиток скотарства у епоху політогенезу дозволив первісним колективам вирішити транспортну проблему. Починаючи з епохи неоліту, первісні племена для транспортування вантажів використовували кіз та овець, пізніше биків (знамениті неолітичні зображення нав'ючених биків, та биків із вершниками із Сахари). На думку українських дослідників, уперше запряг волів зафіксовано на глиняних моделях санок у населення трипільської культури. Ймовірно, ще раніше волів запрягали племена Балкан і Месопотамії. Вози на території України достовірно зафіксовані на півдні, починаючи з IV тис. до н.е.

Масові свідчення використання колеса та колісного транспорту зафіксовані тільки там, де вже стали доступними знаряддя з металу. Колесо відкрило еру мобільного пересування та транспортування. Взагалі, від відкриття колеса залишався один крок до винаходу гончарного кола.

На особливу увагу заслуговує питання domestикації коня і верблюда. На думку М. Гладких, В. Станко, domestикацію коня слід пов'язувати з північно-причорноморськими степами, а верблюда – з Аравійським півостровом. Рештки domestикованого коня зафіксовано на Дерев'ївському поселенні на Подніпров'ї (V тис. до н.е.).

Початки раннього номадизму на території сучасної України відомі українські археологи В. Бібікова та В. Даниленко пов'язують із племенами середньостоговської культури Лівобережної України, які вперше не тільки domestикували коня, але й, на думку

вчених, й осіддали його першими у світі. З IV тис. до н.е. південноукраїнські степи заселяють кочові племена ямної культури – нащадки середньостоговців.

Важливим етапом подальшого розвитку виробництва продуктів харчування стало садівництво. Дерева давали змогу багато років отримувати на одній і тій же ділянці більш-менш стабільний урожай. Під сад здебільшого використовували непридатні для рільництва землі передгір'їв, кам'янисті та ерозійні ґрунти, що давало змогу підвищувати біомасу на одиницю площі; садівництво сприяло інтенсифікації обміну як усередині общин, так і між самими общинами. Все це, у свою чергу, сприяло дальшому розвитку низки важливих соціальних рис, насамперед, зміцненню осілості, розподілу праці, підвищенню ролі обміну.

Із появою мідних виробів у археологічних комплексах стародавніх поселень деякі дослідники виділяють навіть особливу епоху в історії людства – енеоліт, або *халколіт*, підкреслюючи тим самим важливість виникнення і запровадження у виробництво металу взагалі.

Запровадження у виробництво перших металів і початок металообробки по-різному оцінюються в працях вітчизняних археологів. Так, С. С. Березанська вважає, що на ранньому етапі металеві вироби не справили скільки-небудь помітного впливу на розвиток економіки і подальший історичний прогрес.

Водночас В. М. Массон пов'язує з раннім металургійним виробництвом докорінні зміни в господарстві та соціальному устрої первісного суспільства.

Експериментальні дослідження довели, що мідні і бронзові вироби в окремих виробничих операціях значно ефективніші, ніж кам'яні.

У даний час розрізняють чотири основних етапи розвитку найдавнішої металургії. Етап «А» характеризується застосуванням самородної міді, до якої спочатку ставилися як до різновиду каменю. Єдиним методом її обробки була холодна ковка, слідом за якою послідувало освоєння гарячого кування.

Етап «В» починається з відкриття плавлення самородної міді та появи перших виробів, відлитих у відкритих формах.

Етап «С» пов'язаний з двома найважливішими відкриттями: виплавкою міді з руд, тобто з початком дійсної металургії, й освоєнням зміцнення міді куванням (ефект наклепу).

Етап «D» знаменує перехід від міді до бронзи (спочатку з значними домішками миш'яку, а потім з додаванням олова), отриманих за допомогою додавання до чистої міді легуючих компонентів. Поширюється лиття в закритих формах, лиття по восковій моделі та ін.

Із кожним етапом розвитку металургії сполучається певний набір археологічних знахідок із металу. На етапах «А» і «В» відомі лише одиничні вироби – дрібні прикраси і рідкісні колючо-ріжучі знаряддя. На етапі «С» набувають поширення більш значні серії мідних виробів.

Упроваджуються у виробництво сокири та інші знаряддя ударної дії (тесла, долота, мотики, молотки). Вперше з'являється також колючо-ріжуча зброя (кинджали, наконечники списів та ін.)

На етапі «D» асортимент металевих знарядь та зброї ще більш розширюється. Вперше з'являються мечі та наконечники стріл. Удосконалюються форми копій, кинджалів, бойових сокир.

Виходячи з цих спостережень, початок енеоліту пов'язують із третім етапом розвитку металургії (етап «С»), а початок бронзового віку – з його четвертим етапом (етап «D»). Перші два етапи відносяться ще до неоліту.

Отже, до енеоліту належать культури, носії яких не просто знайомі з виробами з міді, але регулярно використовують відлиті з неї знаряддя (в тому числі й ударні), а також прикраси. Мідь, як правило, має металургійний характер, тобто отримана шляхом плавки руд. З бронзовою епохою слід пов'язувати культури, в яких вже освоєно виробництво бронзи – штучних сплавів на мідній основі.

Їх високі ливарні та ковальські якості відкривають нові можливості для підвищення ефективності не тільки знарядь праці, а й предметів озброєння. Більш різноманітними стають прикраси, оскільки ускладнюються технічні прийоми їх відливання.

Первинний центр зародження металургії зв'язується зараз зі значним районом Близького Сходу, що простягнувся від Анатолії та Східного Середземномор'я на заході до Іранського нагір'я на сході.

Завдяки пластичності міді однім куванням із неї можна було отримати дуже тонкі й гострі леза. Тому такі необхідні для стародавньої людини вироби, як голки, шила, рибальські гачки, ножі, виготовлені з металу, виявилися більш досконаліми, ніж зроблені з каменю і кістки. Дякуючи плавкості міді, можливим виявилось надати виробам такі складні форми, які в камені були недосяжні. Відкриття процесів плавлення та лиття призвело до створення багатьох нових, невідомих раніше знарядь – складних сокир, мотик, комбінованих сокир-молотків, сокир-тесел. Їх високі робочі якості визначалися не лише складністю форми, але рівною мірою і твердістю лез. Підвищувати твердість лез металевих знарядь людина навчилася шляхом їх навмисної проковки (наклепу).

Отже, високий робочий ефект міді став основною причиною її широкого і швидкого поширення.

Потреба в ефективних знаряддях праці спричинила інтенсифікацію виробництва металевих виробів, що, на думку багатьох дослідників, привело до виникнення ремесла, тобто появи ремісників-професіоналів, які займалися, головним чином, виготовленням продукції для обміну.

Сам по собі процес відокремлення ремісництва від основного землеробсько-скотарського виробництва був досить складним і пройшов кілька етапів.

Початковий етап відокремлення ремесла розпочався запровадженням енеолітичними племенами сезонного ремесла, коли група ремісників звільнялася від основної роботи і займалася деякий час лише ремісництвом (общинне ремесло). Згодом, коли металообробка і металургія значно поширилися і набули вирішального значення для інтенсифікації виробництва, ремісники почали займатися лише виготовленням виробів для обміну. При цьому вони повністю звільнялися від сільськогосподарських робіт. Однак їхні домочадці продовжували обробляти свої городи, щоб забезпечити сім'ю продуктами харчування. Тільки з виникненням цивілізацій і міст ремісники змогли повністю забезпечувати сім'ї, працюючи виключно на обмін.

Але не тільки високий коефіцієнт корисної дії надав металу настільки міцне місце в побуті стародавньої людини. Перехід до використання знарядь із міді та бронзи, крім загального зростання продуктивності праці, привів до розширення технічних можливостей багатьох галузей виробництва.

Вироби із кістки та рогу мали попит протягом усіх фаз розвитку спільноти. Це пояснюється доступністю сировини – вторинного продукту переробки об'єктів тваринництва та мисливства, відносно легкістю обробки таких м'яких матеріалів, як ріг і кістка, широкою сферою вжитку артефактів, виготовлених косторізами. Поява металевих ножів та шил значно полегшувала працю косторізів, обізнаних із навичками розм'якшення кістки та рогу. На ряді поселень археологами виявлено робочі ділянки для обробки цих матеріалів. Масове виробництво мотик з рогу оленя, лося та козулі відіграло значну роль у мотичному землеробстві впродовж усього існування спільноти. Про спроби переходу до орного землеробства свідчить знахідка рала з рогу лося на поселенні Нові Русешти II в Молдові. Виробничим матеріалом слугували також ікла й кістки дикого кабана, ріг, лопатки, трубчасті кістки й щелепи великої та дрібної рогатої худоби, стулки річкових мушель. Знаряддя, виготовлені зі згаданих кісток, домінували в керамічному виробництві (гребінцеві та однозубі штампи, знаряддя для заглибленого декору, скребачки-правила, шпателі-лощила тощо). Для плетіння використовували знаряддя з відростків рогу з отвором чи канавкою для мотузки на широкому краї, у швацтві – шила, проколки, голки. Широку сферу вжитку мали рогові молотки, а сокири використовували у військовій справі. У пізній фазі розвитку

спільноти розповсюдження отримують кістяні кинджали з руків'ям та кістяні руків'я для бронзових кинджалів усатівського типу. З кістки виготовляли також різьблені фігурки, підвіски-амулети, нашивні бляшки, намистини, пронози, гачки та гарпуни для риболовлі, інші побутові речі.

Мисливство й тваринництво давали не лише м'ясо, а й шкури для виготовлення теплої одягу (куртки, кожушки), поясних і нагрудних пасків та взуття (чобітки, черевики, капці). Для вичинки шкур застосовували спеціальні верстати та інструменти з міді, кременю й кістки. Поступово зі шкіряним одягом дедалі більше починає конкурувати тканий – із вовни, а також рослинного походження. Важливе значення мав винахід вертикального ткацького верстата, що складався з дерев'яної рами з напнутими нитками основи. Вертикальна позиція ниток фіксувалася за допомогою керамічних важків конічної форми, а горизонтальні нитки снували за допомогою кістяного чи дерев'яного човника. Ширина витканої смуги полотна сягала одного метру. Рештки такого верстата виявлено на поселенні Майданецьке. Великий фрагмент тканини рослинного походження зафіксовано С. М. Рижовим під час розкопок стоянки Конівка на Дністрі. Відбитки тканин знаходять на денцях трипільського посуду.

Обробка деревини та її масштаби фіксується передовсім під час розкопок жител та господарчих споруд, що потребували великої кількості деревини. Дерево використовували також для спорудження загонів для худоби, парканів, укріплень, поховальних споруд, виготовлення верстатів, меблів, знарядь праці, (мотики, держакі робочих сокир), зброї (луки, стріли, списи, держакі бойових сокир), посуду тощо. На жаль, дерев'яні вироби, як і будь-яка органіка, погано зберігаються й доходять до нас лише як негативи речей, відбитих у глині, чи у вигляді керамічних моделей, зображень на посуді. Використання металевих знарядь праці, особливо сокир і тесел, значно розширило можливості деревообробки й призвело до масової вирубки лісів для господарчих потреб, зокрема для підсічного землеробства.

Особливого значення в цій соціально-економічній і політичній ситуації набув обмін продуктами виробництва, як у межах етнічних (плем'я) і соціально-економічних (община) об'єднань, так і між різними етносоціальними і політичними спільнотами.

Безперечно, що тривалий, цілеспрямований обмін передбачає добрі стосунки між партнерами, і в цілому між народами. У багатьох випадках обмін сприяв стабілізації політичного, економічного і соціального життя на великих територіях.

На більш ранніх етапах розвитку людства існувало дві форми обміну:

- обмін продукцією між общинами з різними напрямками господарства (вищих мисливців і рибалок із землеробами і скотарями, землеробів зі скотарями й т. ін.) або сировиною (коли в певних географічних умовах населення спеціалізувалося на експлуатації джерел рідкісної сировини, обмінюючи її, чи виготовлені з неї знаряддя праці та різноманітні прикраси, на інші продукти виробництва або сировину);
- дарообмін, який набув особливого значення в пізньопервісній общині у престижній сфері економіки і сприяв зміцненню соціальних зв'язків.

Особливого значення у такій ситуації набув обмін продуктами виробництва, як у середині етнічних чи соціально-економічних об'єднань, так і за їх межами, тобто міжплеменний або міжобщинний обмін. Обмін первісних колективів специфічними багатствами їх природного середовища існував уже на стадії ранньопервісної общини. У епоху пізньопервісної общини вже існували дві форми обміну. Тобто обмін продукцією або сировиною між племенами чи общинами з різними напрямками господарства: землеробів із скотарями і навпаки; вищих мисливців та рибалок із землеробами і скотарями тощо. По-друге, дарообмін, який у пізньопервісній общині набув особливого значення у престижній сфері економіки і сприяв зміцненню соціальних зв'язків.

Землероби, яким не вистачало власної худоби або вони її взагалі не утримували, намагалися отримати від кочівників м'ясо, молочні продукти, шкіру, хутро, худобу для тяглових і транспортних потреб. Кочівники відчували нагальну потребу в продуктах

землеробства, ремісничих виробів. Крім того, і одні й другі вели інтенсивний обмін з носіями привласнюючого господарства, постачаючи їх сільськогосподарською продукцією і отримуючи від них дари лісів, річок, озер, морів.

І престижний, і дійсно економічний обмін сприяли складанню у суспільстві уявлень про еквівалентність предметів, що обмінювалися, виникненню мірил вартості та засобів обміну. Ними ставали досить різні предмети, що для людей мали цінність через свою рідкісність, екзотичність, закладену в них важку працю. Це могли бути намиста із собачих, ведмежих, свинячих зубів; в'язанки гарних пір'їв, рідкісних раковин, свинячих хвостиків, тютюнових листків; мішечки з бобами какао, зернами кави; циновки, шматки тканини, кам'яні персні; орнаментовані глечики і т.д.

Ріст обмінних операцій досить довго не вимагав виділення спеціалістів у той чи іншій галузі, тобто торгівців. Цими операціями займалися або самі виробники суспільного продукту, або вожді та бігмени, для яких посередництво у обміні та нагромадження обмінних еквівалентів стали одними з найважливіших засобів підвищення авторитету і престижу. Питання, коли з'явилися професійні або напівпрофесійні торгівці гостро дискутується і сьогодні. Одні дослідники, слідом за Г. Чайлдом, наполягають на тому, що вже із самого початку запровадження у виробництво металів обмін вели спеціалізовані торгівці. Інші вчені захищають точку зору, згідно з якою спеціалізовані торгівці з'явилися лише наприкінці бронзового віку під час формування ранніх державних структур. Як би не вирішувалося це питання у майбутньому, очевидним фактом є те, що поява професійних торгівців означала третій великий суспільний поділ праці.

Становлення приватної власності та престижної економіки. Становлення приватної власності швидше за все стало результатом двоєдиного процесу, обумовленого піднесенням виробництва. По-перше, ріст продуктивності праці та відповідна спеціалізація сприяли індивідуалізації виробництва, що, у свою чергу, робило можливим появу надлишкового продукту, а згодом і додаткового, який створювався однією людиною, але привласнювався іншою. По-друге, ті ж зростаючі продуктивність і спеціалізація праці робили можливим виробництво продукту спеціально для обміну, створювали практику регулярного відчуження продукту. Так і виникла вільно відчужувана приватна власність, яка відрізнялася від колективної або особистої власності епохи первісної общини перш за все тим, що відкривала дорогу відносинам експлуатації. Приватна власність одразу складалася з додаткового продукту, який є наслідком привласнювання чужої праці.

Початкова приватна власність нагромаджувалася у вигляді деяких харчових продуктів та ремісничих виробів, виробничого інвентарю, зброї, худоби. До порівняно ранніх видів приватної власності належали також і раби. Але оскільки вже існували обмінні еквіваленти, то природно, що ті, хто мав надлишки, прагнули накопичувати їх не тільки у натуральній формі реальних споживчих вартостей, але й у перетвореній формі скарбів, загальноприйнятих у певній місцевості еквівалентів, предметних грошей.

Розвиток приватної власності в епоху політогенезу гальмувався звичним збереженням у цей час колективної власності на землю. Між тим, поки існувала колективна власність на землю, приватна власність на рухоме майно мала другорядний, підлеглий характер. Зароджувалася приватна власність на землю у ще більш запеклій боротьбі, ніж така власність на рухоме майно. Спочатку вона існувала тільки на вільних землях, за межами общини. Особливо довго зберігали форму колективної власності на землю кочівники. Та й у землеробів вона у чистому вигляді складалася тільки з появою та розвитком цивілізації.

З виникненням додаткового продукту і приватної власності все більш помітною стає суспільна і майнова диференціація. За різними причинами рядові общинники опинялися у неоднакових умовах через неоднакову чисельність, статевий та віковий склад сімей, особисті якості працівників тощо. Ця нерівність поглиблювалася й тим, що престижно-економічні відносини стали проникати все більше в общину. Отже, принцип еквівалентності почав витісняти принцип безкоштовної взаємодопомоги.

Передумови зародження цивілізації закладено переходом до відтворювальної економіки. Жодне суспільство з привласнюючим типом господарювання не вийшло на цей рівень. Головним результатом упровадження відтворюючого господарства стало отримання регулярного додаткового продукту. Збільшення можливостей території щодо виробництва продуктів харчування за відтворювального господарства привело до зростання колективів, а останнє теж стає запорукою отримання додаткового продукту. Тому ріст кількості робочих рук був одним із засобів нарощування додаткового продукту. Концентрація ж значних мас людей на невеликій території, ускладнення виробництва вимагали вдосконалення організації життя. Це висунуло нову соціальну роль, нову фігуру – вождя, тому перехідну ланку між класичним первісним та станово-класовим суспільствами іменують вождівством (англійською мовою – чіфдом). Уперше це поняття введено в обіг американським антропологом Е. Сервісом.

Велику роль відіграв обмін послугами та дарунками, що демонструвало прихильність до членів общини і високо цінувалося нею. Такий обмін у середовищі рівноправних виробників та общин має назву *реципрокції*. Вона характеризується рівномірністю розподілу продуктів між членами общини і правом та обов'язком кожного брати участь в обміні. Тому такий обмін іменують симетричним, або горизонтальним.

З утвердженням землеробства й скотарства, індивідуалізацією праці та зміцненням сім'ї виникає і більше можливостей для вияву щедрості. Високого престижу набувають люди, здатні влаштувати пишні бенкети з роздаванням подарунків. При чому здобуття престижу стало більш вагомим, ніж накопичення багатства завдяки наявності надлишкового продукту, якого досягали не силою, а напруженою працею. Розпочинається, так би мовити, змагання за лідерство. Її метою стало отримати якомога більшу кількість харчів, аби влаштувати багаті бенкети й тим заслужити повагу співгромадян. Згідно з первісною мораллю чим більше людина роздавала дарунків, тим більше вона їх отримувала від інших, а разом із цим дедалі зростав її престиж. Таким чином виникають лідери – впливові в суспільстві люди. Обмін подарунками та послугами, що функціонував не лише в межах общин, а й між ними, має назву престижної економіки. Зміст її в тому, що зусилля окремих сімей та й общини загалом спрямовувалися на виробництво не лише необхідного продукту, а й надлишків – заради влаштування свят із роздаванням дарунків. Це виступало одним зі стимулів отримання надлишкового продукту. Тому престижну економіку розглядають як механізм виникнення та укріплення високої соціальної позиції в первісному суспільстві.

Отож, престижна економіка стимулювала виробництво продуктів, а, зайнявши високу соціальну позицію, лідер набував значного авторитету. Це давало йому право керувати общиною та націлювати її на створення додаткового продукту для влаштування міжобщинних свят. До рук лідера надходив надлишковий, а інколи й частина необхідного продукту. Цього вимагала общинна психологія: треба було довести своє багатство та щедрість в очах сусідів. На це витрачалися значні ресурси, і община могла харчуватися дуже скромно, економлячи запаси заради таких днів. Окрім того, існували спеціальні общинні лани, на яких працювали всі гуртом, а врожай використовувався для обміну дарунками. Цей урожай потрапляв, звичайно, у повне розпорядження лідера. Попервах для влаштування спільних свят збирали й заготовляли продукти харчування, що, до речі, стимулювало пошуки способів збереження продуктів. З цього огляду особливого значення набуває зерновий напрям землеробства, оскільки зерно підлягає довгому збереженню. Простіше було з худобою, споживання якої приурочували до сімейних та общинних свят.

Пізніше до престижного обміну почали залучати й ремісничі вироби. Спочатку слава від пишних свят належала всій общині, пізніше – тільки лідерів. Саме в його садибі зберігалися общинні запаси та отримані дарунки. Таким чином розпочалося накопичення багатства. Воно могло й не мати прямого практичного значення, але символізувало соціальну позицію вождя. Це надавало йому привілеї – отримувати та використовувати додатковий продукт общини, а з часом й інших колективів, організовувати людей на якісь справи, розв'язувати конфлікти, підтримувати взаємини з іншими общинами. Розширення кола

організаційних функцій чимдалі більше усувало участь вождя в безпосередньому виробництві: його ділянки обробляли члени общини, за свою працю він теж отримувал подарунки. Звичайно, вождь ділився своїми прибутками з общинниками – це тільки підвищувало його статус, але якась частина залишалася і власне йому. Це давало змогу вождю утримувати людей для обслуги, мати більше дружин, а відтак і більше дітей.

В утвердженні високого статусу вождя значну роль відігравали і війни, активізація яких спостерігається якраз за доби політогенезу. Війни вели за родючі землі, за худобу, за бранців, тобто знову ж таки заради накопичення додаткового продукту. Процеси ствердження та розвитку відтворювального господарства і висування лідерів проходили паралельно з укріпленням генеалогічного роду як провідного принципу організації суспільства, що ґрунтується на спорідненості (лінійна, або вертикальна, спорідненість). За таких умов *сегментація* (поділ) роду на дочірні лінії приводить до формування головної та бокових ліній (гілок) спорідненості – лініджів – та нерівності між ними. Ця ієрархічна структура споріднених лініджів на чолі з головною лінією має назву конічного клану. Саме на його ґрунті й виникає вождівство. В цій системі соціальна позиція індивіда (сім'ї, групи) визначається наближеністю до головної, старшої, гілки роду (клану). Спочатку вождь не вважався утіленням влади: він безпосередньо керував та брав участь у роботах, перерозподіляв продукти. Розподіл відбувався таким чином, що кожен отримувал свою частку та виконував свою справу, тобто діяв принцип *реципрокції*. Але згодом розміри та якість цієї частки залежали не лише від обсягу праці, а й від місця в ієрархічній структурі. Так формується соціальна нерівність. Походження, наближеність до правлячої верхівки надавала людині певні привілеї. Зовні це виражалось в праві носити багатший одяг, прикраси, мати декілька дружин тощо. Саме вождь та його оточення були в змозі реформувати конічний клан. Виникає й ієрархія лідерів, соціальна позиція яких залежить від ступеню спорідненості очолюваних ними колективів (лініджів) зі старшою лінією роду.

Саме вождь та його оточення створювали те силове поле, яке за певних умов сприяє виникненню складної соціальної структури зі стабільним політичним лідерством та системою адміністративної ієрархії, тобто протодержави.

Саме це й сприяє переоформленню реципрокції в редистрибуцію. Остання – це перерозподіл додаткового продукту по вертикалі – згідно з місцем у соціальній ієрархії (поняття реципрокації та редистрибуції були введені американським антропологом Карлом Поланьї). Редистрибутивні функції виконує вождь; це закладає підґрунтя до майнової нерівності. Детермінованість майнового становища причетністю до структур управління породжує феномен влади-власності, на що звернув увагу відомий російський історик Л. С. Васильєв. Саме влада надає вождеві права та привілеї, зокрема право розпоряджатися природними (земля) та трудовими (люди) ресурсами, накопиченим майном. Отже, дедалі чіткішим стає поділ праці на суто виробничу (створення продуктів та матеріальних речей) та організаційну (забезпечення безперебійного функціонування виробництва з метою отримання додаткового продукту). Останній вид праці переростає у вагому продуктивну силу, яка надалі відіграватиме важливу роль в історії. У цьому й полягає позитивна роль держави, а саме – організувати людей на працю, підтримувати різні галузі виробництва, налагоджувати обмін товарами, забезпечувати захист населення. Зрештою в цьому лежать витoki науки, мистецтва, тобто відокремлення духовної праці від фізичної, що можна розглядати як одне з досягнень цивілізації. Звичайно, це мало й інші наслідки. Причетність організаційного апарату до перерозподілу додаткового продукту створила умови для його використання не лише на суспільні потреби (розширення; виробництва, створення страхових фондів на випадок стихійного лиха, допомога збіднілим сім'ям, обмін, організація оборони, культове життя), а й на власні, що значно перевершували необхідні для нормального життя.

Усе це дає змогу розглядати додатковий продукт як один із провідних чинників розвитку експлуатації.

Становлення соціальної та економічної стратифікації в суспільстві, зародження експлуатації та залежності, володарювання й підлеглисть, дає змогу виділити два основних

напрямки процесу відчуження додаткового продукту на користь певної категорії власників: 1) на основі приватної власності, на основні знарядь праці; 2) на основі монополізації та привласнювання суспільних посадових функцій. Цей поділ є досить умовним, особливо для ранніх етапів зародження експлуатації, оскільки в практичному житті вони не мали ще чіткого оформлення й до того ж базувалися, здебільшого, не на насильстві, а на психологічному підкоренні авторитету лідера.

Виникнення додаткового продукту і приватної власності не тільки посилювало суспільну і майнову (економічну) диференціацію, але й породжувало відносини експлуатації, тобто привласнення результатів чужої праці. Серед ранніх видів експлуатації розрізняють три види (форми): внутрішньообщинні форми експлуатації (*ендоексплуатація*), між общинні (*екзоексплуатація*) і рабство або рабоволодіння як проміжна форма між ними.

Рабство як система експлуатації могло виникнути лише з початком регулярного надходження надлишкового продукту, оскільки сама експлуатація раба передбачала виготовлення ним надлишків, що привласнювалися його володарем. У протилежному разі раб був зайвим, тому в ранній первісній общині боєздатних полонених здебільшого страчували. Жінок і дітей підкорених адаптували до складу сімей переможців, насамперед військових ватажків чи вождів. Іноді адаптували й працездатних чоловіків, особливо за необхідності компенсувати втрати чоловіків під час конфлікту. Проте й у цих випадках раб використовувався лише на домашніх роботах, як правило, жіночих. Там, де землеробство вважалося виключно жіночою справою, раб міг працювати разом із ними. Рабство на цьому етапі не було спадковим, більше того, з часом раб міг завести сім'ю. Діти рабів і вільних мали однакове положення. Така форма рабства дістала назву домашнього, або патріархального рабства.

Подальше зростання суспільного виробництва відкривало можливість для ширшого використання рабської праці в головних галузях господарства. Виникла навіть необхідність пошуку нових джерел здобування рабів. Природно, що головним із них, як і раніше, залишалися війни, але здебільшого суто загарбницькі.

Внутрішньообщинні форми експлуатації

Крайньою формою внутрішньообщинної експлуатації стало перетворення одноплемінників на рабів. Проте поряд із рабством у суспільстві періоду розкладу первісних форм влади існували й інші форми експлуатації, завдяки яким общинно-родовий апарат управління перетворював частину сукупного суспільного продукту (надлишкової його частини) на свою приватну власність.

Експлуататорські відношення у середині общини склалися не тільки в організаційно-управлінській сфері внаслідок асиметричного перерозподілу надлишкового продукту, а й завдяки послугообміну, що становив основу багатьох форм кабальних відношень (лихварства, відробітку, кабальної заборгованості, боргового рабства тощо).

Економічною передумовою виникнення різного виду кабальних відносин ставала майнова і соціальна диференціація в суспільстві, внаслідок якої з'явилися люди, неспроможні самостійно вести господарство.

Характерним видом прихованої експлуатації у кочових пастуших племен була своєрідна здольна оренда, так званий *саун* (відома у бедуїнів Аравії, туарегів, казахів тощо). Вона мала багато варіантів. Найбільш раннім серед них вважається зовнішньо безкоштовне роздавання худоби незаможним одноплемінникам. Під виглядом традиційної взаємодопомоги тут приховане формування певних елементів залежності: отримуючи додаткові засоби до існування незаможні одноплемінники опинялися у своєрідній залежності від дародавця і часто змушені робити йому різного роду подарунки. Особливо виразно момент залежності й експлуатації простежується із запровадженням іншого варіанту здольного сауна, коли худоба передавалася її господарем робітнику на випас на умовах виплачування останнім чітко фіксованої частки продукту, або ж сам робітник отримував певну кількість худоби за свою роботу.

У цілому кабальні форми експлуатації в більшості випадків вели до формування феодальних відносин, хоча остаточна форма формування політичної влади тут вирішувалась у кожній конкретно-історичній ситуації окремо.

Данництво – третій основний вид експлуатації, який власне й виник лише в епоху занепаду і розкладу первісного суспільства. Специфічність данництва, як форми експлуаторських відносин, полягає в тому, що воно мало колективний характер. Додатковий продукт, а здебільшого і значна частина основного, за данницьких відносин вилучався не в окремої особи, а в колективу, який здебільшого зберігав свою цілісність як суспільний організм.

Данництво виникло у наслідок грабіжницьких війн. Примусом грабіжники вилучали в різних формах додатковий продукт у підкорених. Форми примусу були різними. Одним із різновидів данництва став примусовий саун. Поширений він серед кочових скотарів. Суть його полягала в тому, що завойовники примушували підкорених доглядати худобу переможців, насамперед їхніх ватажків. Нерідко саун перемешовувався з іншими формами поборів.

Данництво, як примусова позаекономічна форма експлуатації, сприяло виникненню феодальних відносин. Але іноді жорстокі форми відчуження підкорених від засобів виробництва призводили до виникнення рабства. Частіше на основі данництва складалася кастова система влади й управління.

Ускладнення суспільного виробництва вимагало зміцнення організаційно-управлінської функції, тобто функції влади. До того ж суспільне і майнове розшарування породжувало протиріччя і конфлікти. Привілеї та багатства родоплемінної верхівки потребували охорони від посягань із боку інших общинників. Традиційні органи влади, просякнуті первісною демократією, виявилися для цієї роботи непридатними. Тому неминуче поступалися новим формам спочатку ще потестарної, а потім політичної організації.

Однією із найважливіших таких форм стали чоловічі або таємні союзи. Ймовірно, таємні союзи виростили з чоловічих, але функції їх є надзвичайно близькими. Чоловічі будинки, які існували ще на стадії пізньопервісної общини, в епоху політогенезу стали організаційними центрами особливих союзів, які включали як родичів, так і не родичів, членів різних общин. У багатьох суспільствах такі союзи у своєму розвитку перетворилися в об'єднання головним чином багатих людей, тому що для вступу вимагалися великі натуральні або грошові внески, облаштування дорогих бенкетів і т.д. Чоловічі союзи виривали своїх членів з-під влади традиційної родоплемінної організації, захищали їх впливову роль і власність, тероризували всіх незадоволених. У ряді суспільств Західної Африки чоловічі союзи взагалі відтіснили на другий план родоплемінні органи влади і перетворилися на могутні міжплемінні організації, які заволоділи функціями охорони громадського порядку, відправи суду, вирішення питань війни і миру.

У науковій літературі керівників союзів за звичай позначають як родоплемінну знать або родоплемінну аристократію. Дійсно, з монополізацією керівництва суспільним виробництвом і перерозподілом суспільного продукту і носії родоплемінної влади, і сама їх влада відділялася від народу. Розпорядження суспільним продуктом дозволяло таким керівникам оточувати себе ораторами, глашатаями, радниками, особистими охоронцями, катами тощо. Влада їх була особливо великою тоді, коли вони одночасно ставали військовими і релігійними лідерами.

Військові лідери могли бути вихідцями як із середовища родоплемінної знаті, так і уславленими воїнами-простолюдинами. З розвитком в епоху політогенезу військової діяльності вони відтіснили інших лідерів. Спираючись на бойову дружину, їм було простіше ламати старі традиції і нав'язувати співплемінникам свою волю. Рідше на передній план висувалися релігійні лідери, але часто інші керівники присвоювали собі релігійні функції, тим самим сакралізуючи, тобто освячуючи свою владу. У багатьох суспільствах вважалося, що такі носії влади володіють надприродною благодаттю, посланою людині з небес –

харизмою. Вони перетворюються на з'єднуючу ланку між вищими силами і простими людьми.

Родоплемінні лідери домогалися зробити свою владу спадковою. Спадкове лідерство відоме уже в ранньопервісних аборигенів Австралії та бушменів, але швидше за все як виняток. У епоху політогенезу винятком стає вже не спадкове лідерство бігменів, правилом – успадкування влади. У сучасній літературі спадкового лідера епохи політогенезу на відміну від усякого іншого все частіше позначають терміном «*вождь*».

Саме у вождівствах завершувалося, на думку А. Першица, перетворення потестарної організації в політичну. Її першою найважливішою ознакою стала поява особливої публічної влади, яка не співпадала безпосередньо з народом, була відокремлена від нього, володіла апаратом управління і примусу. Тепер вождь перетворювався на правителя – князя, короля, царя тощо. Його найближчі родичі та інші помічники ставали радниками в центрі та намісниками на периферії зі своїм штатом помічників для здійснення організаторської функції держави. Дружина перетворювалася на військо, з допомогою якого держава вела як оборонні, так і загарбницькі війни, хоча й населення ще залишалося озброєним. Особливим органом державної публічної влади ставав суд з тюрмами. Судочинство спочатку здійснював сам правитель зі своїми помічниками і намісниками, пізніше – спеціальні судді. Ще один важіль державної влади склали органи релігійного культу. Зародки всіх цих органів влади виникали саме у вождівствах, але тільки з їх інституціалізацією вождівства перетворювалися у ранні держави.

Друга важливою ознакою політичної організації - перехід від добровільних форм перерозподілу додаткового продукту і підношень вождям до впорядкованих податків. Можливість до цього давало якраз відокремлення публічної влади з її апаратом примусу та ідеологічного впливу.

Третьою ознакою державного ладу став поділ населення не за родоплемінним, а за територіальним принципом. Виникали округи, повіти, райони, що не співпадали з попередніми родоплемінними одиницями, хоча й досить часто зберігали їх назви.

У процесі становлення держави формувалося і невіддільне від неї право. Воно складалося шляхом розщеплення первісних мононорм на сукупність норм, які виражають, по-перше, волю пануючої верхівки і забезпечені силою державного примусу (тобто право) та по-друге, на сукупність норм, забезпечених тільки силою громадської думки, тобто мораль і етику.

Право, в тому числі раннє право, за своїм змістом у кожному суспільстві єдине, хоча й може розрізнятися за формою в різних племенах багатоплемінного суспільства. Мораль навіть за змістом різна в різних суспільних шарах, станах, класах.

У процесі соціального розшарування суспільства пануюча верхівка відбирала найбільш вигідні для неї норми і, видозмінюючи їх пристосовувала до своїх потреб і духу часу, забезпечувала їх дотримання і виконання примусовою силою держави. Це були норми, що регулювали господарське життя суспільства; забезпечували його цілісність; захищали власність та привілеї соціальної верхівки. Під час крадіжки, порушення станових шлюбних заборон, нанесенні побоїв, вбивств, образі словом і т.д. первинного значення набувало питання не про родоплемінну, а про соціальну приналежність сторін.

Велика варіативність властива процесу політогенезу, в якому ту чи іншу роль відіграли історичне тло, екологія, воєнна активність, розвиток обміну і т.д. Сучасні дослідники виділяють три основні шляхи становлення політичної влади і держави – військовий, аристократичний, плутократичний.

Широке поширення мав **військовий шлях** інституціалізації влади, пов'язаний з бурхливим розвитком воєнної активності. Звісно, війни існували і раніше через порушення племінних кордонів, вбивства, викрадення жінок та дітей, магичні дії тощо. Однак на стадії первісної общини вони мали епізодичний характер. В епоху політогенезу епізодичні зіткнення перетворилися на регулярні, масові та організовані. Коли грабівницький промисел

став постійним джерелом отримання додаткового продукту, виникла необхідність в людях, які зналися на військовій справі. Разом із воїнами виник і військовий ватажок.

Остаточно процес формування політичної влади в суспільствах «військової демократії» завершився зі створення в них військово-ієрархічної структури.

Плутократичний шлях становлення політичної влади і держави пов'язаний з поступовою концентрацією влади в руках бігмена та його оточення. Поширення бігменства серед папуасів Нової Гвінеї, здавалося б, характеризує його як стадіально досить ранній етап політогенезу, але бігменство відоме також і в набагато розвиненіших суспільствах Південно-Східної Азії. Цей шлях і його зіставлення з іншими шляхами політогенезу ще погано вивчені.

Аристократичний шлях становлення політичної влади, пов'язаний із збереженням давньою родоплемінною верхівкою своїх економічних і владних позицій, що дозволяло їй спочатку монополізувати, а пізніше узурпувати перерозподіл суспільного продукту. Формою перед державної влади були у цьому випадку найчастіше сакральні вождівства. Тобто сакралізація влади вождя тут набувала особливого значення. Він зосереджував у своїх руках цивільну, військову і духовну владу, спираючись на аристократичну верхівку суспільства. За аристократичного шляху тривалий час поряд із інститутами політичної влади зберігалися деякі норми первісного суспільства.

У цих умовах основними способами отримання додаткового продукту ставали екзоексплуатація і рабство, а формою становлення політичної влади – військове лідерство. Виникла специфічна форма організації суспільства, яку відомий американський етнолог Льюїс Морган назвав терміном «*військова демократія*».

Сьогодні у науковців виникли обґрунтовані заперечення проти цього терміну, адже ведення війни по суті справи несумісне з демократією. Запропоновано словосполучення «*військово-племінна організація*».

Отже, загальними причинами виникнення держави стали:

- Три великі поділи праці:
  - відокремлення скотарства від землеробства (вирізнення скотарських племен);
  - відокремлення ремесла від землеробства (відокремлення ремесла від рільництва);
  - відокремлення торгівлі від виробництва (виникнення й розвиток торгівлі).
- Поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності та майнової нерівності.
- Утворення суспільної диференціації.
- Неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності та конфлікти й виникнення публічної влади.

Поняття цивілізація

Виникнення цивілізації – злам у розвитку людства, оскільки воно вийшло на якісно вищій щабель соціальності.

Поняття «*цивілізація*» не має єдиного визначення. В найширшому розумінні ним користуються для протиставлення суспільства (культури) природі. Так позначають і культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня, які можуть збігатися або не збігатися з політичними (державними) утвореннями.

Ще одне значення терміну «*цивілізація*» – це назва певної стадії в історії людства, яка настала після дикунства та варварства. У цьому випадку цивілізацію протиставляють первісності, незважаючи на принципово нових засадах організації життя, насамперед на виникненні державного устрою, що викликало цілу низку різноманітних наслідків. Саме в такому значенні ми і вживатимемо цей термін. Хоча «*цивілізація*» та «*державна*» – поняття не синонімічні, вони відбивають різні сторони того ж самого процесу, тобто переходу від первісних суспільств до ранньокласових.

От же, цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на протигагу первісному

егалітарному), різні форми експлуатації. Своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним виявом указаних чинників, а також специфікою культури – світоглядною системою, архітектурними та загалом мистецькими канонами, релігією, зрештою менталітетом. Цивілізації виникали в різних природних та соціальних умовах, за різної технологічної оснащеності та в різні часи, але всім їм властивий загальний комплекс рис, який виділяє цивілізацію як своєрідне явище, що принципово відрізняється від первісного суспільства.

Передумовами виникнення цивілізації стали:

- зростання та концентрація населення;
- поява та певний обсяг додаткового продукту, його концентрація;
- розвинена іригація (поливне землеробство);
- розвиток ремесла;
- розвиток обміну;
- соціальна диференціація.

Усі передумови пов'язані та зумовлюють одна одну. І тільки в комплексі вони могли підготувати виникнення нового соціуму, що якісно відрізнявся від первісного суспільства.

Коли йдеться про відмінність цивілізації від первіснообщинної спільноти, то можна виділити такі сфери, або ознаки:

- порівняно високорозвинені землеробство і ремесло, що вже відокремилися;
- диференційоване суспільство;
- держава;
- міста;
- монументальне будівництво;
- високорозвинене мистецтво;
- писемність;
- спільність порівняно розвиненої релігії та ідеології.

Треба підкреслити, що оригінальність тієї чи іншої локальної цивілізації найбільше виявляється в чотирьох сферах, а саме: естетичній, знаковій, релігійно-ідеологічній, а також у передбаченому способі життя. Для того, щоб цивілізація дійсно існувала, необхідна сукупність усіх зазначених ознак. Наявність однієї – не є свідченням наявності цивілізації.

У центрі уваги сучасної *цивіліографії* – науки про цивілізації перебуває проблема визначення провідних тенденцій у розвитку світового співтовариства цивілізацій. У зв'язку із цим важливою є типологія цивілізацій, щодо якої існує чимало поглядів. Це пояснюється відмінностями в обсязі та характері змісту, що вкладається у поняття «цивілізація». Основа типологізації може бути різною залежно від завдань дослідження. Учені поділяють цивілізації:

- за умовами генези – на первинні і вторинні, тобто ті, що виникли серед первіснообщинного середовища, і ті, що певним чином скористалися історичним досвідом попередніх цивілізацій (до перших належать, наприклад, доколумбові цивілізації – майя, ацтеків, інків, а до другого типу – латиноамериканська цивілізація, що виникла на їх місці як католицький варіант європейської цивілізації);

- за стадіями життєвого циклу – на ті, що формуються, зрілі, ті, що знаходяться у стагнації, або такі, що розвиваються, а також зниклі (напр.: дехто вважає, що зараз формується світова цивілізація, яка є єдиною для всіх; зрілою є європейська цивілізація; кожна з цивілізацій на певному історичному етапі була такою, що розвивалася; стародавні цивілізації, такі як єгипетська або месопотамська, – зниклі цивілізації);

- за географічною ознакою – деякі дослідники називають цивілізації річкових долин (єгипетська), морських узбереж (давньогрецька), гірську (інків), пустель й оазисів (арабо-мусульманська) тощо. Інколи беруться ознаки цілого континенту (європейська цивілізація); відомий поділ на одну західну і кілька незахідних або східних цивілізацій;

- за етнічною ознакою – виділяються цивілізації за назвою народу, який відіграє в тій чи іншій соціокультурній спільності найважливішу роль (китайська, японська);

- за релігійною ознакою (християнська, мусульманська, буддійська, конфуціанська).

Література

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц – Москва: – Высш. шк., 2004. – 351 с.
2. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999. – 228 с.
3. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1 / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. – 240 с.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
5. Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие. / Г.Е. Марков. – Москва : Издательство исторического факультета Московского университета, 2009. – 210 с.
6. Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т.В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с.
7. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К., 1999. – 240 с.

Семінар 4. Становлення політичної влади та держави.

План семінарського заняття

1. Передумови політогенезу.
2. Характер відтворюючого господарства («революція вторинних продуктів», «транспортна революція»).
3. Становлення та удосконалення ремесла.
4. Розвиток обміну.
5. Розвиток престижної економіки.
6. Виникнення додаткового продукту і приватної власності.
7. Зародження та виникнення експлуатації. Форми експлуатації.
8. Становлення політичної влади.
9. Становлення держави.

У процесі підготовки до семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: передумови політогенезу. Розвиток відтворюючого господарства. Подальший розвиток землеробства та скотарства. Поява садівництва. «Революція вторинних продуктів» (поява молочних продуктів). «Транспортна революція» (винахід колеса та доместикація коня й верблюда). Поява номадів та перехід до кочівницького побуту.

Становлення ремесла. Основні етапи становлення металургії та металообробки – холодна ковка, гаряча ковка, лиття. Основні етапи відділення ремесла від землеробсько-скотарського виробництва.

Зростання додаткового продукту та ролі обміну. Основні форми обміну – обмін між общинами з різним господарством та дарообмін.

Розвиток відокремленої власності та початок становлення приватної власності.

Розпад потестарної організації та формування нових політичних відносин. Основні концепції занепаду первісного суспільства та становлення політичних відносин й держави – характеристика теорій Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Г. Чайлда та інших. Основні теорії причин політогенезу (Л. Мечников, Е. Хантінгтон, Л. Гумплович, Дж. Фрезер та ін.).

Виникнення різних форм експлуатації - рабство, внутрішньообщинні форми, данництво. Здольна оренда (здольний саун). Основні підходи до процесу становлення політичної влади – військовий шлях, аристократичний шлях, плутократичний шлях. Виникнення та становлення цивілізації.

Список основної та додаткової літератури

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». / В.П. Алексеев, А.И. Першиц – Москва: – Высш. шк., 2004. – 351 с.
2. Алексеев В.П. Становление человечества. / В.П. Алексеев. – Москва, 1984.
3. Археологія України. Курс лекцій / Под ред. д.і.н., проф., Л.Л.Залізняка. – К., «Либідь», 2005. – 504 с.
4. Бадак А.Н., Войнич И.Е. Всемирная история. Том 1. Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич. – Минск, 2002. – 450 с.
5. Бродянский Д.Л. Человек. Культура. Общество: От рождения до порога цивилизации / Вводный курс лекций / Д.Л. Бродянский – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1995. – 192 с.
6. Залізняк Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – / Л.Л. Залізняк. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
7. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. / под ред. Ю.В. Бромлея – Москва: Наука, 1986. – 572 с.
8. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией З.Я. Де Лаата. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 1. Доисторические времена и начала цивилизации.
9. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл. – Москва, 2005.
10. Россолимо Т. Е., Рыбалов Л. Б., Москвина-Тарханова И. А. Антропология. Хрестоматия / Т. Е. Россолимо, Л. Б. Рыбалов, И. А. Москвина-Тарханова // Серия: Библиотека студента. 6-е издание, стереотипное. Издательство: МПСИ, МОДЭК. – Москва, 2009. – 416 с.
11. Тейлор Э.Б. Первобытная культура. / Э. Тейлор – Москва, 1989. – 573 с.
12. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие./ С. Токарев – Москва, 1991.– 622 с.
13. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства./ В.А. Шнирельман. – Москва, 1989. – 444 с.

Довідники

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.: ил.
2. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В.Д. Гладкий. – Москва, 2001
3. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С.А.Токарева – 2-е изд. – Москва, 1997. – Т.1–2.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Прокоментуйте основні зміни в розвитку відтворюючої економіки доби палеометалу.
2. Охарактеризуйте революцію вторинних продуктів.
3. Охарактеризуйте транспортну революцію.
4. Розкрийте етапи становлення ремесла.
5. Охарактеризуйте етапи становлення металургії.
6. Охарактеризуйте основні етапи відділення ремесла від землеробсько-скотарського виробництва.
7. Розкрийте роль обміну в процесі становлення політичної влади.
8. Проаналізуйте розвиток престижної економіки. Проаналізуйте зростання ролі обміну.
9. Охарактеризуйте сутність дарообміну.
10. Розкрийте етапи та значення формування приватної власності.
11. Проаналізуйте основні передумови політогенезу.
12. Проаналізуйте процес формування політичних відносин.
13. Розкрийте зміст основних точок зору на процес занепаду потестарної системи влади.

14. Охарактеризуйте основні теорії процесу політогенезу.
15. Проаналізуйте зміст та значення основних форм експлуатації.
16. Порівняйте різні форми експлуатації.
17. Розкрийте зміст головних напрямків формування політичної влади (військовий шлях, аристократичний шлях, плутократичний шлях).
18. Охарактеризуйте та порівняйте різні напрями формування політичної влади.
19. Розкрийте процес становлення держави.
20. Розкрийте характер духовної культури.

Завдання для поточного контролю

1. Розкрийте етапи розвитку відтворюючого господарства	12. Розкрийте суть теорії становлення політичних відносин Г.Спенсера
2. Визначте причини та наслідки революції вторинних продуктів	13. Розкрийте суть теорії становлення політичних відносин Е. Дюркгейма
3. Визначте причини та наслідки транспортної революції	14. Охарактеризуйте теорію політогенезу Л.Мечникова
4. Охарактеризуйте процес становлення ремесла	15. Охарактеризуйте теорію причин політогенезу Е.Хантінгтона
5. Охарактеризуйте основні етапи відділення ремесла від землеробсько-скотарського виробництва	16. Охарактеризуйте теорію причин політогенезу Л.Гумпловича
6. Охарактеризуйте основні етапи становлення металургії та металообробки	17. Розкрийте суть теорії становлення політичних відносин Г. Чайлда.
7. Охарактеризуйте розвиток обміну	18. Охарактеризуйте причини виникнення різних форм експлуатації.
8. Охарактеризуйте розвиток престижної економіки	19. Охарактеризуйте основні підходи до процесу становлення політичної влади
9. Охарактеризуйте розвиток відокремленої власності та початок становлення приватної власності	20. Розкрийте сутність різних форм експлуатації
10. Визначте причини та наслідки виникнення приватної власності	21. Визначте причини та наслідки становлення політичної влади
11. Розкрийте причини кризи потестарної організації	22. Визначте причини та наслідки зародження держави

Теми для рефератів та повідомлень

1. Розвиток відтворюючого господарства.
2. Розвиток престижної економіки.
3. Революція вторинних продуктів.
4. Інтенсифікація обміну та зростання суспільного продукту.
5. Перетворення надлишкового продукту в додатковий продукт.
6. Транспортна революція та виникнення номадів.
7. Становлення металургійного виробництва.
8. Виокремлення ремесла в самостійну сферу виробничої діяльності.
9. Етапи становлення приватної власності.
10. Зародження різних форм експлуатації та їх історичне значення.
11. Виникнення нових форм потестарної влади.
12. Процес становлення держави (основні теорії).
13. Теорія причин політогенезу Л.Мечникова.
14. Теорія причин політогенезу Е.Хантінгтона.
15. Теорія причин політогенезу Л.Гумпловича.
16. Концепція занепаду первісного суспільства Г.Спенсера,

17. Концепція занепаду первісного суспільства Е. Дюркгейма.
18. Концепція занепаду первісного суспільства Г.Чайлда.
19. Причини та наслідки зародження держави і права.
20. Аристократичний шлях політогенезу.
21. Плутократичний шлях політогенезу.
22. Військовий шлях політогенезу.
23. Залишкові норми первісності цивілізованих суспільствах.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар – один із основних видів аудиторних занять (частіше – з гуманітарних наук). Семінарське заняття вважається важливою формою навчального процесу, яке проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначених тем та питань, до яких студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань.

Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є однією з ефективних форм закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять – опанування студентами основного змісту навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять

визначаються:

- закріплення у студентів теоретичних знань з історії;
- оволодіння історичним науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- засвоєння особливостей історичного розвитку, залучення студентів до основ наукових досліджень;
- ознайомлення з сучасними концепціями історичного розвитку людства;
- оволодіння студентами навичками творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень і висновків;
- формування в них історичного світогляду.

Види проведення занять залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, контингенту студентів. Найбільш поширеними видами роботи на семінарі є: розгорнута бесіда; виступи з рефератами, доповідями, творчими завданнями; диспут у формі діалогу; круглий стіл тощо.

У ході підготовки до семінару кожен студент повинен

- Уважно та детально ознайомитися з планом теми заняття.
- Прочитати і продумати лекційні записи, що відносяться до теми семінару.
- Вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу до теми.
- За потреби отримати консультацію викладача.
- Скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.
- Вивчати ключові поняття теми.

Студентам необхідно відвідувати кожне семінарське заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення з тієї чи іншої проблеми теми та створює значні труднощі у процесі підготовки до модульного та підсумкового контролю.

Деякі питання роботи на семінарі

- Переважну більшість семінарських занять проводять у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань студентів, перевіряє виконання їх завдань самостійної роботи.
- Семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення.
- Студент, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття, повинен пов'язувати матеріал із актуальними проблемами історичної науки на сучасному етапі.

- Кожному студенту необхідно постійно вдосконалювати основні навички та вміння, правильно вживати історичні поняття і терміни.
- Систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словарного запасу студентів, а також вмінню лаконічно і точно висловлювати думки.
- Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі в дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати власну позицію.
- Студенти повинні уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, що мали місце у відповіді.
- Після закінчення виступу студента відбувається обговорення проблеми. При цьому викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань, але і дає змогу виступити усім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарі допускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому.
- Закінчується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття питання, оцінюються всі форми участі студентів (виступ з питання, реферат, повідомлення, доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, дається завдання на наступне заняття.
- Обов'язковим компонентом семінарського заняття з навчальної дисципліни є підготовка рефератів із найбільш актуальних та складних тем курсу.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ

ВСТУП

Підготовка та написання студентами реферативної роботи є важливою складовою частиною навчального процесу. **Мета реферативної роботи** з курсу – поглибити історичні знання студентів, вдосконалити вміння і навички працювати з науковою літературою, надати їм елементарні навички науково-дослідної роботи, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції. Під час роботи над рефератом студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати історичні джерела та наукову історичну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що реферативна робота – це не переказ підручника, а творча робота студента з певним елементом самостійності:

- **постановка нових проблемних питань, які ще не досить повно висвітлені у літературі;**
- **висвітлення та аналіз нових фактів;**
- **встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами;**
- **висловлювання власних думок про прочитане;**
- **порівняння різних історичних концепцій, фактів, поглядів, формування власної позиції.**

Виходячи з цього, написання реферативної роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного матеріалу, продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи. Робота над рефератом сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою.

Теми роботи пропонує викладач, перелік яких затверджується кафедрою історії та археології Інституту історії та права МНУ ім. В. О. Сухомлинського.

Студент пише реферат за підсумками кожного кредиту (курсова робота за підсумками курсу). **Обсяг реферативної роботи – 20–25 сторінок формату А-4, машинописного тексту, надрукованого через полуторний інтервал; шрифт Times New Roman, кегель 14.**

Аркуш повинен мати поля:

верхнє – 20 мм;

ліве – 20 мм;

нижнє – 20 мм;

праве – 20 мм.

Цей обсяг реферату не включає додатки та список літератури.

Обсяг реферативної роботи збільшувати не треба, тому що цінність реферату визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю суджень, що обґрунтовані теоретично і документально.

ВИБІР ТЕМИ

Теми реферативної роботи, рекомендовані кафедрою, охоплюють всі структурні елементи першого модуля курсу «Історія стародавнього світу». Студент повинен обрати тему, яка найбільше відповідає його особистим інтересам. Студент може обрати тему, якої немає у переліку, віддати перевагу іншому аспекту, іншій проблемі, але вибрану тему необхідно узгодити із викладачем. У ході вибору теми необхідно враховувати її забезпеченість джерелами і літературою, з'ясувати чи є відповідні книги в бібліотеках міста. В рефераті важливо показати не тільки хороше знання фактичного матеріалу, але ще й уміння його теоретично осмислити та узагальнити. Остаточний вибір теми фіксується викладачем в журналі. Довільна зміна теми студентом не дозволяється.

Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу:

- **ознайомитися з літературою;**
- **зібрати матеріал;**
- **скласти план;**
- **підготувати текст;**
- **доопрацювати та перевірити готовий текст.**

ДОБІР ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати зі складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек. Джерельну базу історичної літератури складають тексти літописів, міфів, епосів, археологічні та етнологічні матеріали. Для написання реферативної роботи студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу з теми, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливу.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Науково-історична та археологічна література.
- Науково-популярна література.
- Довідкова науково-історична література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу, варто звернутися до новітніх видань. Вони містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі стародавньої історії, з того чи іншого питання, висуваються нові погляди, рішення, ідеї. Ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць. Під час роботи над рефератом в нагоді можуть стати підручники з історії, археології, етнології, а також конспекти лекцій.

СКЛАДАННЯ ПЛАНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РОЗДІЛІВ РОБОТИ

Кожна реферативна робота обов'язково повинна включати такі структурні елементи:

- **зміст;**
- **вступ;**
- **основний текст роботи, розбитий на розділи;**

- **висновки;**
- **додатки (в разі потреби);**
- **список джерел та літератури.**

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. В залежності від характеру теми план складається з 3-4 розділів (в разі потреби кожен розділ можна поділити на 2-3 параграфи). Жоден із розділів не повинен дублювати назви теми. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається **постановка питання**, висвітлюється **актуальність теми** в наш час, **доцільність і вивчення**, обґрунтовується **хронологічні та регіональні рамки** дослідження.

Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості наукової теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати у своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, автор реферату дає коротку характеристику історичних джерел, робить висновок про цінність цих документів для даної роботи. Вступ завершується обґрунтуванням структури реферату. Далі студент приступає до викладу матеріалу за розділами **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ** за проблемно-хронологічним принципом. Кожний розділ закінчується коротким висновком.

У **ВИСНОВКАХ** автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення досліджуваної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи. Відразу після висновків, у разі потреби, пропонуються **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити таблиці, списки, малюнки, карти тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- **Вступ** займає 2-3 сторінки.
- **Кожний розділ** – 4-5 сторінок.
- **Висновки** – 2-3 сторінки.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок, на яких вони розміщуються.

НАПИСАННЯ І ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ

Після збору і систематизації матеріалу згідно з планом студент може приступити до складання тексту. Спочатку пишеться чорновий варіант на стандартних аркушах паперу, при цьому залишаючи великі поля зліва і великі інтервали між рядками. Це полегшить переробку та редагування тексту. Писати треба розбірливо, без скорочень.

Особливо уважно слід ставитися до написання історичних термінів, понять, географічних назв, прізвиськ, дат.

Для кожного з розділів доцільно готувати невеличкі плани (перелік питань, які складають їх зміст). Текст потрібно правильно розбивати на абзаци, що полегшує читання і засвоєння роботи. Текст чорнового рукопису так чи інакше доведеться доповнювати. Як правило, для цього використовують такі прийоми: невеликі доповнення в тексті між рядками; значні доповнення слід роботи у вигляді вставок з одночасною поміткою у тексті того місця, де буде робитися доповнення.

Після завершення роботи над текстом чорнового рукопису потрібно ще раз уважно прочитати і обдумати написане, усунути можливі неточності в термінах і поняттях. Лише після цього підготовлений варіант слід остаточно оформляти. В остаточному варіанті

кожний зі структурних елементів роботи слід починати з нової сторінки. Заголовки розділів мають бути виділені великими літерами або жирним шрифтом.

У рефераті обов'язково повинні бути посилання на літературу чи джерела. Посилання дозволяють уявити характер джерельної бази роботи, ступінь достовірності та новизни одержаних результатів. Тому у процесі повідомлення якихось фактів, цитуванні будь-яких наукових тез авторів підручників чи монографій, студент зобов'язаний вказати, з якого джерела вони взяті. Для цього в кінці цитати ставлять порядковий номер, що співпадає з порядковим номером джерела у списку літератури. Нумерація посилань повинна бути безперервною через всю роботу.

Слід застерегти від надмірного цитування. Студент повинен пам'ятати, що цитати потрібні для підтвердження своєї думки, критики чи спростування положень інших дослідників.

СКЛАДАННЯ СПИСКУ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Написання реферативного дослідження закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана автором в процесі підготовки реферату. Використана література подається у алфавітному порядку (за першою літерою прізвища автора). Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті реферату. Бібліографічні посилання у тексті беруться у квадратні дужки. Перша цифра – номер джерела у списку літератури, друга – номер сторінки. Номер джерела та номер сторінки розділяються комою. Наприклад: [1, с 222], [2, с. 27], [3, с. 49]. У реченні крапка ставиться після дужок, посилань.

ЗРАЗОК

ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1. Асанов Л.Н. Тайны пещерных людей. (Загадки истории). Москва : Вече, 2006. 320 с.
2. Зубов А.А. Колумбы каменного века. Как заселялась наша планета. Москва : АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2012. 288 с.: 16 л. цв. ил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України. Курс лекцій / Под ред. д.і.н., проф., Л.Л.Залізняка. К., «Либідь», 2005. 504 с.
2. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. / Под ред. Ю.В. Бромлея Москва : Наука, 1986. 572 с.

На завершальному етапі реферат редагується та переписується начисто (дозволяється комп'ютерний набір).

Для захисту реферативної роботи студент готує виступ на 8 – 10 хвилин. У ньому зазначаються **мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки.**

Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОГО АРКУШУ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА

Кафедра історії та археології

КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Реферативна робота з історії
первісного суспільства

Студента Інституту історії та права
Групи: 164
Сергієнко Іван Миколайович

Перевірив:
Викладач
Горбенко Кирило Володимирович
Миколаїв – 2017

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТ

Вступ _____	3
1 глава _____	4
2 глава _____	7
3 глава _____	10
Висновки _____	14
Додатки _____	15
Список використаних джерел та літератури _____	20

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ З НАУКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

Працюючи на семінарі, готуючи реферативну та курсову роботу, студент повинен ознайомитися з історіографією проблеми: спеціальними монографіями і статтями. **Монографією** називають книгу, написану одним або кількома авторами з якої-небудь наукової проблеми.

Монографії – результат серйозної науково-дослідної роботи. В них докладно, аргументовано розглядаються різні аспекти проблеми, різні точки зору, дискусійні проблеми, формулюються нові концепції та висновки.

Монографії завжди мають науковий (науково-довідковий) апарат: анотацію, зміст (перелік розділів), посилання на літературу і джерела, коментарі, бібліографічні, іменні, географічні, предметні, хронологічні та інші покажчики, списки скорочень та аббревіатур, додатки, таблиці, карти тощо. Не всі елементи наукового апарату є в кожній монографії, однак бібліографічні примітки (посилання на літературу) є обов'язковими.

Наукова **стаття** (одного або кількох авторів) становить собою виклад результатів дослідження якогось питання. У статті розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми, висуваються нові положення, робляться висновки.

Стаття як оперативна форма викладу результатів наукового дослідження часто використовується для наукової полеміки, постановки нових проблем. Зрозуміло, стаття має необхідну аргументацію з відповідними посиланнями (виносками) на використану літературу, джерела.

На наукових конференціях, симпозіумах, конгресах, які широко використовуються для наукового спілкування, читаються доповіді й повідомлення. **Доповідь** – усний виклад результатів наукового дослідження. Перші результати наукового дослідження, інформація про хід розробки теми. Виявлення нових джерел звичайно оформляють у вигляді **повідомлення**. Попередня інформація про підготовлені до конференції доповіді та повідомлення часто публікуються у вигляді **тез**. Результати наукового дослідження подаються у вигляді **статей** в збірниках матеріалів конференції.

У науковій літературі важливе місце посідають такі форми, як рецензії, реферати, тези, анотації. **Рецензія** покликана дати критичний розгляд праці, вказати на її позитивні сторони, на те нове, що вона вносить в науку, висловити незгоду з певними положеннями або заперечення проти тих чи інших тверджень. **Реферат** обмежується переказом головного змісту праці без будь-яких критичних зауважень. **Тези** – це стисло викладені основні положення доповіді. В тезах наводиться необхідна аргументація, фактичний матеріал, мають місце елементи наукової полеміки. **Анотація** містить стислі об'єктивні відомості про наукову працю.

Вивчаючи літературу, слід робити відповідні записи для пам'яті. Залежно від змісту праці, яка розглядається, в одних випадках досить скласти невелику анотацію, в інших – реферат, конспект всієї праці або її окремої частини. Студенту корисно самостійно скласти такі записи, обравши за порадою викладача кілька творів з числа тих, що наводяться в списках літератури певного посібника.

Наукові періодичні видання з історії стародавнього світу. Матеріали конференцій і симпозіумів, наукові збірники і тези доповідей. Реферативні журнали

Історичні журнали вміщують різноманітні наукові матеріали: статті та доповіді, повідомлення, публікації джерел, рецензії, огляди, анотації, бібліографічні матеріали, інформацію з наукового життя.

Матеріали конференцій і симпозіумів публікуються у вигляді тез доповідей, збірників статей (доповідей). Ці матеріали містять нову цінну інформацію, наукову полеміку. Важливим інформаційним джерелом для науковців є реферативні журнали. Результати дисертаційних досліджень публікуються у вигляді авторефератів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КРЕДИТНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

I КРЕДИТ

КРЕДИТНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА 1

ВАРІАНТ 1

1. Розкрийте предмет, об'єкт та завдання первісної історії. Охарактеризуйте джерела з первісної історії
2. Розкрийте основні етапи формування людини (антропологічна періодизація)
3. Дайте характеристику основним періодам первісної історії
4. Розкрийте основні етапи формування суспільства
5. Розкрийте характерні риси привласнюючої економіки

ВАРІАНТ 2

1. Охарактеризуйте сутність процесу становлення та розвитку архантропів й палеоантропів
2. Охарактеризуйте зміст періодизацій первісної історії (геологічна, етнологічна та археологічна)
3. Проаналізуйте основні підходи щодо проблеми походження людини
4. Розкрийте спільні та відмінні риси привласнюючої та відтворюючої економіки
5. Охарактеризуйте витоки світоглядних уявлень

ВАРІАНТ 3

1. Охарактеризуйте зміст періодизацій первісної історії (К. Поланьї)
2. Охарактеризуйте зміст періодизацій первісної історії (антропологічна, етнологічна та історична)
3. Охарактеризуйте процес виникнення мови
4. Розкрийте зміст основних гіпотез появи неоантропів
5. Охарактеризуйте етапи освоєння людиною ойкумени

ВАРІАНТ 4

1. Охарактеризуйте зміст періодизацій первісної історії (Г. Чайлда)
2. Розкрийте та проаналізуйте побут і трудову діяльність архантропів й палеоантропів
3. Проаналізуйте основні джерела соціогенезу. Розкрийте суть понять шлюб та сім'я
4. Охарактеризуйте структуру та розміри праобщини
5. Проаналізуйте роль збиральництва і полювання в розвитку соціальних зв'язків

II КРЕДИТ

КРЕДИТНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА 2

ВАРІАНТ 1

1. Прокоментуйте розвиток соціально-економічних відносин доби ранньопервісної общини
2. Охарактеризуйте основні центри виникнення землеробства та скотарства
3. Розкрийте характерні риси відтворюючої економіки
4. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби пізньопервісної общини
5. Розкрийте зміст головних напрямків формування політичної влади та держави

ВАРІАНТ 2

1. Прокоментуйте розвиток соціально-економічних відносин доби пізньопервісної общини
2. Розкрийте характерні риси організації влади доби ранньопервісної общини
3. Проаналізуйте характерні риси основних провінцій розвитку палеолітичного мистецтва
4. Прокоментуйте основні зміни в розвитку відтворюючої економіки доби палеометалів
5. Проаналізуйте зміст та значення основних форм експлуатації

ВАРІАНТ 3

1. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби ранньопервісної общини
2. Розкрийте причини виникнення первісних форм релігії
3. Розкрийте характерні риси організації влади доби пізньопервісної общини
4. Розкрийте характерні риси господарсько-побутового комплексу
5. Розкрийте зміст основних точок зору на процес занепаду потестарної системи влади

ВАРІАНТ 4

1. Розкрийте етапи розвитку мистецтва
2. Охарактеризуйте зміст первісних форм релігії
3. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення землеробства
4. Розкрийте роль обміну у процесі становлення політичної влади
5. Розкрийте етапи та значення формування приватної власності

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ**I КРЕДИТ**

1. Визначте предмет та об'єкт дослідження первісної історії	2. В західній історичній літературі доба палеоліту визначається як а) Історія б) Протоісторія в) Праісторія г) Археοісторія
3. Визначте основні джерела історії первісного суспільства	4. Первісні суспільства, що продовжували співіснувати з цивілізаціями а) Протополітейні б) Аполітейні в) Дополітейні г) Синполітейні
5. Голоцен це а) Дольодовиковий період б) Льодовиковий період в) Міжльодовиковий період г) Післяльодовиковий період	6. Перелічіть геологічні періоди стародавньої історії
7. Плейстоцен це а) Дольодовиковий період б) Льодовиковий період в) Післяльодовиковий період г) Міжльодовиковий період	8. Перелічіть історичні періоди первісної історії
9. Схема поділу первісної історії на три стадії (революції – знарядь праці, аграрна та міська) була започаткована: а) Ф. Енгельс б) К. Поланьї в) Г. Чайлд г) С. Толстов	10. Творці мустьєрської культури а) Австралопітеки б) Зінджантропи в) Людина вміла г) Неандертальці
11. Автор поліцентристської теорії появи неоантропів а) Я. Рогинський б) Ф. Вейденрейх в) К. Кун г) Г. Чайлд	12. Прокоментуйте коротко побут та трудову діяльність архантропів
13. Автор моноцентристської теорії появи неоантропів а) К. Кун б) Г. Чайлд в) Я. Рогинський г) Ф. Вейденрейх	14. Прокоментуйте коротко побут та трудову діяльність палеоантропів
15. Назвіть основні теорії походження	16. Порівняйте знаряддя праці архантропів

людини	та палеоантропів
17. Творці ашельської культури а) Австралопітеки б) Зінджантропи в) Людина вміла г) Неандертальці	18. Прокоментуйте антропологічні риси неандертальців
19. Визначте поняття відносна хронологія	20. Перелічіть характерні риси первісного мистецтва
21. Охарактеризуйте схему первісної історії Г.Чайлда	22. Охарактеризуйте схему первісної історії К.Поланьї

КРЕДИТ 2

1. Прокоментуйте коротко побут та трудову діяльність людини доби ранньої первісної общини	2. Прокоментуйте коротко побут та трудову діяльність людини доби пізньої первісної общини
3. Проаналізуйте техніку та функціональну приналежність знарядь праці верхнього палеоліту	4. Розкрийте характерні риси організації влади доби ранньопервісної общини
5. Розкрийте зміст раціональних знань в період ранньої первісності	6. Чи можна вбивати та їсти тотем а) так б) ні в) ні, але, якщо дотримуватися обрядовості, то можна г) так, тільки вождям.
7. Прокоментуйте коротко сімейно-шлюбні відносини людини доби ранньої первісної общини	8. Прокоментуйте коротко сімейно-шлюбні відносини людини доби пізньої первісної общини
9. Розкрийте характерні риси ускладненого збиральництва	10. Розкрийте зміст раціональних знань в період пізньої первісності
11. Термін «Неолітична революція» належить а) Ч. Дарвіну б) Ф. Енгельсу в) Г. Чайлду	12. Розкрийте причини виникнення первісних форм релігії. Охарактеризуйте зміст первісних форм релігії
13. Охарактеризуйте основні етапи становлення відтворюючих форм економіки	14. Визначте основні осередки виникнення відтворюючих форм господарства
15. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення землеробства та скотарства	16. Прокоментуйте початок процесу формування кочового скотарства
17. Проаналізуйте розвиток Первісних норм соціального та суспільного регулювання	18. Проаналізуйте основні передумови політогенезу
19. Визначте причини та наслідки революції вторинних продуктів	20. Розкрийте роль обміну у процесі становлення політичної влади
21. Визначте причини та наслідки транспортної революції	22. Визначте причини та наслідки виникнення приватної власності та становлення політичної влади

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО КУРСУ

1. Сутність первісної історії як науки. Предмет та об'єкти первісної історії.
2. Охарактеризуйте та проаналізуйте основні джерела первісної історії. Порівняйте інформативність джерел первісної історії.
3. Проаналізуйте сучасний стан історіографії первісної історії.
4. Охарактеризуйте зміст основних періодизацій первісної історії. Порівняйте основні періодизації первісної історії.
5. Охарактеризуйте сутність процесу становлення та розвитку архантропів й палеоантропів.
6. Розкрийте та проаналізуйте побут і трудову діяльність архантропів й палеоантропів.
7. Проаналізуйте основні джерела соціогенезу. Розкрийте суть понять шлюб та сім'я.
8. Охарактеризуйте структуру та розміри праобщини.
9. Проаналізуйте роль збиральництва і полювання в розвитку соціальних зв'язків.
10. Проаналізуйте значення соціалізації дітей у становленні суспільства.
11. Проаналізуйте значення полювання в становленні суспільства.
12. Проаналізуйте значення шлюбу в становленні суспільства.
13. Охарактеризуйте розвиток мозку предків сучасних людей.
14. Охарактеризуйте процес виникнення мови.
15. Охарактеризуйте процес становлення світоглядних уявлень.
16. Розкрийте етапи та характер формування образотворчого мистецтва.
17. Розкрийте зміст основних гіпотез появи неоантропів.
18. Охарактеризуйте морфологічні варіанти неоантропів.
19. Охарактеризуйте етапи формування людських рас.
20. Охарактеризуйте етапи освоєння людиною ойкумени.
21. Охарактеризуйте основні джерела відтворення процесу виникнення ранніх виявів ідеологічних уявлень.
22. Охарактеризуйте основні теорії виникнення мови.
23. Охарактеризуйте процес виникнення мистецтва.
24. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови доби верхнього палеоліту.
25. Проаналізуйте техніку та функціональну приналежність знарядь праці верхнього палеоліту.
26. Прокоментуйте розвиток соціально-економічних відносин доби ранньопервісної общини.
27. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби ранньопервісної общини.
28. Розкрийте характерні риси організації влади доби ранньопервісної общини.
29. Проаналізуйте розвиток духовної культури доби ранньопервісної общини.
30. Проаналізуйте характерні риси основних провінцій розвитку палеолітичного мистецтва.
31. Розкрийте причини виникнення первісних форм релігії.
32. Охарактеризуйте зміст первісних форм релігії.
33. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови доби мезоліту та неоліту.
34. Проаналізуйте техніку та функціональну приналежність знарядь праці доби мезоліту та неоліту.
35. Розкрийте характерні риси ускладненого збиральництва.
36. Охарактеризуйте основні етапи становлення відтворюючих форм економіки.
37. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення землеробства.
38. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення скотарства.
39. Охарактеризуйте основні осередки виникнення землеробства та скотарства.
40. Розкрийте причини нерівності господарського та соціального розвитку окремих регіонів ойкумени.
41. Прокоментуйте початок процесу формування кочового скотарства.
42. Проаналізуйте соціально-економічні відносини.

43. Розкрийте характерні риси побуту людини в добу пізньої первісності.
44. Прокоментуйте розвиток шлюбних відносин доби пізньої первісної общини.
45. Розкрийте характерні риси організації влади доби пізньої первісної общини.
46. Проаналізуйте розвиток духовної культури доби пізньої первісної общини.
47. Проаналізуйте розвиток первісних норм соціального та суспільного регулювання.
48. Проаналізуйте характерні риси мистецтва доби пізньої первісної общини.
49. Проаналізуйте основні передумови політогенезу.
50. Проаналізуйте процес формування політичних відносин.
51. Розкрийте зміст основних точок зору на процес занепаду потестарної системи влади.
52. Охарактеризуйте основні теорії процесу політогенезу.
53. Прокоментуйте основні зміни в розвитку відтворюючої економіки доби палеометалу (революція вторинних продуктів, транспортна революція).
54. Розкрийте етапи становлення ремесла. Охарактеризуйте етапи становлення металургії.
55. Охарактеризуйте основні етапи відділення ремесла від землеробсько-скотарського виробництва.
56. Розкрийте роль обміну у процесі становлення політичної влади.
57. Проаналізуйте розвиток престижної економіки.
58. Проаналізуйте зростання ролі обміну.
59. Охарактеризуйте сутність дарообміну.
60. Розкрийте етапи та значення формування приватної власності.
61. Проаналізуйте зміст та значення основних форм експлуатації.
62. Порівняйте між собою різні форми експлуатації.
63. Розкрийте зміст головних напрямків формування політичної влади (військовий шлях, аристократичний шлях, плутократичний шлях).
64. Охарактеризуйте та порівняйте між собою різні напрями формування політичної влади.
65. Розкрийте процес становлення держави.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абсолютний вік – вік, визначений за допомогою методів абсолютного (фізико-хімічного) датування.

Австралопітеки (від лат. australis - південний і грец. pithecus - мавпа) – представники родини “Гомо”(людина), які жили бл. 2-5 млн. рр. тому.

Авункулат (от лат. avunculus – дядько по матері) – сукупність порядків, що допускають особливий зв'язок людини з його дядьком по матері.

Авункулокальність (від лат. avunculus - дядько по матері і locus -місце) – шлюбне поселення подружжя у дядька по матері або в його групі.

Агнатна спорідненість (від лат. agnatio – спорідненість по батьку) – спорідненість по батьківській лінії, теж само, що й патрілінійність.

Аграрні (землеробські) культури – сукупність релігійно-магічних вірувань і обрядів з метою впливу надприродним шляхом на стихії природи з метою підвищення продуктивності праці.

Адат (від араб, адат – звичай) – назва звичайного права у країнах мусульманського Сходу.

Адаптація – процес успішної взаємодії біологічних та культурних систем та особливостей для певного ряду умов навколишнього середовища.

Адопція, адоптація (від лат. adoptio, adoptatio - усиновлення) - усиновлення або приймання за дочку.

Акультурація (англ. acculturation) – запозичення одним суспільством ознак іншого. Процес пристосування до іншого культурного середовища.

Амбілінійність (від лат. ambo - обидва і linea - лінія) – визначення спорідненості по батьківській чи по материнській лінії.

Амбілокальність (від лат. ambo - обидва і locus - місце) – шлюбне поселення подружжя за вибором, або в групі чоловіка, або в групі жінки.

Амулет (араб. Namala – носити) – талісман – предмет, який наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від усіляких нещасть. Віра в А. пов'язана з фетишизмом та магією.

Андезит – гірська порода вулканічного походження.

Анімалізм (зоолатрія) (від лат. animal – тварина, гр. zōn – тварина, latreia – служіння) – сукупність магічних обрядів і вірувань, в основі яких уявлення про тварин, рослин – покровителів роду.

Аніматизм (від лат. animatus – уособлений, оживлений) – перенесення психічних властивостей людей на природу, ставлення до неї як до живої істоти.

Анімізм (від лат. anima, animus – душа, дух) – віра в духів і душу, які можуть впливати на природу, людину та суспільство. Форма релігійних уявлень.

Антропосоціогенез (від грец. anthropos – людина і лат. societas – суспільство, і грец. genesis – виникнення) – паралельний процес виникнення людини і людського суспільства.

Антропогенез (від грец. anthropos – людина і genesis – виникнення) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропологія (від грец. – anthropos – людина та logos – наука, вчення) – комплекс наук про людину. Вперше цей термін вжив Аристотель в IV ст.

Антропометрія – стандартизований ряд методів вимірювання людського тіла.

Антропоморфний (від грец. anthropos – людина та morphe – форма) – людиноподібний.

Аполітеїні первісні суспільства (АПС) (від грец. apo – до і polytheon – цивілізаційний) – первісні суспільства, що існували до виникнення цивілізацій.

Артефакт (від лат. art – штучно і factum – зроблений) – будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Архантроп (від грец. archaios – стародавній і anthropos – людина) — найдавніша людина.

Архаїчна індустрія – колекція кам'яних виробів, виготовлених із використанням примітивних технологій.

Археологія (від грец. Archaïos – древній та logos – наука, вчення) – вперше цей термін вжив в IV ст. Платон, маючи на увазі науку про давнину.

Археологія доісторичної епохи – вивчення культур минулого, що не мають писемності.

Археологічне місцезнаходження – місце, де знайдені предмети давнього ужитку, що походять із зруйнованого поселення.

Астральні культури (грец. astron – зірка) – обряди, церемонії, молитви, замовляння тощо, що пов'язані з обожненням небесних тіл.

Аульна община (від тюрк. аул – селище, кочовище) – термін, сталий в радянській науці для позначення сусідської общини у кочових і напівкочових скотарів.

Аустрична спільність (від латів. australis - південний) - реконструйована первинна спільність багатьох мов Південної Азії.

Ашель – період на переході від нижнього до середнього палеоліту, що характеризується широким використанням рубил, близько 1,5 млн. – 150 тис. рр. тому.

Б

Берінгія – трав'яна область в 1500 км шириною, яка з'єднувала північно-східний Сибір із північно-західною Америкою в епоху льодовикового періоду.

Бігмен (від англ. big man - велика людина) – чоловік, який користується особливим впливом і що фактично є лідером в общині.

Білінійність (від лат. bis - двічі і linea - лінія) – визначення спорідненості як по батьківській, так і по материнській лінії, те ж, що і когнатна спорідненість.

Білокальність (від лат. bis - двічі і locus - місце) – шлюбне поселення подружжя по черзі як в групі чоловіка, так і в групі жінки, те ж, що і дуолокальність.

Біогеоценоз (від грец. bios - життя, ge - земля і koinos - спільний) – складна природна система, що об'єднує на основі обміну речовин і енергії сукупність живих організмів (біоценоз) з неживими компонентами – умовами проживання.

Біостратиграфія – метод датування, що використовує викопних тварин, які точно датовані в одному місці розкопок, щоб датувати схожі залишки в іншому місці розкопок.

Біфас – кам'яне знаряддя праці, виготовлене у техніці двобічної оббивки.

Брахіація – спосіб переміщення на деревах шляхом розгойдування за допомогою верхніх кінцівок.

В

Верхній палеоліт - період поширення людини сучасного фізичного вигляду та нових технологій в обробці каменю, кістки та ін. матеріалів, близько 40 – 13 тис. рр. тому.

Виїмчасте знаряддя – кам'яне знаряддя із ретушованим лезом, якому навмисно надали форму виїмки.

Викопні форми гомінід – всі первісні форми людей.

Відбійник – частіше всього, річкова галька, що використовується у ході початкової обробки кам'яної сировини.

Відщеп – скол, фрагмент кам'яної сировини, що виникає під час її розбивання (розколювання, розщеплення).

Вірілокальність (від лат. vir - чоловік і locus - місце) – шлюбне поселення подружжя у чоловіка. Вірілокальність одними авторами розрізняється, іншими не розрізняється з патрилокальністю.

Вюрмське зледеніння – останній період зледеніння, між 100/70 – 13/10 тис. рр. тому.

Г

Геологія – наука про походження, особливості формування та залягання порід.

Геологічний вік – період, співвіднесений із геологічною періодизацією етапів формування земної поверхні.

Геологічний розріз – спеціальна розчистка відкладів ґрунту, яка дає можливість вивчити послідовність залягання геологічних нашарувань.

Геостратиграфічний метод – метод, що дозволяє визначити геологічний вік нашарувань ґрунту.

Генетичний діапазон – вимірювана ступенів еволюційної близькості між популяціями або видами.

Геронтоцид (від грец. gerōn - старий і лат. caedes - примусове вбивство) – примусове вбивство людей похилого віку.

Геронтократія (від грец. gerōn - старий і kratos - влада) – влада старих.

Гетеризм (від грец. hetaira - подруга, коханка) – термін для позначення свободи дошлюбних і позашлюбних відносин в первісному і ранньокласовому суспільстві.

Гінекократія (від грец. gynē - жінка, дружина і kratos - влада) – панування жінки в сім'ї і суспільстві, те ж, що і матріархат або материнське право.

Гіперогамія (від грец. hyper - над й gamos - шлюб) – вступ до шлюбу з особою вищого статусу. Іноді так називають тільки подібний шлюб жінки.

Гіпогамія (від грец. hypo - під і gamos - шлюб) – вступ до шлюбу з особою нижчого статусу. Іноді так називають тільки подібний шлюб жінки.

Гіпотеза – пояснення спостережених фактів, які можна піддати перевірці.

Глотохронологія (від грец. glotta - мова і chronos - час) – метод датування за лексичним змінам в мові.

Гляціал – льодовиковий період.

Голоцен – геологічна сучасність, період від 13 тис. рр. тому до наших днів включно.

Гомініди (від лат. Номо – людина) – сімейство людських (викопні форми первісної людини).

Гомініни (від лат. Номо – людина) – підсімейство або, по іншій класифікації, сімейство людей.

Гомо примігеніус (від лат. homo primigenius) – людина первородна.

Гомо сапієнс (лат. homo sapiens - людина) – людина розумна.

Гомо хабіліс (лат. homo habilis) – людина вміла.

Гомо еректус (лат. homo erectus) – людина прямоходяча.

Гостроконечник – знаряддя на сколі зі зведеними в гострий кінчик ретушованими лезами.

Д

Двобічна індустрія – кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, серед яких багато біфасів, виготовлених у техніці двобічної обробки.

Дендрохронологія (від грец. dendron - дерево і chronos - час) – метод датування за річними кільцями дерев.

Дефлорація (від лат. de - префікс, що означає усунення, та flos - квітка, невинність) – усунення невинної пліви.

Диморфізм (від грец. di - двічі та morphe - форма) – якість виступати в двох формах; статевий диморфізм - двостатність .

Дифузія (англ. diffusion) – поширення культурної ознаки за межі кола його виникнення. Поступове поширення, проникнення населення на нові території.

Діастема (від грец. diastema - проміжок) – проміжок між різцями і кліками.

Діслокальність (від лат. dis - префікс, що означає роз'єднання, та locus - місце) — роздільне поселення подружжя.

Дісекономічна сім'я (від лат. dis - префікс, що означає роз'єднання, та грец. oikos - будинок, господарство) – сім'я, що не веде спільного господарства, якою значною мірою була парна сім'я.

Доместикація (від лат. domesticus - домашній) – одомашнення рослин або тварин.

Дріопітеки (від грец. dris, drys – дерево і pithecos - мавпа) – викопні людиноподібні мавпи. Існували бл. 10–23 млн. рр. тому.

Дуальна організація (від лат. duo - два) – взаємна шлюбна організація двох родів або пізніше за братрії. У ширшому сенсі бінарна організація суспільства.

Дуолокальність (від лат. duo - два та locus - місце) – шлюбне поселення по черзі як в групі чоловіка, так і в групі жінки, те ж, що і білокальність.

Дух – у релігії та міфології безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності. В релігійному та ідеалістичному світогляді Д.

розглядається як первинне за відношенням до природи. Це особливе, нематеріальне начало, розумне й самодостатнє.

Е

Егалітарне суспільство (від франц. *egalitaire* – рівноправний, зрівнюваний) – визначення первісного суспільства в науковій західній літературі, якому ще не властиві соціальне та майнове розшарування. Е.с. змінюють ранжируванні (*rank* - ранг) та стратифіковані (лат. *stratum* – шар) суспільства з відтворюючим господарством між рівними і нерівними людьми згідно з соціальним та економічним становищем.

Его (лат. *ego* - я) – термін, прийнятий для позначення точки відліку спорідненості.

Екзогамія (від грец. *exo* – зовні, та *gamos* - шлюб) – заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи – роду чи фратрії; вимога, звичай укладати шлюб зі членами іншої групи.

Екофакт – природні предмети, наприклад кістки тварин, відбитки зерен, пилок рослин, копроліти, знайдені на місці археологічних розкопок (в культурному шарі), що використовуються під час реконструкції видів діяльності людини в цьому місці.

Ендогамія (від грец. *endor* – усередині та *gamos* - шлюб) – звичай за яким шлюбні стосунки дозволялися лише в межах однієї групи, наприклад, племені.

Ендоканнібалізм (від грец. *endon* - усередині та іспанск. *canibal*, зіпсоване каріб. – людодід) – обрядове поїдання померлих родичів, вождів і тому подібне.

Ендокран – відбиток внутрішньої поверхні черепа.

Енеоліт (від лат. *aeneus* – мідь і грец. *lithos* – камінь) – доба міді – бронзи. Іноді Е. називають халколітом (від грец. *chalcos* - мідь).

Еоплейстоцен – дольодовиковий період (початок антропогену).

Епіпалеоліт (від грец. *epi* - після і палеоліт) прийняте деякими авторами позначення мезоліту.

Епікантус - шкірна складка біля внутрішнього кута ока, що прикриває слізний горбик, що властива представникам монголоїдних рас.

Епонім (від грец. *epi* - біля, за, після і *onoma* – ім'я) – що дав кому-небудь ім'я, як правило предок-родоначальник.

Етіологія (від грец. *aitia* - причина) – пояснення причин, пояснення походження.

Етнографія (від грец. *ethnos* – племя, народ і *graphos* – пишу, досл. – народоописання). Західні вчені Е. називають етнологією.

Етноісторія (від грец. *ethnos* - народ і *historia* - історія) – те ж, що протоісторія.

Етнонім (від грец. *ethnos* - народ і *onoma* - ім'я) – термін, що означає найменування народу.

Етологія (від грец. *ethos* – звичай і *logos* – наука, вчення) – наукова дисципліна, що вивчає особливості поведінки тварин у природних умовах їхнього існування.

З

Здольна оренда (саун), здольний саун – форма прихованої експлуатації у кочовиків, безкоштовне роздавання худоби незаможним одноплемінникам під виглядом традиційної взаємодопомоги. Після цього незаможні одноплемінники опинялися у своєї залежності.

Зубчаста індустрія – кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, серед яких багато знарядь із лезами у формі зубців.

Зубчасте знаряддя – кам'яне знаряддя із ретушованим лезом, якому навмисно надали зубчасту форму.

І

Ідеограма – знак, що передає поняття.

Ідеографія (від грец. *idea* - ідея та *grapho* - пишу) – писемність, знаки якої (ідеограми, чи ієрогліфи) передають цілі слова поняття. Синонім – логографія.

Ідол (грец. *eidolos* – маленьке зображення) – предмет, що зображує божество, якому поклонялися язичники.

Ізотропність – здатність каменю під час розколювання утворювати раковистий вилам і продукувати сплюснені сколи.

Ієрархічне суспільство (від грец. hieros - священний та archē - влада) – прийняте у західних авторів позначення первісного суспільства вже зачепленого процесами соціального і майнового розшарування.

Ієрогліфи (від грец. hieros - священний та glīpho - вирізаю, тобто вирізаний на камені священний знак) – назва, яку дали греки знакам єгипетської ідеографії.

Індустрійна традиція – матеріальні рештки життєдіяльності споріднених груп давнього населення.

Індустрія – колекція кам'яних виробів окремої стоянки, або сукупність подібних між собою колекцій кількох стоянок.

Індустрія одностороння – кам'яні вироби окремої стоянки чи групи стоянок, на яких застосовувалася техніка розщеплення нуклеуса, а знаряддя вироблялися із сколів.

Індустрія симбіотична – колекція кам'яних виробів окремої стоянки, яка характеризується сполученням середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних технологій та форм знарядь.

Ініціація (лат. initiare – починати, посвячувати) – важливий первісний інститут статево-вікових обрядів посвяти підлітків у члени соціуму. Обряди прийняття підлітків у повноправні члени роду, племені. Обряди І. полягали у суворих, жорстоких фізичних випробуваннях (надрізи на шкірі, обрізання, вибивали зуби, обпалювали вогнем, вищипували волосся тощо). Після закінчення І. старшини та чаклуни розкривали юнакам зміст священних звичаїв і вірувань племені.

Інталія (італ. intaglio) – малюнок, вирізаний на камені або на металі, частіше всього на печатках.

Інтелектуальний шаблон – задуманий план виконання певної задачі, наприклад, виготовлення кам'яного знаряддя.

Інтергляціал – міжльодовиковий період.

Інтерстадіал – етапи короткочасного потепління у середині льодовикового періоду.

In situ (від лат. situs – положення) – в первозданному, недоторканому положенні.

Інфантицид (від лат. infans - дитина і caedes - убивання) убивання маленьких дітей.

К

Каста (від португ. casta - раса, рід, стан) – замкнута група людей, яка історично сформувалася за професійної спеціалізації, а нерідко і окремої етнічної приналежності.

Киснево-ізотопна шкала океанічних осадів – послідовність змін вмісту ізотопів кисню в глибоководних океанічних осадах, жорстко пов'язана із глобальними змінами клімату.

Клан (від гельск. clan, clainne - род, плем'я) – в найбільш поширеному застосуванні те ж, що і рід. У деяких авторів – тільки батьківський рід або родове ядро общини.

Класифікація – спосіб упорядкування, групування подібного до подібного.

Класичні неандертальці – викопні європейські гомініди часу останнього зледеніння, особливості будови тіла яких демонструють пристосування до холоду.

Когнатна спорідненість (від лат. cognatio - спорідненість за народженням) – спорідненість як по батьківській, так і по материнській лінії, те ж, що і білінійність.

Копроліт – екскременти, які знаходять в містах стародавніх стоянок; допомагають встановити дієту або хвороби давніх людей.

Композиції (від лат. compositio - відшкодування) – матеріальне відшкодування за вбивство або каліцтво як альтернатива кровної помсти.

Конкубінат (від лат. con - спів та cubo - лежати) – згідно з давньоримським правом тривале позашлюбне співіснування з незаміжною жінкою.

Контекст – в археології: умови залягання артефакту, його взаємозв'язок з іншими знахідками, положення в шарі і т.д.

Краніологія (від грец. kranion – череп і logos – наука, вчення) – розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Креационізм (лат. creatio – створення) – вчення про Божественне творіння світу. Творіння всього суцього Богом (викладене в Старому Заповіті), упродовж шести днів (періодів), де дні треба розуміти, як певний проміжок часу.

Кремінь – осадовча ізотропна порода, широко вживана для виробництва знарядь у кам'яному віці.

Кроманьйонці (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) – одна з груп неантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

Кросскузенний шлюб (від англ. cross - перехресний та cousin - двоюрідний брат, двоюрідна сестра), або перехресно-кузенний шлюб, з дочкою брата матері або дочкою сестри батька.

Кувада (з франц. – висиджування яєць) – звичай демонстрації батьком своєї участі в народжуванні дитини.

Культура – в палеолітознавстві: група близько одна до одної розташованих стоянок зі схожими наборами камяних знарядь.

Культурний шар – шар ґрунту, насичений добре збереженими рештками давнього поселення.

Кунацтво (від тюрк. кунак - гість) – систематичне взаємне гостювання зі встановленням дружніх зв'язків.

Л

Левалуазські сколи – сколи, які отримано у ході розщеплення нуклеусу з використанням левалуазької технології.

Левірат (від лат. levir - брат чоловіка) – шлюб з двома або більш братами одночасно, а пізніше з братом померлого чоловіка.

Леси – різновид покривних нашарувань, поширених на території України.

Лінідж (англ. lineage - походження, рід, від лат. linea - лінія) – внутрішньородова група близьких родичів, які ведуть своє походження від пам'ятного пращура. Розрізняються патрилійні патрилійні та матрилійні матрилійні.

Логограма – знак, що передає слово.

Логографія (від грец. logos – слово та grapho - пишу) – писемність, знаки якої (логограми, або ієрогліфи) передають цілі слова-поняття. Синонім -ідеографія.

Локальна група (від лат. locus - місце) – поширене в радянській етнографії позначення ранньопервісної общини мисливців, рибалок і збирачів.

Локальність життя – специфічний спосіб життя, в умовах якого люди контактують лише в межах невеличких ареалів.

Локомоція (від лат. locus – місце і motio - рух) – сукупність координованих рухів, за допомогою яких людина і тварина переміщуються у просторі.

Льодовиків'я – періоди глобальних похолодань, які супроводжувалися погіршенням клімату, ростом льодовикових шапок на полюсах Землі, зниженням рівня світового океану.

М

Магія (грец. mageia – чаклунство) – сукупність дій, обрядів і ритуалів, пов'язаних із вірою у надприродні сили, які здатні чудодійно впливати на хід подій у житті людей. За складністю розрізняють: індивідуальне магічне дійство; груповий магічний обряд; колективну магічну церемонію. За призначенням М. поділяють на: шкідливу, воєнну, лікувальну, метеорологічну, промислову.

Майстерня – спеціалізована стоянка, на якій проводилася обробка камяної сировини та виготовлення знарядь та їхніх напівфабрикатів.

Макроліти (від грец. makros - великий і lithos - камінь) – великі та грубі кам'яні знаряддя.

Макрорештки – великі фрагменти предметів, які зазвичай не зберігаються, наприклад, гілки, листя тощо.

Мамонтовий степ – зараз не існуючий ландшафт, у якому поєднувалися елементи сучасних фізико-ландшафтних зон: степу, лісостепу, тундри та ін.

Матріархат (від лат. *mater* - мати і грец. *archē* - влада) – панування жінки в сім'ї та суспільстві, те ж, що і гінекократія або материнське право.

Матрилінійність (від лат. *mater* - мати і *linea* - лінія) – ведення спорідненості по лінії матери.

Матрилокальність (від лат. *mater* - мати та *locus* - місце) – шлюбне поселення подружжя в групі жінки.

Матрифокальність (від лат. *mater* - мати та *focus* - вогнище) – групування навколо матери.

Матронімія (від грец. *mater* - мати та *onoma* - імя) – група, що іменує себе за загальним матрилінійним пращуром, поширене в радянській етнографії позначення матрилініджа (див. Лінідж).

Мегаліти (від грец. *megas* - великий та *lithos* - камінь) – споруди з великих кам'яних глиб, мабуть, культового призначення.

Мезоліт (від грец. *mesos* – середній і *lithos* - камінь) – середній кам'яний вік. Іноді М. називають епіпалеолітом (грец. «ері» – на, після) чи протонеолітом (грец. *protos* - перший).

Методи абсолютного датування – різні фізико-хімічні методи, що дозволяють, обраховуючи обсяг змін складу та характеристик датованого матеріалу (кістки, вугілля, перепаленого кременю, ґрунту тощо), визначити його вік.

Міграція – швидке цілеспрямоване переселення.

Міжльодовиків'я – періоди глобального покращання клімату, що супроводжувалися таненням та відступом льодовиків, зростанням рівня морів і океанів.

Мікроліти (від грец. *mikros* - малий та *lithos* - камінь) – дрібні кам'яні вкладиші в склад знаряддя.

Мікроцефал (від грец. *mikros* - малий та *kephalē* - голова) – малоголовий, людина з маленькою головою.

Місцезнаходження – в палеолітознавстві: місце знахідки поодиноких знарядь, або й багатих їх колекцій, що походять зі зруйнованих природними чинниками стоянок.

Міфологія (від грец. *mythos* - переказ) – сукупність міфів (у словах дана чудесна історія).

Модель – теоретична конструкція, запропонована, задля пояснення природного процесу або явища.

Модель акультурації – гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та припускає активні контакти між місцевим неандертальським та кроманьйонським населенням, що прийшло.

Модель заміщення – гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та припускає повну заміну місцевого неандертальського населення прийшлими людьми сучасного фізичного вигляду.

Модель інтенсивності заселення – гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок за рахунок різниці господарської діяльності та різного ступеню її інтенсивності.

Модель наступності – гіпотеза, що описує процеси на переході від середнього до верхнього палеоліту та виключає будь-який вплив прийшого населення на формування верхньопалеолітичної культури.

Модель палеоетнологічна – гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок різним походженням жителів цих стоянок та різницею їхньої традиційної культури.

Модель різниці діяльності – гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок виключно за рахунок різниці господарської діяльності.

Модель хронологічна – гіпотеза, що пояснює несхожість складу знарядь та технологій окремих стоянок неоднаковістю їхнього віку.

Моногамія (від грец. *monos* - один, єдиний і *gamos* - шлюб) – одношлюбність.

Моноцентризм – теорія, що стверджує про появу людини сучасного вигляду на території Африки і наступне її поширення по всіх континентах, супроводжуване витісненням більш архаїчних форм людини.

Мононорма (від грец. monos - єдиний і лат. norma - правило) – обов'язкове правило поведінки, в якому ще не диференціювалися різні норми соціальної регуляції: права, морів, етикет.

Мустьє – період, що збігається з другою половиною середнього палеоліту, близько 230 – 30 тис. рр. тому.

Н

Нагуалізм (від слова індіців-маїя «нагуаль» – яка-небудь тварина, життя якої таємним чином пов'язане з життям певної людини) – термін, який використовується для позначення віри в особистих духів-покровителів.

Надлишковий продукт – суспільний продукт, що перевищує життєво необхідний, проте він не приводить до появи експлуатації і тим самим ще не стає додатковим продуктом.

Неандертальці – викопна форма гомінід, поширених у другій половині середнього палеоліту.

Неоантропи (від грец. neos – новий, молодий та anthropos – людина) – людина сучасного фізичного типу.

Неоліт (від грец. neos – новий та lithos - камінь) – новий кам'яний вік. Завершальний підрозділ кам'яного віку.

Неолокальність (від грец. neos - новий і лат. locus - місце) – шлюбне поселення подружжя окремо від родичів чоловіка або дружини.

Номінація (від лат. nomen – ім'я) – назва, найменування.

Ноосфера (від грец. noös - розум та sphaira - куля) – царина існування розуму, розумних істот.

Ностратична спільність (від лат. noster - наш чи nostras - тутешній) – реконструйована спільність більшості мов Старого Світу, що реконструюється.

Нуклеус – фрагмент кам'яної сировини, від якого навмисно відколоте кілька сколів – заготовок для виготовлення знарядь.

Нуклеусне розщеплення – різноманітні технології, що використовувалися у процесі виготовлення та подальшої експлуатації нуклеусів.

О

Община – споріднена група первісних людей, які спільно проживають та ведуть спільне господарство.

Ойкумена (від грец. oikumene - населена земля) – сукупність населених людиною областей земної кулі.

Ономастика (від грец. onoma - ім'я) – розділ мовознавства, який вивчає власні імена.

Ордалії (від пізньолат. ordalium - суд) – у докласовому та ранньокласовому суспільстві судові випробування, під час яких, як вважалося, вищі сили виявлять винного.

Ортокузенний шлюб (від грец. orthos - прямий та англ. cousin - двоюрідний брат, двоюрідна сестра), або паралельно-кузенний шлюб – шлюб з дочкою брата батька або сестри матері.

Остеодентокератична індустрія (від лат. os - кістка, dens - зуб, грец. keras - ріг) – переважне використання кісток зубів і рогів, як матеріалу для виробів.

Остеологія (від грец. ostheon – кістка і logos – наука, вчення) – розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

П

Палеоантроп (від грец. palaios - стародавній та anthrōpos - людина) – стародавня людина.

Палеоліт (від грец. palaios – давній і lithos - камінь) – давній кам'яний вік (поділяється на періоди – Нижній, Середній та Верхній, в яких вирізняють окремі культури (Н.П. – олдувайська, клектонська ашельська та ін.; С.П. – мустьєрська, сангойська, атерійська та ін.; В.П. – культура шателперон, ориньякська, граветтська, солотрейська, мадленська, кебарська та ін.).

Іноді нижній та середній палеоліт об'єднують назвою «Археоліт» - стародавній кам'яний вік.

Палеоантропология (від грец. palaios – давній, anthropos – людина і logos – наука, вчення) – розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеодемографія (від грец. palaios – давній, demos – народ, grapho – пишу) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Палеоетнологія – напрям досліджень, що вивчає історію давніх «етносів» (народів).

Палеонтологія (від грец. palaios – давній, on – існуюче та logos – наука, вчення) – наука про викопних тварин.

Палеонтологічне місцезнаходження – місце знахідки решток давніх тварин, не супроводжуване рештками життєдіяльності первісної людини

Палеопатологія – наука, яка вивчає стародавні хвороби та рани за кістками та зубами.

Палінологія – наука, що займається вивченням пилку давніх рослин та реконструкцією змін рослинності.

Патріархат (від лат. patēr - батько та грец. archē - влада) – панування чоловіка в сім'ї та суспільстві, те ж саме, що батьківське право.

Патрилійність (від лат. patēr - батько та linea - лінія) – рахунок спорідненості по лінії батька, те ж саме, що і агнатна спорідненість.

Патрилокальність (від лат. patēr - батько та locus - місце) – шлюбне поселення подружжя в групі чоловіка.

Патронімія (від грец. patēr - батько та onoma - ім'я) – група, що іменує себе за загальним патрилійним прашуром; поширене в радянській етнографії позначення патрилійджа (див. Лінідж).

Параісторія (від грец. para – поряд та historia – історія) – теж саме, що протоісторія.

Парантроп (від грец. para – поряд та anthropos – людина) – викопна людиноподібна мавпа, близька до австралопітека.

Перевідкладеність – перебування в умовах, що перетерпіли радикальні видозміни з моменту накопичення решток.

Первинне залягання – перебування в умовах, що перетерпіли мінімальні видозміни з моменту накопичення решток.

Перігляціальна флора – рослини, що розвивалися в зоні, прилеглий до материкового льодовика.

Петрогліф (від грец. petra - камінь, скеля та glyphe - різьба) – нанесене на скелі слабо поглиблене зображення.

Під'язикова кістка – кістка, яка підтримує основу язика.

Піктографія (від лат. pictura - картина та грец. grapho - пишу) – примітивне рисоване письмо, призначене головним чином для запам'ятовування.

Пітекантроп (від грец. pithecos - мавпа та anthropos – людина) – група найдавніших людей, які жили у Південно-Східній Азії.

Пластина – отриманий з нуклеусу скол видовжених пропорцій.

Плезіантроп (від грец. plesios - близький та anthropos - людина) – людиноподібна мавпа, близька до австралопітеку.

Плейстоцен – геологічний період, що відповідає останній або Великій епосі льодовиків (приблизно 1 млн. – 10 тис. рр. тому).

Плем'я – соціальне угруповання первісних мисливців-збирачів, що виникає у другій половині верхнього палеоліту.

Пліоцен – геологічний підрозділ (приблизно 5 млн. – 2 млн. рр. тому) кайнозойської ери, що передує плейстоцену.

Поліандрія (від грец. poly - багато та andros - чоловік) – багато чоловіків у одній жінки.

Полігамія (від грец. poly - багато та gamos - брак) – збірні позначення для полігінії (див.) і поліандрії (див.).

Полігінія (від грец. poly - багато та gynē - дружина) – багатоженство.

Поліморфізм (від грец. polymorphos – різноманітний) – наявність значних відмінностей морфологічної будови в межах одного біологічного виду.

Поліцентризм – теорія, що стверджує про формування людини сучасного вигляду в багатьох географічних ареалах на основі локальних архаїчних форм людини.

Половий диморфізм – відмінності, підмічені між статтю, перш за все це стосувалося репродуктивної здатності жінок. Виявляються й інші ознаки статевої диференціації (розміри скелету, ступінь розвитку м'язів, тощо).

Полярність пряма та зворотна – терміни, що описують положення північного і південного полюсів Землі (пряма - така як нині, зворотна - полюси міняються місцями).

Популяція (від лат. *populus* – народ) – сукупність осіб одного біологічного виду, які мають спільний генофонд і займають певну територію.

Потестарна організація (від лат. *potestas* - влада) – організація влади в додержавному суспільстві.

Праісторія – в науковій західній літературі визначення найдавнішого історичного періоду доби палеоліту.

Преісторія (від лат. *prae* - до, перед грец. *historia* - історія) – передісторія, прийняте у західних авторів позначення історії первісного суспільства, на відміну від протоісторії.

Пресап'єнс (від лат. *prae* - перед та *sapiens* - розумний) – попередник *homo sapiens*, людини розумної.

Преемпція (від лат. *prae* - до, перед та *emptio* – покупка) – право на перевагу у придбанні чогось.

Привласнююче господарство – господарство, що ґрунтується виключно на використанні природних ресурсів життєзабезпечення.

Примати (від лат. *primus* – перший) – загін вищих ссавців (напівмаври, мавпи та люди).

Проміскуїтет (від лат. *promiscuous* - змішаний, загальнодоступний) – нічим не обмежена свобода стосунків між жіночою та чоловічою статтю.

Протоісторія (від грец. *protos* – простіший, перший та *historia* – історія) – в науковій західній літературі визначення давнього історичного періоду доби від мезоліту до початку доби металів. Власне історію західні вчені починають з виникнення держави та писемності.

Протонеоліт (від грец. *prōtos* - простий, перший та неоліт) – позначення мезоліту, яке прийняте деякими авторами.

Пуналуа (гавайск. *punalua* - близький товариш) — шлюб декількох братів з декількома жінками - не родичками, який практикувався у гавайської знаті. На основі цього звичаю Л. Г. Морган помилково реконструював одну з якнайдавніших форм шлюбно-сімейних відносин.

Р

Рамапитеки (від Рама – ім'я міфічного героя індійського народного епосу та грец. *pithecus* - мавпа) – група викопних мавп третинного періоду, кісткові залишки яких уперше знайдено на території Індії.

Ранжируване суспільство (від франц. *rang* або англ. *rank* - ранг) - прийняте у західних авторів позначення первісного суспільства, якого вже торкнулися процеси соціального розшарування.

Редистрибуція (від лат. *redistribuo* – перерозподіляю) – перерозподіл продукту між різними членами групи, або прошарками суспільства. Розподіл надлишкового продукту за вертикаллю. Р. мала місце в ранжированих та стратифікованих суспільствах.

Ретуш – сплюснені виїмки, зроблені по краю леза кам'яного знаряддя з метою його закріплення, а також загострення чи навпаки – притуплення.

Ретушер – предмет з каменю або кістки, за допомогою якого робилася ретуш.

Ретушування – процес нанесення ретуші на лезо кам'яного знаряддя.

Реципрокація (від лат. *reciproco* – повертаю) – еквівалентний обмін матеріальними цінностями або послугами. Розподіл продуктів по горизонталі, тобто між різними групами (сім'ями, родичами, сусідами тощо), які існували в певному суспільстві. Р. мала місце тільки в егалітарних суспільствах, де ще існувало спосіб життя, за якого спілкування та контакти між людьми виходять далеко за межі локального життя.

Розщеплення – процес утилізації нуклеусу.

С

Сегментарна організація (від лат. segmentum - шматок) – система поділу роду та (або) общини на підгрупи, які, у свою чергу, діляться на ще менші ланки.

Сіблінги (від англ. siblings) – рідні брати та сестри.

Синантроп (від China – Китай та грец. anthropos – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Синполітейні первісні суспільства (СПС) (syn – існуючий одночасно і polytheon) – первісні суспільства, що продовжували співіснувати з цивілізаціями.

Скол – фрагмент кам'яної сировини, що з'являється під час її розбивання (розколювання, розщеплення); різновиди сколу – відщеп та пластина.

Скребло – знаряддя на сколі з одним чи кількома ретушованими лезами, що сполучаються у різних варіантах.

Сорорат (від лат. soror - сестра) – шлюб із двома або більше сестрами одночасно, а пізніше з сестрою померлої дружини.

Соціогенез (від лат. societas - суспільство і грец. genesis - виникнення) – процес формування людського суспільства.

Спеціалізоване полювання – полювання виключно на визначений вид тварин.

Споро-пилковий аналіз – дослідження мікрорешток рослинного походження.

Стадіалізм – уявлення про обов'язковість проходження людством у своєму розвитку певних, повсюдно поширених стадій.

Стоянка – поселення первісних людей.

Стратиграфія – послідовність залягання геологічних шарів та включених у них археологічних решток.

Стратифіковане суспільство (від лат. stratum - шар) - прийняте у західних авторів позначення первісної спільноти, якої вже торкнулися процеси майнового розшарування.

Т

Табу (полінез. – заборона) – релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ та ін., за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть.

Тафномія – в археології: напрямок досліджень, що вивчає умови та закономірності збереження решток давніх поселень.

Теорія – пояснення природного феномена, оснований на фактах. Теорія потребує перегляду на основі появи нових фактів.

Технокомплекс – екстериторіальні угруповання стоянок, матеріали яких подібні за технологією виготовлення і основними формами.

Топоніміка (від грец. topos - місце та onoma - ім'я) – розділ ономастики (див.), що вивчає географічні назви.

Торевтика (від грец. toreuo – викарбовую, чеканю) – художнє карбування по металу.

Тотем (індіан. От-отем – його рід) – будь-який вид тварини, інколи рослини або інших предметів, явищ природи, які вважалися кровним родичем, а пізніше предком. В подальшому розвитку тотем вважався емблемою роду.

Тотемізм (від «тотем» - див.) – віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) із певними видами тварин, рослин чи якимись речами.

Травестізм (від франц. travestir - переодягатися) – звичай демонструвати зміну статі, що практикувався чоловіками та інколи жінками.

Трасологія – напрямок досліджень, що вивчає сліди використання на давніх знаряддях.

Трібалізм (від лат. tribus - плем'я) – збірне позначення таких негативних пережитків родоплемінної організації, як солідарність представників одного племені в збиток іншим соціальним зв'язкам, племінна ворожнеча, вплив вождів і тому подібне.

Третинний період – геологічна епоха, що тривала від 65 до 3 млн. рр. тому.

У

Уксорілокальність (від лат. *ихог* - дружина та *locus* - місце) – шлюбне поселення подружжя у жінки. Уксорілокальність одними авторами розрізняється, іншими не розрізняється з матрилокальністю (див.).

Унілінійність (від лат. *unus* - один та *linea* - лінія) – рахунок спорідненості тільки по одній, материнській або батьківській лінії.

Унілокальність (від лат. *unus* - один та *locus* - місце) – сумісне поселення подружжя.

Ф

Фауністичний комплекс – група тварин, які існували в певний хронологічний відрізок минулого.

Фетиш (франц. *fetich* – ідол; порт. *fetico* – зачарована річ) – предмет неживої природи, нібито наділений чудодійною силою.

Фетишизм – віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей, одна з форм первісних релігійних уявлень.

Філіація – (від лат. *filius* - син, дочка) – встановлення спорідненості через одного з батьків.

Фратрія (від грец. *phratría* - братство) – одна з ланок соціальної організації давніх суспільств, угруповання кількох, найчастіше двох родів у межах одного племені, яке утворювалося або в результаті роз'єднання одного роду, або (рідше) – шляхом їх штучного об'єднання.

Х

Халколіт (від грец. *chalkos* - мідь та *lithos* - камінь) – мідно-кам'яна доба, те ж саме, що і енеоліт.

Харизма (від грец. *charisma* - благодать) – надзвичайна сила, надана людині вищими сутностями (наприклад, богами,).

Хоумленд (від англ. *home* – будинок і *land* – земля, країна; приблизне значення «Рідна земля») – резервації для туземців в ПАР та Намібії.

Ч

Четвертинний період – сучасна геологічна епоха, що розпочалася приблизно 3 млн. рр. тому. Іноді її називають «антропогеном» та поділяють на дві епохи: еоплейстоцен (дольодовикова) і плейстоцен (льодовикова); голоцен (післяльодовикова), або сучасна епоха.

Чопер (від англ. *chopper* – знаряддя, що рубає) – примітивне кам'яне знаряддя на гальці з грубими відколами з одного боку.

Чопінг – архаїчне кам'яне знаряддя на гальці з загостреним краєм, оббитим з двох боків.

Ш

Шаманство (евенк. – шаман, саман – знахар) – форма релігійних вірувань, культів ушанування злих духів, які викликають хвороби. Для Ш. характерний особливий ритуал – камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман впадає у транс і духи входять у його тіло, або його душа відправляється у світ духів.

Я

Яранга – один із типів конструкцій наземних жител, поширених у народів півночі.

ХРОНОЛОГІЯ

- 6 – 5 млн. рр. тому** – В Африці мешкали найдавніші предки людини.
- 5 – 2 млн. рр. тому** – Доба Пліоцену.
- 4,5 млн. рр. тому** – Поява перших гомінід.
- 3 млн. – 13 тис. рр. тому** – Палеоліт. Поява стародавньої людини.
- 3,7 млн. рр. тому** – Поява Австралопітеків афарських.
- 3,2 млн. рр. тому** – Приблизний час життя «Люсі». Представниця виду *Australopithecus afarensis*.
- 3 млн. – 1,5 млн. рр. тому** – Олдувайська епоха (*Homo habilis*).
- 1,8 млн. – 800 тис. рр. тому** – Еоплейстоцен – дольодовиковий період (початок антропогенезу). Період дунай, дунай-гюнц.
- 1,8 млн. р. тому** – Поява найдавніших людей, які мешкали за межами Африки. Людські рештки зафіксовані на кордоні Європи та Азії.
- 1,5 млн. – 150 тис. рр. тому** – Ашельська епоха (*Homo erectus*). Доба праобщини. Розселення стародавніх людей за межами Африки.
- 1,5 млн. рр. тому** – Поява перших камяних сокир.
- 800 тис. – 540 тис. рр. тому** – Перший етап гляціала – льодовикового періоду (гюнц).
- 800 тис. р. тому** – Поява нового виду людини – *Homo heidelbergensis*. Він мешкав у Європі, виготовляв знаряддя з каміння, кісток та рогів тварин та використовував вогонь.
- 600 тис. – 100 тис. рр. тому** – Ранній палеоліт.
- 540 тис. – 480 тис. рр. тому** – Перший інтергляціал – міжльодовиковий період (гюнц-міндель).
- 500 тис. рр. тому** – Поширення в Азії, Європі, Африці пітекантропів (ранній палеоліт).
- 480 тис. – 430 тис. рр. тому** – Другий етап гляціала – льодовикового періоду (міндель).
- 400 тис. рр. тому** – Поширення в Азії синантропів (близьких до пітекантропів).
- 430 тис. – 240 тис. рр. тому** – Другий інтергляціал міжльодовиковий період (міндель-рисс).
- 240 тис. – 180 тис. рр. тому** – Третій етап гляціала – льодовикового періоду (рисс).
- 230000 – 30000 рр. тому** – Поширення в Європі неандертальців (культури раннього та середнього палеоліту). Мустьєрська епоха (*Homo sapiens neanderthalensis*). Доба праобщини.
- 180 тис. – 120 тис. рр. тому** – Третій інтергляціал – міжльодовиковий період (рисс-вюрм).
- 100 тис. р. до н.е.** – Поява прасапієнсів та поступове поширення їх із Африки на північ.
- 120 тис. – 10 тис. рр. тому** – Четвертий етап гляціала – льодовикового періоду (вюрм).
- 100 тис. – 50 тис. рр. тому** – Середній палеоліт.
- 55000 р. до н.е.** – *Homo sapiens* сягає Австралії.
- 50 тис. – 10 тис. рр. тому** – Пізній палеоліт.
- 40000 р. до н.е.** – *Homo sapiens* сягає Америки.
- 35000 – 8000 рр. до н.е.** – Поширення *Homo sapiens sapiens* – кроманьйонців та інших неантропів (культури пізнього палеоліту – оріньякська, солотрейська, мадленська). Початок доби первісної общини (Рання первісна община).
- 35 тис. рр. тому** – Становлення первісного мистецтва (розпис печер зображеннями сцен полювання).
- 30 тис. рр. тому** – Чисельність неандертальців скорочується, поступово *Homo sapiens sapiens* захоплює Європу.

- 28 тис. рр. тому** – На Гібралтарі вимирає остання колонія неандертальців.
- 20 тис. рр. тому** – Найбільш холодний період плейстоцену, рівень моря на 60 метрів нижче, ніж у сучасному періоді.
- 11 тис. рр. тому** – Закінчення останнього льодовикового періоду.
- 10 тис. рр. тому** – Початок процесу вимирання крупних тварин (шерстистих носорогів, печерних левів, шерстистих мамонтів).
- 10/8 – 6/5 тис. рр. до н.е.** – Мезоліт (епіпалеоліт). Рання первісна община.
- Бл. 10500 – 10000 рр. до н.е.** – Перші гончарні вироби в Японії.
- Бл. 10000 р. до н.е.** – Поширення землеробства на території «Родючого півмісяця» (Близький Схід).
- Бл. 10000 р. до н.е.** – Найдавніші частково осілі поселення в Західній Азії (Єрихон, Айн-Гев, Айн-Маллага та інші).
- Бл. 10000 р. до н.е.** – Льодовики відступають; збирачі та мисливці колонізують північ Європи.
- Бл. 10000 р. до н.е.** – Кочові групи збирачів-мисливців з'являються на території Північної Америки.
- Бл. 9750 р. до н.е.** – В Таїланді вирощують горох та боби.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – Доместикація вівці в Північній Месопотамії.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – Початок вирощування зернових у Сирії.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – Перші поселення на середземноморських островах.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – В місті Єрихон проживає понад 2000 жителів.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – Мисливці освоюють Південну Америку.
- Бл. 9000 р. до н.е.** – В Єгипті камінням молотять зерно. Нільські поховання свідчать про воєнні дії.
- Бл. 8500 р. до н.е.** – На території «Родючого півмісяця» одомашнили вівцю.
- Бл. 8500 р. до н.е.** – Перші спроби землеробства в Андах.
- Бл. 8/6 тис. – 4 тис. рр. до н.е.** – Неоліт. Пізня первісна община.
- Бл. 8000 р. до н.е.** – Поява культурних зернових і бобових рослин у Леванті (Східне Середземномор'я).
- Бл. 8000 р. до н.е.** – Початок обробки землі в Ірані.
- Бл. 8000 р. до н.е.** – Перші оточені мурами міста в Західній Азії (Єрихон, Бейд, Баста та інші).
- Бл. 8000 р. до н.е.** – Перші селяни-одноосібники роблять переворот у людській культурі.
- Бл. 7000 р. до н.е.** – Початок вирощування рису в Південній Азії.
- Бл. 7000 р. до н.е.** – Одомашнення великої рогатої худоби та свиней в Західній Азії.
- Бл. 7000 р. до н.е.** – У Мексиці культивують гарбуз, квасолю, паприку.
- Бл. 7000 р. до н.е.** – В Андах вирощують картоплю та інші коренеплоди.
- Бл. 7000 р. до н.е.** – У Бразилії вирощують маніоку (кассаву).
- Бл. 7000 р. до н.е.** – Поява пастухів в Лівії та Алжирі.
- Бл. 7,5 – 3,5 тис. рр. до н.е.** – Період неоліту в Китаї.
- Бл. 6500 р. до н.е.** – В Анатолії виготовляють перші тканини та обробляють мідь. На Балканах з'являється землеробство.
- Бл. 6500 р. до н.е.** – Чатал-Хююк в Анатолії – місто з 10 000 жителів.
- Бл. 6200 р. до н.е.** – В західному Середземномор'ї з'являється землеробство та примітивні кам'яні знаряддя для обробки землі.
- Бл. 6500 р. до н.е.** – Гіпсові статуї людей – Айн-Газаль (Йорданія).
- Бл. 6000 р. до н.е.** – В Європі та Китаї з'являється перша кераміка.
- Бл. 6000 р. до н.е.** – Початок вирощування рису в дельті річки Янцзи (Китай).
- Бл. 6000 р. до н.е.** – Культурні рослини та домашні тварини в Китаї.

- Бл. 6000 р. до н.е. – Початок культивування фруктових дерев у тропічній Африці.
- Бл. 6000 р. до н.е. – Перші зрошувальні канали в долинах Тигру та Євфрату.
- Бл. 6000 р. до н.е. – Початок землеробства в Індії.
- Бл. 6000 р. до н.е. – Наскальні рисунки в Центральній частині Сахари.
- Бл. 6000 р. до н.е. – Золоті прикраси з'являються в Південно-Східній Європі (Болгарія).
- Бл. 5200 р. до н.е. – У Південно-Східній Європі широко розповсюджується землеробство.
- сер. VI – IV тис. до н.е. – Перехід до енеоліту – халколіту (мідний вік) у Північно – Східній Африці та частині Азії.
- Бл. 5000 р. до н.е. – Поява землеробства в долині Ніла.
- Бл. 5000 р. до н.е. – У Середземному морі з'являються перші судна.
- Бл. 5000 р. до н.е. – Перші масові металічні вироби з міді та золота в Європі.
- Бл. 5000 р. до н.е. – Кераміка та різані фігурки на Балканах.
- Бл. 5000 р. до н.е. – Поява зрошувальних рисових полів у Китаї.
- Бл. 5000 р. до н.е. – У долині Теуакан (Мексика) сіють кукурудзу.
- Бл. 5000 р. до н.е. – Випас великої рогатої худоби в родючий Сахарі.
- Бл. 4500 р. до н.е. – На території Південно-Східній Європи почали орати плугом.
- Бл. 4500 р. до н.е. – На території Європи (Франція) будують поховальні камери.
- Бл. 4000 р. до н.е. – Амазонська кераміка – найдавніша в Америці.
- Бл. 4000 р. до н.е. – Сільське господарство закріпилося на території Європи.
- V – IV тис. до н.е. – Енеоліт в Європі, на Близькому Сході, в Середній Азії.
- Розвиток землеробства. Виникнення держав та писемності (період політогенезу).
- Бл. 3500 р. до н.е. – У Центральній Європі з'явилися колісні повозки.
- Бл. 3500 р. до н.е. – Поява найдавніших міст у Месопотамії.
- Бл. 3500 р. до н.е. – В Перу почали вирощувати бавовну.
- II пол. IV тис. до н.е. – Поширення іригаційного землеробства в пониззі Євфрату та в долині Нілу. Найдавніші шумерські поселення у Дворіччі.
- Бл. 3200 р. до н.е. – В Перу почали вирощувати кукурудзу.
- Бл. 3100 р. до н.е. – Поява ієрогліфів в Єгипті.
- Бл. 3000 р. до н.е. – В Егейському регіоні почали вирощувати виноград, маслини та зернові.
- Бл. 3000 р. до н.е. – Поява клинописи в місті Урук (Месопотамія).
- Бл. 3000 р. до н.е. – Поява цивілізації в долині річці Інд.
- Бл. 3000 р. до н.е. – Початок вирощування кукурудзи в Мезоамериці.
- Бл. 3000 р. до н.е. – Поява кераміки в Екваторі та Колумбії.
- кін. IV/поч. III – I тис. до н.е. – Бронзова доба (період завершення становлення політичної влади та держави). Поступовий перехід до ранніх цивілізацій.
- III тис. до н.е. – У Сибіру остаточно вимирають мамонти.
- II третина III тис. до н.е. – Розселення з Південної Іспанії у північно-східному напрямі племен культури «дзвоноподібних кубків». Розселення зі степів Східної Європи на захід племен із катакомбними похованнями.
- Бл. 2300 р. до н.е. – Початок бронзової доби в Європі.
- Бл. 2300 р. до н.е. – Поява кераміки в Мексиці.
- Бл. 1200 р. до н.е. – Землеробство поширюється в Північній Америці.
- Бл. 1150 р. до н.е. – Зародження цивілізації в Мексиці (ольмеки).

ПЕРСОНАЛІЇ

Алексєєв Валерій Павлович (1929 – 1991 рр.) – видатний російський учений – антрополог, історик, археолог, академік АН СРСР з 1987 р. З 1988 р. директор Інституту археології АН СРСР.

У 1955 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Палеоантропология Південного Сибіру». У цій роботі яскраво виражено історичну спрямованість антропологічних досліджень ученого, його особливий інтерес до проблем расогенезу та етнічної антропології – риси, притаманні всій подальшій діяльності вченого.

У 1966 р. захищено докторську дисертацію «Краніология народів Східної Європи та Кавказу у зв'язку з питаннями їх походження». Незабаром вийшли у світ книги «Походження народів Східної Європи» і «Походження народів Кавказу». Ці праці як би завершили становлення етнічної антропології як особливого напрямку науки і зробили великий вплив на істотне розширення етноісторичних досліджень. Принципові підсумки наукових розробок у цьому напрямку підведені у фундаментальній праці «Історична антропология та етногенез» (1989 р.). Брав участь у десятках різноманітних експедицій у різних куточках СРСР, а також Монголії, Індії, Кубі, В'єтнамі, Канаді. Він працював заступником академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР, членом редколегій кількох академічних журналів, керівником багатьох наукових комісій та проектів Академії наук СРСР. Світову популярність отримали праці, «Географія людських рас», «Палеоантропология земної кулі і формування людських рас». У них і в ряді інших робіт по-новому поставлено проблеми походження великих рас населення Землі, розглянуто типологію і номенклатуру малих рас, розроблено співвідношення расових типів із особливостями географії розселення, господарську діяльність, матеріальної культури та мовного групування. Особливе місце в цьому науковому напрямку займає розроблена В. П. Алексєєвим цілісна теорія центрів расоутворення. Велике місце в науковій діяльності Валерія Павловича займала проблематика антропогенезу. Новим у підході до вирішення проблеми походження людини була, перш за все, сама постановка питання, що пропонувала розробку цієї теми в триєдності філософського, антропологічного та археологічного аналізу. Внесені В. П. Алексєєвим у теорію антропогенезу корективи стосуються самих основ цієї галузі - систематики, морфологічної еволюції та таксономії гомінідів.

В.П. Алексєєв став відомим не тільки науковій громадськості країни, а й широким колам читачів незалежно від їх спеціальності та освіти (книги «У пошуках предків», «Походження людини» та інші). Для робіт В.П. Алексєєва характерні масштабна постановка задач, розробка загальнотеоретичних проблем з використанням даних власного, кропіткого аналізу джерел, пошук на стиках природничих та гуманітарних наук, з максимальною інтеграцією їх результатів, зосередженість на найменш вивчених, а тому особливо складних напрямках науки, сміливість суджень і наукова інтуїція.

В.П. Алексєєвим опубліковано понад 500 статей і 20 книг.

Бібіков Сергій Миколайович (1908 – 1988 рр.) – український археолог. Доктор історичних наук (1953 р.).

Член-кореспондент АН УРСР (1958 р.). Член-кореспондент Центрального археологічного інституту в Берліні. Заслужений діяч науки УРСР (1975 р.). Директор Інституту археології АН УРСР (1955 – 1968 рр.). У 1934 – 1935 рр. науково-технічний співробітник Державної академії історії матеріальної культури (Ленінград).

У 1935 – 1955 рр. працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (Ленінград), займав посади вченого секретаря (1938 – 1941 рр.), заступника директора з наукової роботи (1941 – 1942 рр.), старшого наукового співробітника (1942 – 1955 рр.).

У 1955 р. С. Бібіков переїхав у Києві, де 33 роки працював в Інституті археології АН УРСР: у 1955–1968 рр. – директор, у 1968–1985 рр. – завідувач відділу, від 1985 р. – старший науковий співробітник, від 1986 р. – головний науковий співробітник.

Наполеглива робота С. Бібікова спрямовувалася на надання українській археології історичного спрямування. За його участі та за редакцією С. Бібікова створено фундаментальні праці: «Нариси стародавньої історії УРСР» (1967 р.), тритомна «Археологія Української РСР» (1971–1975 рр.). Йому належить також ідея написання багатотомної «Давньої історії України».

18 листопада 1958 р. С. Бібікова обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Теоретичні узагальнення ученого завжди мали широку джерелознавчу базу. Її складали, зокрема, результати здійснених ним розкопок у Криму, на Уралі, річках Дністер і Дніпро.

Надзвичайно вагомий внесок зробив С. Бібіков у вивчення трипільської культури. Усе творче життя він займався проблемою взаємин людини і природи. Їй присвячено низку ґрунтовних праць, у яких висвітлено питання кризи мисливського господарства в кам'яному віці, палеоекономіки та палеодемографії в мезоліті й неоліті України. Висновки, яких дійшов учений дозволили змінити традиційну марксистську схему лінійного поступового історичного розвитку первісного суспільства.

Борисковський Павло Йосипович (1911 – 1991 рр.) – російський археолог, фахівець з археології палеоліту і первісної історії, доктор історичних наук (1952 р.), професор Ленінградського університету (1959 р.). Досліджував ряд палеолітичних пам'яток в Європейській частині СРСР (Лука-Врублівецька, Пушкарі-І, поховання кроманьйонця в Костьонках-ІІ та інші), а також, спільно з в'єтнамськими археологами, вивчав стоянки і печери кам'яного віку в Демократичній Республіці В'єтнам (1960 – 1961 рр.).

Автор понад 200 праць, серед яких «Людина кам'яного віку на Україні» (1950 р.), «Палеолит Украины» (1953 р.), «Древнейшее прошлое человечества» (1957 р.).

Брейль Анрі Едуар Проспер (1877 – 1961 рр.), французький археолог, абат. Фахівець з палеоліту та історії первісного мистецтва. Довів існування оріньякської культури верхнього палеоліту Західної Європи, а також палеолітичних клетонських комплексів. Багато зробив для вивчення палеолітичного печерного мистецтва і первісних наскальних зображень Африки, Північної Іспанії та Південної Франції.

Брейль читав лекції з етнографії у Фрайбурзькому університеті (1905–1910 рр.); в 1910 р. став почесним професором доісторичної етнографії в Інституті палеонтології людини, а в 1929 році йому присвоєно звання професора первісної історії.

Праці Брейля охоплюють широке коло проблем археології палеоліту і неоліту, але особливу популярність він здобув завдяки своїм дослідженням печерного мистецтва. У 1952 р. опублікована його робота «Чотириста століть наскального мистецтва» (*Quatre cents siecles d'art parital*).

Бромлей Юліан Володимирович (1921 – 1990 рр.) – радянський історик і етнограф, академік АН СРСР (1976 р.). Автор численних статей і книг із етнографії та суміжних наук. Серед них: «Етнос і етнографія» (1973 р.), «Нариси теорії етносу» (1983 р.), «Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність» (1987 р.) та інші.

Вернадський Володимир Іванович (1863 – 1945 рр.) – український філософ, природознавець, мислитель, Академік Петербурзької АН (з 1912 р.), професор Московського університету. Один із засновників Української Академії наук; став дійсним членом Української АН та її першим президентом (з 1918 р.). Засновник наукової бібліотеки в Києві (нині названої його ім'ям). Збагатив науку новими ідеями, що лягли в основу провідних напрямків сучасної мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Організатор та директор Радієвого інституту (1922 – 1939 рр.), Біохімічної лабораторії. Дійсний член НТШ та низки інших академій (Паризької, Чеської).

Ворсо Йенс Якоб Асмуссен (1821 – 1885 рр.) – датський археолог; займався первісною історією Данії. Член-кореспондент Берлінського наукового товариства антропології, етнології та первісної історії, член-кореспондент Петербурзької академії наук з 9 грудня 1866 р.

Гекслі Томас Генрі (або Хакслі) (1825 – 1895 рр.) – англійський зоолог-агностик, популяризатор науки і захисник еволюційної теорії Чарлза Дарвіна (за свої яскраві полемічні виступи отримав прізвисько «Бульдог Дарвіна»). Член (у 1883 – 1885 рр. – президент) Лондонського королівського товариства. У 1890 р. нагороджений почесною Медаллю Карла Ліннея. Іноземний член-кореспондент Петербурзької академії наук (1864 р.).

Гладких Михайло Іванович (1941 р.) – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Навчався на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка (1961 – 1966 рр.). До 1975 р. працював в Інституті археології АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника. З 1975 року працює в Київському університеті старшим викладачем (1975 – 1979 рр.), доцентом (1979 – 1985 рр.), старшим науковим співробітником (1985 – 1987 рр.), з 1987 року – доцентом, завідуючим кафедрою археології та музеєзнавства.

У різні роки викладав курси: «Основи археології», «Історія первісного суспільства», «Проблеми палеоліту», «Історіографія археології» та інші.

З 1976 р. керує палеолітичними археологічними експедиціями. У 1991 р. захистив докторську дисертацію «Історична інтерпретація пізнього палеоліту». Досліджує археологію кам'яного віку, зокрема, займається типологією і статистичним аналізом кам'яних виробів, виявляє локальні варіанти матеріальної культури пізнього палеоліту, займається типологією та соціальною реконструкцією палеолітичних жител і поселень.

Має понад 100 наукових праць.

Гумплович Людвіг (1838 – 1909 рр.) – австрійський і польський соціолог, економіст і юрист; представник соціал-дарвінівської теорії суспільства і держави. Основні праці Гумпловича: «Раса і держава», «Дослідження закону формування держави», «Загальне державне право», «Боротьба рас».

У 1874 р. переїхав у Грац (Австрія), де у 1876 р. став доцентом, в 1892 році – професором кафедри державного права в Грацькому університеті імені Карла і Франца. Тут він читає лекції і активно пише основні праці. У 1895 р. обирається віце-президентом Міжнародного інституту соціології в Парижі.

Роботи Л. Гумпловича написані в основному німецькою та частково польською перекладені французькою, італійською, японською, російською й іспанською мовами.

Л. Гумплович визначає державу як організацію панування меншини над більшістю. На його думку, завжди перемагає меншина, доповнюючи свою недостатню чисельність перевагою дисципліни і розуму. А виникнення держави є результатом боротьби рас, племен, орд, де з переможців формується панівний клас, а з переможених підпорядкований клас. За політичним принципом «панування», він ділить усі соціальні групи й верстви на підлеглих і панівних.

За Л. Гумпловичем соціальний розвиток – це зміна форм конфліктних відносин між його соціальними елементами. Розвиток – це втрата вищих класів на користь нижчих, але це ніколи не призводить до встановлення рівності між ними. Він відкидає соціалістичну перспективу для розвитку держави і вважає, що у людини є тільки вибір між підпорядкуванням і анархією. Заперечує ідентичність національно-релігійного з державним, вважаючи що кордони держави повинні встановлюватися відповідно до вимог торгівлі та «стратегічних планів».

Дарвін Чарльз Роберт (1809 – 1882 рр.) – англійський натураліст і мандрівник, одним із перших усвідомив і наочно продемонстрував, що всі види живих організмів еволюціонують у часі від спільних предків. У своїй теорії (перше розгорнутий виклад опубліковано в 1859 році в книзі «Походження видів»), основною рушійною силою еволюції Ч. Дарвін назвав природний відбір та невизначену мінливість. Роль сили, яка формувала розуміння Дарвіном зміни природних умов у якості рушійної сили природного відбору, зіграв штучний відбір, який досяг до того часу значного розвитку в англійському

сільському господарстві. Він зробив звичним погляд на одомашнених тварин та одомашнені рослини як на результат такого відбору. Існування еволюції визнано більшістю вчених ще за життя Ч. Дарвіна, в той час як його теорія природного відбору (як основне пояснення еволюції), стала загальноновизнаною лише в 30-х роках ХХ-го століття з появою синтетичної теорії еволюції. Ідеї та відкриття Ч. Дарвіна в переробленому вигляді формують фундамент сучасної синтетичної теорії еволюції і складають основу біології. Ортодоксальні послідовники вчення Ч. Дарвіна розвивають напрямок еволюційної думки, що носить його ім'я (дарвінізм). Сучасна наука поступово уточнює та переглядає теорію Дарвіна.

Енгельс Фрідріх (1820 – 1895 рр.) – німецький політичний діяч, філософ, історик, публіцист, підприємець. Один з основоположників марксизму – перший систематизатор та видавець творів Карла Маркса. В Україні 1958–1985 рр. видано твори Маркса й Енгельса в 50 томах.

У марксизмі використовувався термін первіснообщинний лад, який означав найпершу суспільно-економічну формацію. На думку марксистів, всі члени суспільства в цей час знаходилися в однаковому відношенні до засобів виробництва, а спосіб отримання частки суспільного продукту, який вони називали «первісний комунізм», був єдиним для всіх. Від наступних за ним етапів суспільного розвитку первіснообщинний лад відрізнявся відсутністю приватної власності, класів і держави. Марксистська теорія розвитку первісного суспільства викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Залізняк Леонід Львович (1951 р.) – український археолог, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ.

Член спеціалізованих учених рад із захисту докторських дисертацій Інституту археології НАНУ та Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, керівник магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія», представник України в Комісії з палеоліту Міжнародної спілки протоісториків.

Л. Залізняк є автором близько 300 наукових праць, із яких 12 монографій, 4 навчальних посібника для вузів, 4 науково-популярні книги, численні авторські розділи в колективних монографіях та науково-популярні статті в журналах і газетах.

Основною темою праць Л. Залізняка є проблеми археології кам'яної доби та палеоетнології. В сферу наукових інтересів входить матеріальна культура та спосіб життя у пізньому палеоліті, мезоліті, неоліті. Походження індоєвропейців та їх археологічні відповідники території України. Наукові погляди дослідника відомі далеко за кордоном. Так, дві його монографії, присвячені проблемам фінального палеоліту і мезоліту Полісся, видані англійською мовою в Берліні й Оксфорді.

Монтеліус Густав-Оскар-Августин (1843 – 1921 рр.) – шведський археолог й історик культури, один із основоположників сучасної наукової археології. Член Шведської академії (1917 р.). Автор типологічного методу в археології, який розробляв починаючи з першої праці «Залізний вік» (1869 р.). Монтеліус намагався простежити еволюцію предметів; в ході досліджень, він розділив предмети на типи і збудував із типів еволюційні ряди (за зміною предметів). У результаті він створив хронологічну систему, розділивши скандинавський неоліт – на чотири, а добу бронзи – на шість пронумерованих періодів (періоди I-IV і I-VI). Монтеліус встановив абсолютні дати цих періодів шляхом перехресного зіставлення предметів з синхронними їм єгипетськими знахідками, абсолютна дата яких була відома. Хронологічна система Монтеліуса, як і попередня система Г. Мортільє, виходила з залучення в археологію методів природничих наук (якщо Мортільє виходив з геологічних, то Монтеліус – з біологічних еволюційних аналогій) і припускала загальність та закономірну послідовність зміни одних типів іншими. У ХХ ст. хронологічна система Монтеліуса витіснена концепцією культурних груп (археологічних культур), але його типологія зберігає значення до нашого часу.

Морган Льюїс Генрі (1818 – 1881 рр.) – видатний американський антрополог, етнограф, соціолог, історик. Засновник наукової теорії первісного суспільства, один із основоположників еволюціонізму в соціальних науках. У 1851 р. виходить у світ його перше дослідження – «Ліга ірокезів». У 1859 – 1862 рр. Л. Морган, з метою збору матеріалу, вивчає індіанські племена Заходу та Північно-Заходу. Як підсумок, у 1870 р. виходить монографія «Системи спорідненості і властивості людської сім'ї», в якій дано ескіз еволюції сімейно-шлюбних відносин від стану проміскуїтету (через різні форми групового шлюбу) до моногамії. Надалі ідеї, викладені в цих ранніх роботах Л. Моргана отримали остаточне оформлення в книзі «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації». У цій роботі закладено основи вивчення історії первісного суспільства; представлено еволюцію сімейно-шлюбних відносин, а також дано періодизацію розвитку людства, яка зіграла значну роль як в історичній науці, так і у філософії історії.

Л. Морган, як і шотландський філософ А. Фергюсоном, дотримувався періодизації історії, що включала три етапи: дикість, варварство і цивілізацію. Перші дві стадії було ним детально розроблено і розбито на три ступені (нижчу, середню і вищу) кожна. На стадії дикості в людській діяльності панували полювання, рибальство і збиральництво, була відсутня приватна власність, існувала рівність. На стадії варварства з'являється землеробство і скотарство, виникає приватна власність і соціальна ієрархія. Третя стадія – цивілізація – пов'язана з виникненням держави, міст, писемності і т. д. Періодизація Л. Моргана стала основою для наукового вивчення первісного суспільства та його переходу до цивілізації.

Мортильє Луї Лоран Габріель (1821– 1898 рр.) французький антрополог та археолог, один із родоначальників сучасної наукової археології, творець класифікації кам'яного віку; вважається одним із засновників французької школи антропології. Як і більшість сучасників, Мортильє переносив в археологію природничі, насамперед еволюційні, уявлення, розглядаючи існуючі форми знарядь як результат послідовної та єдиної лінії еволюції від зорі історії до наших днів і поширюючи на археологію геологічну систему періодів, або епох, які характеризуються певним набором викопних типів (підхід, відкинутий із появою поняття археологічної культури). Він перший запропонував класифікацію кам'яного віку, засновану на археологічному матеріалі (формах і типах знарядь), тоді як раніше класифікація ґрунтувалася на супутньому палеонтологічному матеріалі. Відповідно до системи, що склалася до 1869 р., Мортильє розділив кам'яну добу на 7 епох, названих за пам'ятками, де діагностичний матеріал представлений найкраще: тенеїська, шельська, мустьєрська, солютрейська, оріньякська, мадленська, робенгаузенська. З низкою уточнень цю класифікацію прийнято і вона зберегла значення в європейській термінології до теперішнього часу.

Поланьї Карл (1886 – 1964 рр.) – американський і канадський економіст, антрополог, соціолог і політичний філософ угорського походження, один з основоположників економічної антропології

Карл Поланьї переконливо довів, що навіть у самій системі господарського життя ринкові принципи майже ніколи не були пануючими. Відстоюючи принцип включення (embeddedness) економіки в соціальне життя, К. Поланьї полемізував із тими економістами, які бачили капіталізм і ринок навіть у первісних суспільствах. На його думку, навпаки, «ідея саморегульованого ринку ґрунтується на справжнісіній утопії. Подібний інститут не міг би проіснувати довго, не зруйнувавши при цьому людську і природну субстанцію суспільства».

Економічне життя, згідно з К. Поланьї є підлеглим елементом більш широкої соціальної системи. Люди можуть налагоджувати зв'язки один із одним у відповідності з трьома основними принципами – дарообміну (реципрокності), централізованого перерозподілу (редістрібуції) і ринку. У первісних суспільствах домінував дарообмін, в ранньокласових – перерозподіл, в епоху Нового часу на перший план виходить ринок. Для

перемоги саморегульованого ринку треба, щоб товарами стали праця, земля і гроші, а держава повністю відмовилося від втручання в економіку. Ці зміни не відбуваються самі по собі, і чисто ринкова система не може існувати протягом досить довгого часу

Поршнєв Борис Федорович (1905 – 1972 рр.) – радянський історик і соціолог. Доктор історичних (1941 р.) і філософських (1966 р.) наук. Почесний доктор Клермон-Ферранського університету у Франції (1956 р.). Автор робіт: «Принципи соціально-етнічної психології» (1961 р.), «Соціальна психологія та історія» (1966 р.). Головною методологічною проблемою етнопсихології вважав виявлення причин, які обумовлюють існування національно-психологічних особливостей. Він критикував тих учених, які прагнули виводити своєрідність психологічних особливостей з фізичних, тілесних, антропологічних рис, вважаючи, що необхідно шукати пояснення специфічних характеристик психічного складу нації в історично сформованих конкретних економічних, соціальних, культурних умовах життя кожного народу. Крім того, Б. Поршнєв закликав до дослідження традиційних форм праці, що формують особливості національного характеру.

Сегеда Сергій Петрович (1949 р.) – український антрополог та етнолог, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Спеціаліст у царині етнічної антропології та етнології народів Центральної та Східної Європи. Створив власну концепцію антропологічного складу українського народу. Досліджує антропологічні аспекти етногенезу та етнічної історії українського народу, зробив вагомий внесок у з'ясування генетичних витоків населення України.

Станко Володимир Никифорович (1937 – 2008 рр.) народився в с. Тернівка (район сучасного м. Миколаєва). Історик, археолог, фахівець в галузі палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології. З 1978 р. він очолював комплексні дослідження групи палеолітичних пам'яток поблизу с. Анетівка (Доманівський район Миколаївської області).

З п'ятого курсу університету він бере участь в археологічній експедиції П. Й. Бориськовського. Під його впливом визначається коло наукових інтересів Володимира Никифоровича – первісна археологія і давня історія. У 1965 р. В. Станко поступає в аспірантуру Інституту археології АН УРСР Києві, яку достроково закінчує в 1967р, захистивши дисертацію під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова.

У 1968 р. повертається з Києва до Одеси і працює на кафедрі стародавнього світу і середніх віків Одеського державного університету. Він викладає такі курси як історія первісного суспільства, основи археології, основи етнографії. Разом із цим він розробляє спецкурси і проводить спецсемінари з первісної історії та археології.

У період 1968 – 1976 рр. В. Станко проводить розкопки мезолітичного поселення Мирне (Килійський р-н, Одеська область, Україна), які стають полігоном для перевірки теоретичних і методологічних напрацювань попередніх років. Накопичені за новими методиками матеріали дають підстави для оригінальних реконструкцій палеоекології, палеоекономіки і палеосоціології населення степової України епохи мезоліту. Поряд із цим розкопки Мирного дали підстави для вирішення ряду загальнотеоретичних і методичних проблем вивчення первісного суспільства, що і стало надалі основою написання монографії «Мирне». Проблеми мезоліту Північного Причорномор'я і захисту докторської дисертації, з висновками якої не відразу погодився науковий світ. Але саме вони формують нове концептуальне бачення проблем первісного суспільства, сприяють розробці нових напрямів в українській археології.

У період 1994-2003 рр. В. Станко займає посаду декана історичного факультету Одеського університету. У 1996 році за його ініціативою створено Спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських, а з 1999 року докторських дисертацій при Одеському державному університеті за спеціальностями «Історія України» і «Всесвітня історія» (у 1996-2004 рр. В. Станко Голова Ради). Під його керівництвом підготовлено та захищено більш десяти кандидатських дисертацій. У 1996 р. він стає одним з ініціаторів створення

Одеського наукового товариства болгаристів. З 2004 року В. Станко працював професором кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.А. Сухомлинського.

Володимир Никифорович Станко автор більше 150 наукових робіт. У 1999 р. В. Станко обраний дійсним академіком Російської академії природничих наук. У 2002 році за участь в створенні тритомника «Давня історія України» В. Станко присуджено Державну премію України у сфері науки і техніки. Нагороджено Орденом Паїсія Хилендарського I ступеня.

Тейлор Едвард Бернетт (1832 – 1917 рр.) – видатний англійський етнограф, культуролог, дослідник релігійних обрядів і церемоній. Опублікував ряд книг і більше 250 статей на різних мовах світу. У 1871 р. обраний членом Королівського наукового товариства. З 1883 р. по 1886 р. був хоронителем етнографічного музею Оксфордського університету, займався викладацькою діяльністю, а в 1896 р. заснував першу в Англії кафедру антропології при Оксфордському університеті. Один із засновників етнографії та антропології. Е. Тейлор вважається батьком еволюційної теорії розвитку культури. Основоположник анімістичної теорії походження релігії. Розглядав культуру (синонім цивілізації) як свідомо створений раціональний пристрій для поліпшення життя людей у суспільстві.

Токарев Сергій Олександрович (1899 – 1985 рр.) – вчений-етнограф, історик етнографічної науки, дослідник релігійних поглядів, доктор історичних наук, професор МДУ, заслужений діяч науки Якутській АРСР (1956 р.) та заслужений діяч науки РСФСР (1971 р.).

С. Токарев, почавши з етнографії тюркомовних народів (алтайців, Хакасія, якутів), згодом зацікавився соціальною організацією і культурною історією австралійських аборигенів, етнографією індіанських та європейських народів, етногенезом, матеріальною і духовною культурою народів СРСР. Таке різноманіття наукових інтересів обумовлювалося загальноновизнаним енциклопедизмом ученого.

Ще однією сферою наукових інтересів С. Токарева стала історія російської та зарубіжної етнографії. Підсумком його багаторічної роботи став ряд монографій, які в наш час не втратили свого значення.

Толстов Сергій Павлович (1907 – 1976 рр.) – історик, етнограф, археолог, дослідник історії народів Середньої Азії; історії, етногенезу, культури каракалпацького народу, відкривач давньохорезмійської цивілізації.

Директор Інституту етнографії, директор Інституту сходознавства і головний учений секретар Президії Академії наук СРСР (одночасно), а також завідувач кафедри етнографії (1939 – 1951 рр.) і декан історичного факультету МДУ (1943 – 1945 рр.). Почесний академік Академії наук Узбекистану.

Він організатор і керівник однієї з найбільших наукових експедицій радянського часу – Хорезмської археологічно-етнографічної експедиції АН СРСР (1937 – 1991 рр.), що відкрила давньохорезмійську цивілізацію. Йому належить понад 300 робіт. С. Толстов був головним редактором 18 томного видання «Народи світу. Етнографічні нариси», випущеного Інститутом етнографії імені М. М. Міклухо-Маклая в період з 1954 по 1966 рр.

Фергюсон Адам (1723 – 1816 рр.) – філософ і історик, професор моральної філософії в Единбурзькому університеті. Учитель Адама Сміта.

Фрезер Джеймс Джордж (1854 – 1941 рр.) – британський релігієзнавець, антрополог, етнолог, культуролог, фольклорист та історик релігії, представник класичної англійської соціальної антропології, що вніс величезний внесок у вивчення тотемізму, магії і трансформації релігійних вірувань впродовж історії людства. Автор 12-томної праці «Золота гілка» («The Golden Bough»), систематизував фактичний матеріал з первісної магії, міфології, тотемізму, анімізму, табу, релігійних вірувань, фольклору і звичаям різних народів.

Хантінгтон Елсуорт (1876 – 1947 рр.) – американський географ. Прибічник ідей географічного детермінізму і геополітики. Професор Йельського університету (1917 – 1945 рр.). У своїх роботах «Цивілізація та клімат» (1915 р.), «Рушійні сили цивілізації» (1945 р.) та інших, намагався пояснювати відмінностями в природних умовах (головним чином в кліматі) домінуюче положення країн європейської культури та «білої раси», розташованих у помірному поясі, над «кольоровими» народами тропічних країн. У працях Е. Хантінгтона наводяться факти про зв'язок людської діяльності з природними факторами, зокрема космічними (наприклад, сонячна активність та плями), аналізується роль зміни клімату в історії людства. Основні праці: «The pulse of Asia» (1907 р.); «Civilization and climate» (1915 р., 1924 р.); «The climatic factor as illustrated in Arid America» (1914); «Principles of human geography» (1921 р., 1951 р.); «Mainsprings of civilization» (1945 р.).

Чайлд Вір Гордон (1892 – 1957 рр.) – англо–австралійський археолог і філолог, дослідник давньої історії Європи. Член Британської академії (з 1940 р.), директор Інституту археології Лондонського університету (1946 – 1956 рр.). Він визнавався прихильником марксизму, запропонував матеріалістичне обґрунтування історичних процесів. Чайлд виступав проти «теорії міграціонізму», що пояснювала зміни культури переселеннями народів, висуваючи тезу про самостійність культурного розвитку. Досліджував виникнення і розвиток землеробства. Є автором терміна «неолітична революція» і засновником антропологічного неоеволюціонізму.

Найбільш відомі праці Г. Чайлда, які є класикою європейської археології і давньої історії: «Розквіт європейської цивілізації» (The Dawn of European Civilization; 1925 р.), «Дунай в доісторичні часи» (The Danube in Prehistory; 1929 р.), «Праісторія європейського суспільства» (Prehistory of European Society; 1957 р.).

У працях «Розквіт європейської цивілізації» і «Арійці: дослідження індоєвропейських коренів» (The Aryans: A Study of Indo-European Origins, 1926 р.) Г. Чайлд визначає праатьківщиною індоєвропейців степи сучасної України та південної Росії.

Г. Чайлд також є автором науково-популярних книг, що призначалися для широко кола читачів: «Людина створює себе» (Man Makes Himself, 1936), яка є комплексною картиною паралельної еволюції суспільства і технології, «Що сталося в історії» (What Happened in History, 1942) – вступ до давньої історії та доісторичної археології.

Шнирельман Віктор Олександрович (1949 р.) – радянський і російський археолог, етнолог і антрополог, автор наукових видань з етнополітологічної тематики. Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту етнології і антропології Російської академії наук. Опублікував більше 300 робіт, у тому числі понад 20 монографій з археології, лінгвоархеології, історії первісного суспільства, соціокультурної антропології, сучасної етнополітики. Нагороджений медаллю М. І. Вавилова за внесок в розвиток вчення про центри становлення землеробства.